

Gjuro Szabo

Hrvatsko Zagorje

GJURO SZABO

HRVATSKO ZAGORJE

HALOZE
MACELJSKO POGORJE
SUTLA
KRAPINA
ZAGREB
ZAPREŠIĆ
SAVA
KRKA
SAMOBOR
GORJANCI
VARAŽDIN
DRAVA
NOVI MAROF
KALNIČKO GORJE
VARAŽD. TOPLIČKO GORJE
Varaždinske Toplice
Varaždinbreg
Tomaševec
Trnovec
Bartolovec
Kućan
Zbelava
Biškupec
Vidovec
Nedeljanec
Nova Ves
Žabnik
Ivanec
Lepoglava
Ivančica
Ravna Gora
Višnjica
Cvetlin
Bednja
Purga
Trakošćan
Stažnjevec
Krapina
Radoboj
Strahinščica
Golubovec
Mihovljan
Bedekovčina
Zlatar
Zlatar Bistrica
Mače
Lobor
Belec
Milengrad
Budinščina
Hum
Kraljevec
Sv. Križ Začretje
Krapinske Toplice
Zabok
Oroslavje
Stubičke Toplice
D. Stubica
Marija Bistrica
Zelina
Komin
Vinot
Kašina
Sesvete
Dugo Selo
Vrbovec
Lonja
Kunja Gora
Pregrada
Vinagora
Desinić
Tuhelj
Klanjec
Kumrovec
Veliko Trgovišće
Bistra
Jakovlje
Podsused
Sljeme 1035
Medvednica
Brdovec
Marija Gorica
Luka
Kraljevec
Dubravica
Harmica
Pušća
Bregana
Bizeljsko
Brežice
Krško
Videm
Kostanjevica
Čatež
Artiče
Globoko
Pišece
Podsreda
Kozje
Pilštanj
Planina
Podčetrtek
Rudnica
Rogaška Slatina
Stranje
Šmarje pri Jelšah
Poljčane
Ptuj
Boč
Rogatec
Donačka gora
Makole
Stoperce
Žetale
Pristava
Brestanica
Senovo
Velika vas
Sv. Duh
Orlica
Raka
Krka
Zelina
Hrašćina
Trgovišće
Sudovec
Visoko
Kalnik
Ljubešćica
Madžarevo
Kapela
Grebengrad
Križevci
Pesek
Tugonica
Zajezda
Jertovec
Gubaševo
Belovar
Moravče
Popovec
Remete
Markuševec
Šestine
Gračani
Dubrava
Čulinec
Resnik
Odra
Stenjevec
Vrapče
Mikulići
Bistranski Ivanec
Jablanovec
Strmec
Domaslovec
Kerestinec
Plešivica
Žumberak
Rude
Sv. Nedelja

Prof. GJURO SZABO

HRVATSKO ZAGORJE

PROF. GJURO SZABO

NJEGOVA LIČNOST I NJEGOV RAD

Idealni su oni ljudi od pera kojih je fizionomija sačuvana u njihovim djelima sukladna s njihovim životnim licem. To je dokaz da im među životom i djelom, riječima i naziranjem nema suprotnosti, da su puno svoje bivstvo uložili u stvaranje. Time njihovo djelo stiče ne samo ljudsku nego i vremensku vrijednost. U njihovim knjigama sačuvane su nepatvoreno misao i osjećanje njihova doba, njegove težnje, shvaćanja i ideali. I sasvim je neuzgredno pri tome da li je njihovo područje stvaranja lirika, roman, esej ili znanost; uvijek su reprezentativni tumači svoje epohe.

Takav je čovjek od pera i profesor Gjuro Szabo. Čovjek kojega upoznajemo iz njegovih spisa isti je onaj kojega poznaje svijet dobrog dijela hrvatske zemlje od kvarnerskih otoka pa sve tamo do obala Dunava. Danas, nakon četrdeset godina neumorne radišnosti, prof. Gjuro Szabo živ je pojam čuvara hrvatskih kulturno-historijskih vrednota. Kad god one dođu u opasnost, zaječi na njihovu obranu krepak njegov glas; riječ mu je uvijek kruta, oštra, borbena, ne zna kompromisa; udara izravno, bez obzira, ne brinući se ni časka za eventualne posljedice po svoju ličnost; utjelovljena je iskrenost kad treba razotkriti istinu, koja je obično neugodna činjenica. A takav je i u svom svakidašnjem životu: oštra mu je besjeda, ali ta njegova oštrina izvire iz najčišćih vrutaka ljubavi za stvar kojoj je posvetio život, ljubavi kojom živi zanos jednoga idealiste.

Upravo po tom svojemu borbenom idealizmu za žive vrednote prošlosti prof. Gjuro Szabo reprezentativan je hrvatski intelektualac, predstavnik dominantne vrste trudbenika hrvatskoga kulturnog stvaranja. Historizam jedna je bitna značajka života hrvatskog naroda. Nije to tek od jučer. Kroz

tisuću godina hrvatski ljudi gledaju svoju sadašnjost kao nadogradnju na čvrstim temeljima prošlosti, za tu ideju prošlosti bore se, čuvaju je, obnavljaju, podsvjesno osjećajući da bi oni kao malen narod koji živi u nezavidnim geopolitičkim zonama u neprekidnim ciklonima historijskih sila prestao opstojati kad bi se slomile kotve koje ga drže s prošlošću. U prošlosti su stvoreni povoljni preduvjeti za život i ti se preduvjeti čuvaju i brane kao pravo Hrvata na život. Život Hrvata kontinuitet je borbe za to pravo, održanje njegovih tradicija. Rijetki su narodi u Evropi koji su kroz tisuću godina održali kontinuitet svojega državnog prava usprkos političkim, ekonomskim i društvenim mijenama.

Sve je na svijetu podvrgnuto mijeni. Nekoć se govorilo: sve što živi, organski i idejni svijet, osuđeno je umrijeti. Ali danas se zna da smrt ni u organskom svijetu nije konačan finale, pretvorba u ništa, već samo prijelaz iz jednoga stanja u drugo: mijenja se samo formula materije. Isto je tako i sa svijetom duha: stare se formule pretaču u nove. Mijenja se i formula hrvatskoga historizma. Obamrla je na neko vrijeme formula hrvatskoga državnog prava. No upravo u to doba hrvatski se historizam preobrazuje, stiče nove životne elane: mjesto hrvatskoga državnog prava zauzimlje kulturno pravo.

Otkriva se činjenica da je pravo kulture starije od samoga državnog prava, da upravo pravo kulture, vjekovna snaga naroda treba oblikovati cjelokupni život po svojemu osjećanju, u skladu sa svojim naziranjima, daje narodima pravo na život i opstanak u ljudskoj zajednici. Ukazuje se činjenica da narodi proživljuju političke potrese samo snagom svoje kulture, izražaja svoga duha u svom etosu, svojoj knjizi, umjetnosti, društvenom i pravnom poretku.

Prof. Gjuro Szabo jedan je od naših pionira na području kulturne povijesti. U 19. vijeku povijesna znanost Hrvata našla se tako reći na velikom napuštenom groblju; političke prilike diktiraju joj pravac rada; u borbi za spašavanje političke individualnosti povijest je glavni pomoćnik političkih radnika, pružajući materijal, argumente za političko stvaranje. Svi hrvatski povjesnici 19. vijeka, od Kukuljevića i Račkoga do Tomašića i Šišića, istodobno su i hrvatski politici. Rad povjesnika toga razdoblja pretežno se iscrpljuje u sabiranju materijala, njegovu spašavanju od propasti. Kulturna prošlost dolazi tako sticajem prilika u drugi red. I tu je rad ograničen na sabiranje gradiva. Ivan Kukuljević sa svojom neiscrpivom marljivošću, duhom istinskoga kulturnog povjesnika ipak stvara čudesa, usprkos manje povoljnim naziranjima svoga vremena. Ali Kukuljević, kao prvi naš organizator kulturno-povijesnog stvaranja velik je samotnjak; njegov je govor većinom govor gluhima, a plodove rada užit će tek potomstvo. Svjedoči to August Šenoa, drugi veliki organizator kulturnog stvaranja Hrvata u XIX vijeku, duh osjećajne pronicljivosti upravo za kulturno-historijske vrednote, koji se 1873. gorko jada u svom opisu prvog putovanja riječkom željeznicom »Hrvatski Semmering« na nehat hrvatskoga svijeta prema hrvatskim starinama: »Mi smo, brate moj, na mnogo divljaci. Riječi smo vazda puni kao šipak koštica za svetinje hrvatske prošlosti, al' kad onamo — mućak, brate, mućak. Kad čovjek manje govori, a više traži, naći će se u čudu, koliko da imamo starina i umjetnina u svojoj zemlji. A uzmi, brate moj, koliku su silu toga blaga stranci ukrali i raznijeli, dok smo mi nemarni inter pocula živjeli, i — sit venia verbo — svoje patrijarhalno blato smatrali zemaljskim rajem. Što evo rekoh, čini ti se možda ponešto čuvstveno, romantički nije ni najmanje. Ja nisam kao Englezi, što kamečak mozaika od crkve sv. Marka u Mlecima plaćaju cekinom, pa ga zamataju u pamuk kao moći kakvog sveca, al' bez šale, toliko bi bar morali poštivati hrvatsku starinu da ne rušimo te svjedoke stare slave, kad ih nije vrijeme porušilo, da ih čuvamo koliko se dade. To rade svi i najpraktičniji narodi.« Šenoin vapaj ostao je glasom u pustinji; deset godina kasnije počelo je u Šenoinom gradu uništavanje najvažnijega kulturno-historijskoga spomenika Hrvata: stare zagrebačke prvostolne crkve.

Gjuro Szabo rodio se u Novskoj 3. II 1875. Otac mu Gjuro, bivši krajiški kapetan a kasnije kraljevski kotarski predstojnik rodom je Osječanin; otac mu je velik ljubitelj literature i — priznati prvi šahista u Hrvatskoj svoga vremena; pučku školu svršava u gornjogradskoj školi kod učitelja Augusta Matoša, oca A. G. M-a, a gimnaziju također u Gornjem gradu Zagrebu; profesori su mu

bili, uz ravnatelja Mirka Divkovića, Ivan Broz, Ferdo Radanović, Franjo Marn, Hugo Badalić, Vjekoslav Klaić, Josip Brunšmid i Gavro Manojlović; gimnazijske nauke, koje svršava kao odlikaš, prekinuo je samo na par mjeseci pošavši u knjigoveški nauk poznatom starom zagrebačkom knjigovešcu Emanuelu Mučnjaku. Ništa u životu nije uzalud; ni taj izlet u šegrtovanje ne bješe jalov za Gjuru Szabu; rukovanje s kartonom i ljepilom kasnije mu koristilo u muzealnom i fotografskom radu.

U mladosti se formira svaki čovjek. Ono nekoliko podataka školovanja Gjure Szabe daju nam razabrati i izvore sklonosti kao i utjecaje koji su mu dali prvu popudbinu za život. Od prvog djetinjstva vidi poštivanje knjige i vrednota duha. U roditeljskoj kući i kasnije u uzornoj gornjogradskoj gimnaziji stiče strog odgoj, ta strogost mu se ucijepila u bivstvo, ali strogost u prvom redu prema samom sebi i svom djelu; nije ga ta strogost u radu ostavila cijeloga vijeka. Pozniji njegovi učenici zapamtili su Gjuru Szabu kao »strogog profesora«; kasnije kroz život to se zapamćenje razbistrilo: ta strogost profesora Szabe divno se uskladila sa shvaćanjem ljudske naravi, njezinih odlika i slabosti. Prof. Szabo kao pedagog gledao je uvijek u učenicima prvo buduće ljude, njih je oblikovao, ali ne mehanički, ne za birokratske automate, već za disciplinirane, ali slobodne ljude. Volio je svoje đake, cijelog svog života volio je mladost.

Đaštvo gornjogradske gimnazije u osamdesetim i devedesetim godinama 19. vijeka, kao i ono narednih desetljeća, živjelo je u malom Gornjem gradu pod sugestijom Šenoina gledanja. Pod krovom staroga »Popovoga tornja« djeca su učila abecedu, pored doma Dore Krupićeve gimnazijalci su svakodnevno kročili u šumu osluškujući izbijanje sata staroga zvona Sv. Marka; u baroknom blještavilu crkve Sv. Katarine s grobovima hrvatskih banova mladost zaziva na početku školske godine »Veni Sancte« i oduševljeno pjeva pred ferijama »Te Deum«. A s prozora stare gimnazije puca pogled na savsku ravnicu i nov grad, koji raste i razvija se tako suprotan, drugojačiji novom gradu. Između glasa časne prošlosti i neizvjesne, baš zato tako primamljive budućnosti, razapet je horizont tih naraštaja u postanku.

Školovanje Gjure Szabe pada u doba khuenovštine. Doba je to drugoga francjozefinskog apsolutizma, ograničenog na Trojedincu. Kao i za Bachova ministrovanja pod parolom stvaranja reda, rada i zakona sputava se sloboda misli i riječi. Oba razdoblja apsolutizma imaju za duhovni život Hrvatske sličan učinak. Bachov apsolutizam nagnao je preporodni naraštaj, isključivši ga iz politike, na organiziranje kulturnog rada; khuenovski apsolutizam, potisnuvši slobodnu hrvatsku inteligenciju iz političke arene, također je nagnao na uporan kulturni rad. Šaka inteligenata iz nezavisne narodne stranke od reda su profesori, odgojitelji i upravo oni, odgagajući omladinu dajdjelovtornije spremaju likvidaciju khuenovštine. Sistematski se gradi nov kulturni ideal u skladu s geslom Strossmayerovim »prosvjetom k slobodi«. Upravo među đacima gornjogradske gimnazije stvara se klijalište novih ideja, rađaju težnje za novim širim vidicima. Odgojitelji na gornjogradskoj gimnaziji nastoje dati svojim učenicima solidno, opsežno znanje i uzgojiti ono, što je tadašnjoj Hrvatskoj bilo najpreče: značajeve. Gjuro Szabo stiče u gornjogradskoj gimnaziji profondnu klasičnu naobrazbu; moguće jače nego kod njegovih suučenika klasici su oblikovali čovjeka, njegovo životno shvaćanje i njegov izražaj. Često se stavlja prijekor nastavnicima gornjogradske gimnazije da su klasike, i uopće književnost, gledali i suviše na naočale filologa; prijekor taj je suviše općenit, upravo prof. Gjuro Szabo, učenik tih ljudi, rječiti je njegov demanti. Iz škole je ponio, sačuvao i razvio zanosan smisao za vječno u klasicima, za jednostavnu ljepotu njihova izražaja, veličinu njihova ljudskog naziranja. Još danas u časovima dokolice, a i kušnje, traži utjehe u neprolaznoj ljepoti Homera, skladu Horacijevih stihova, eleganciji Ciceronova izražaja, riječ je za nj najživlji spomenik prošlosti.

S tom popudbinom Gjuro Szabo odlazi na sveučilišne studije; odlučio se — nakon kratkog izleta u medicinu — za filologiju, germanistiku. Samo čovjek nikad ne zna gdje će završiti put kojim je krenuo. »Od 1892. do 1896. — priča sam, u kratkoj rukopisnoj autobiografskoj skici — boravio sam u Beču da na tamošnjem sveučilištu učim germanističke nauke. Jakob Minor i Heinzel bili su mi glavni učitelji, koji su me uveli u poznavanje golemoga germanskog svijeta, naučili poznavati i jezik

u raznim vremenima i zakone po kojima jezik živi od davnine, naučili me poznavanju svih grana života, kako se već život velikoga naroda manifestira: i poeziju i privatni život i umjetnost i napose veoma važne dijelove: djela graditeljstva od najranijih početaka do današnjega dana. Ali ne samo da je to naučao univerzitet, već je i sam golemi grad, kroz stoljeća centar velike kulture, donosio sijaset pobuda, a nada sve je važno bilo da sam naučio ono more utisaka sređivati i obrađivati, tako da je veliki i savjesni rad prikazan za šire krugove tekar u rezultatima, načinom takim da se nije niti opažao golemi predrad. A tako sam nastavio raditi kroz cijeli život: neka čitač ne osjeti da on i nehotice sudjeluje na istraživanju, da je i on suradnik! Kratki boravak u Nürnbergu sve je to poiačao: goleme zbirke Germanisches Museum-a silno su djelovale i djeluju još i dan danas — nakon četiri decenija, nakon svega što je ovo gigantsko vrijeme donijelo...«

Gjuro Szabo, kao i sva njegova generacija, željan je znanja. Žedno pije dojmove velikoga grada; ništa mu ljudsko nije strano, ali strogost značaja spašava ga od stramputica, ne spada među one koji planduju i zahire, da konačno propadnu kao onaj Nehajevljev junak, žrtva »velikoga grada«. Marljivo svršava u rokovima studije, ali studije njegove ne poznaju granica. Umjetničke zbirke jednako ga privlače kao i biblioteke i velika opera; začudo u baroknom njemačkom Beču postaje poklonikom talijanske muzike — prima eklektički samo ono što odgovara njegovu shvaćanju, umije se oduprijeti tuđinštini, simpatije se kod Gjure Szabe nikad ne pretvoriše u slijepo poklonstvo. Voli njemačku misaonost, kao i buntovnost njemačke romantike; humani Goethe njegov je pjesnik, ali još i danas, sjećajući se mladih zanosa, Gjuro Szabo voli recitirati u prijateljskom krugu stihove iz Lenauovih »Albingenza«, koji u njegovoj žarkoj interpretaciji stječu

značenje »Leitmotiva« njegova života kao čovjeka i učenjaka:

Das Licht vom Himmel lässt sich nicht versprengen,
Noch lässt der Sonnenaufgang sich verhängen
Mit Purpurmänteln oder dunkeln Kutten;
Den Albingensern folgen die Hussitten
Und zahlen blutig heim, was jene litten;
Nach Huss und Ziska kommen Luther, Hutten,
Die dreissig Jahre, die Cevennenstreiter,
Die Stürmer der Bastille, und so weiter.

Klasični odgoj koji su Gjuri Szabi dali učitelji gornjogradske gimnazije, izgradio je u njemu smisao za razmjernost, mjerilo vrednota i duboko poštivanje za istinitost riječi, uz stjecanje materijalnog znanja bečki studij ga upoznaje sa svijetom baroka, boravak u Nürnbergu sa srednjoevropskom gotikom. No godine studija, koji će ga osposobiti za njegovu znanstvenu misiju, nijesu stvarno završene, stečeno znanje primjenom se razvija u stvaranje. Nakon svršenih sveučilišnih nauka Gjuro Szabo počinje učiteljevati na gimnaziji u Senju, drevnom hrvatskom kulturnom centru — i tu počinje za Gjuru Szabu arheologa, kulturnog povjesnika nova škola koju mu pruža sam život, ili bolje reći umiranje ostanaka kulturnoga blaga Hrvatske. »U Senju sam našao — veli sam prof. Szabo — osobit svijet, čudan i za mene Slavonca tako osebujan da sam ga zavolio do danas, mada moram priznati da ga nikad nisam sasvim shvatio«. A iz Senja, preko morskog rukava, već onda ga otajno privlači glagoljaški, frankapanski Krk; kasnije će mu posvetiti svoje najpronicljivije, najdublje zapažaje. Profesorska služba ga vodi dalje, iz Senja odlazi u Osijek, opet u historijsku varoš, odakle potječe njegov rod, onda u Bjelovar gdje provodi šest godina; iz Bjelovara već poduzima svoja istraživačka putovanja po bližoj i daljoj okolici, gonetajući govor staroga kamenja, govor građevina, likovnih spomenika. Nakon deset godina službovanja u pokrajini 1907. bude premješten u Zagreb, na istu gornjogradsku gimnaziju gdje je nekoć sam bio đakom. Nekadašnji njegovi učitelji, a sad kolege, dobro ocijeniše kapital talenta koji se u njemu krije, spoznaše potrebu da taj kapital treba prometati. I do nas je već dopro u te godine nov duh vremena

i njegova gledanja prošlosti; razaranje utvrda zagrebačke katedrale, demonstracija ad occulos, što znači nenadoknadivo ništenje kulturno-historijskih spomenika uz prosvjede nezavisne kulturne javnosti, donosi ipak jedan pozitivan rezultat: Bakačeva kula morala je propasti da pobijedi spoznaja kako se dalje ne smije više tim putem. Odlučuje se osnovati Povjerenstvo za očuvanje umjetničkih i historijskih spomenika, koje poslije dobiva naziv Konzervatorskoga ureda; za tajnika-poslovođu Povjerenstva odabiru prof. Gjuru Szabu; na preporuku Tadije Smičiklasa, Vjekoslava Klaića i dr. Josipa Brunšmida prof. Szabo odlazi na specijalne konzervatorske studije u Beč, Nürnberg i Prag i na povratku sa studija prof. Gjuro Szabo počinje svoj herojski kulturni rad. »Nekako se kao slutilo — pripovijeda on sam — da dolazi drugo doba, pa se gotovo grčevito radilo: pod iskusnim vodstvom arh. Martina Pilara, u društvu s dr. Brankom Šenoom, Vladimirom Tkalčićem, kasnije Većeslavom Henebergom i drugima, a vrlo često i sam — prolazio bih sve krajeve naše domovine, napose u detalje Hrvatsko zagorje: od sela do sela, od crkve do crkve, od dvora do dvora, od gradine do druge gradine, sabirući, sređujući, ispitujući. Nu za par godina dospio sam da i druge dijelove prođem potanko, napose požešku županiju, pa Srijem... S dolaskom rata jenjava dakako rad, ali prestao nije nikada. Nu intenzitet se rada nije više nikada postigao, nije bilo više interesa tamo gdje se je taj interes očekivati morao — barem po riječima i obećanjima...! Svakako je toliki materijal skupljen da će još decenija trebati da se sve to sredi i upotrijebi!« Iza tih nekoliko sumarnih konstatacija kriju se godine neslućenih fizičkih i duhovnih napora; mnogi dani vožnje za lijepa i ružna vremena po teško prohodnim seoskim putevima, sati napornih pješačenja, često za život pogibeljni usponi kroz neprohodne guštare do zaboravljenih gradina, snimanje tlorisa na terenu, gonetanje i prepisivanje često teško pristupačnih natpisa, fotografiranja pod najtežim okolnostima, pa onda izrađivanje gradiva, proučavanje arhivalija, gdje većinom nema pravog putokaza, crtanje (prof. Szabo sam je vrstan crtač i akvarelista), bezbrojni sati proboravljeni u skromnim, zapravo improviziranim, nehigijenskim fotografskim radionicama, uz to uporne, nejednake borbe s nerazumijevanjem, predrasudama — sve je to

mogao svladati samo čist idealizam. Ali rezultati su vanredni, nevjerojatno je da je sve to mogao izvesti jedan jedincati čovjek; rezultati imaju i svoje naličje: na istraživačkim putovanjima suho, žilavo tijelo prof. Szabe hvata klice bolesti, kojih se posljednjih godina ne može nikako sasvim osloboditi.

»God. 1921. — priča dalje sam prof. Szabo svoj život — budem postavljen za ravnatelja Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, a da na tome nisam ništa radio niti sam za to znao. Taj je muzej bio možda najbolji dio rada zlosretnog Hermana Bollea, nevoljke uspomene utamanitelja naše katedrale i svega što mu je došlo do ruke. Nu u ono je doba bio hrpa predmeta, kako je ostala iza bolnice koja se tu za rata smjestila. Naučen na muzejski rad za cijeloga moga djelovanja i ispitivanja, napose u Hrvatskom zagorju, koje i nije no muzej (muzej ne znači nipošto nešto mrtva, već bezvremeni, vječno živi organizam!), naučen uz nezaboravnoga direktora dr. Josipa Brunšmida, uzor savjesnoga i poštenog radenika najvećih kvaliteta (nikada denuncijacija!!!), prihvatio sam se toga posla, proučio svaki i najmanji predmet, pa postavio sve, kako dijelom sačuvani katalozi pokazuju, po određenom sistemu...« Taj rad prof. Gjura Szabe naglo se kida. Stjepan Radić kao ministar prosvjete stvara jednu od svojih najnesretnijih, očito mu sugeriranih odluka, prognavši prof. Szabu u mirovinu u pedesetoj njegovoj godini života.

»Nikad nisam volio plandovati, najteža je kazna za mene besposličarenje«. Kao penzioner revno surađuje kod izbora i otpreme materijala za parišku izložbu dekorativne umjetnosti 1925. i stvarno snosi lavlji dio rada kod organiziranja kulturno-historijske izložbe u Zagrebu, za koju su Braća Hrvatskoga Zmaja učinila velike predradnje. Najvredniji objekt te izložbe, veliki oltar nekad u staroj zagrebačkoj katedrali, djelo zagrebačkih umjetnika drvorezbara Komerštajnera i slikara Bobića iz konca 17. stoljeća, spasava upravo prof. Szabo od propasti. Već zaboravljeni oltar pronalazi on zabačen, oštećen u nekoj suši u Lonji, sam ga dovozi na seoskim kolima u Zagreb, sam ga čisti i uspješno restaurira. Upravo organiziranje kulturno-historijske izložbe u Zagrebu otkriva nov ogranak djelatnosti prof. Szabe: kulturnoga povjesnika Zagreba. Vidovitošću tadašnje gradske općine prof. Szabo biva

1928. imenovan ravnateljem Muzeja grada Zagreba, koji mora stvarno sam stvoriti na temelju gradiva okupljenoga na izložbi 1925. U razmjerno kratko vrijeme, u granicama mogućnosti, prof. Szabo zaista stvara muzej za koji neprekidno strašću sabirača skuplja predmete, uređuje mu uzornu knjižnicu i jedinstvenu kod nas zbirku fotografija, stvara upotrebiv znanstveni institut — uporedo s tim poslom nastavljajući i kulturno-historijska istraživanja i Hrvatskog zagorja, bez poznavanja kojega nema ni poznavanja Zagreba, te Hrvatskoga primorja i kvarnerskih otoka, kročeći svagdje kao pionir. I do dana današnjega neumorno istražuje, piše i studije i novinske članke, drži predavanja, a kolikima je drugim istraživateljima i piscima bio pouzdan, anoniman suradnik, uvijek spreman nesebično pomoći (prof. Szabo ne pozna poslovičnoga »hrvatskoga jala«), jamačno nikad neće biti moguće točno ustanoviti. Kad se pojavi upitnik pred kojim kulturno-historijskim pitanjem, bilo iz prošlosti Zagreba ili kojega drugog mjesta, ide se prof. Szabi, jer »prof. Szabo zna sve, prof. Szabo ima sve«. Za svoj rad napokon stiče bar moralno priznanje: postaje članom dopisnikom Jugoslavenske akademije.

Knjige, studije, rasprave i članci prof. Gjure Szabe, napisani za četrdeset godina njegova rada, obasižu cijelu jednu biblioteku. Popis niže naveden nije potpun, obuhvaća tek veće i važnije radove:

1. Spomenici kotara Klanjec, Pregrada Vjes. Hrv. arheol. društva XII.

2. Spomenici kotara Krapina, Zlatar Vjes. XIII.

3. Spomenici kotara Ivanec Vjesnik XIV. — U rukopisu ima autor »Spomenici kotara varaždinskoga«.

4. Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Izdala »Matica Hrvatska« i nagradila iz Vaščićeve zaklade 1917. U tom je djelu prikazan postanak sredovječnih gradova, njihov razvitak prema razvoju oružja i prestanak, a u specijalnom dijelu su svi najvažniji gradovi iz svih sedam nekadašnjih županija Trojednice, većinom snimljeni na licu mjesta; mnogo toga je već od onda nestalo.

5. O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju. Prosvjeta 1910.

6. Tri benediktinske opatije u požeškoj županiji. Vjes. Hrv. arh. dr. IX.

7. Dobra kuća. Monografija sredovječnoga grada. Vjes. Hrv. arh. dr. X.

8. Lijesnica. Historijsko-geografska studija. Vjes. Hrv. arh. dr. X.

9. Prilozi za povijest županije požeške. Vjes. Hrv. arh. dr. XI.

10. Terra Dobouch. Historijsko-geografska studija. Vjes. Hrv. arh. dr. XIII.

11. Orahovičke gradine. Vjes. Hrv. arh. dr. XIII.

12. Spomenici prošlosti u Srijemu: Ledinci, Bapska, Lipovac, Mikanovci, Ilok Savremenik 1916.—17.

13. Umjetnost u našim ladanjskim crkvama. Narodna starina 1929.

14. Velebit. U Poljakovu »Vodiču«.

15. Slike grada Zagreba kroz četiri stoljeća. Savremenik 1914.

16. Pregled crkvenog graditeljstva u Hrvatskoj i Slavoniji od gotike do danas. Katolički list 1917.

17. Spomenici 17. stoljeća u Zagrebu. Narodna starina 1925.

18. Lice grada Zagreba u 19. stoljeću. Matičino Kolo 1928.

19. Knjiga o starom Zagrebu. Narodna starina 1931./32. Prikaz razvitka Zagreba od god. 1850. do 1913. s gledišta arhitekture, povijesti te društvenih odnosa.

20. Studija o Senju, koja ima izaći u edicijama »Jugoslavenske akademije«.

U rukopisu nalaze se još nedovršeni prikazi Hrvatskog primorja, te otoka Krka, Raba i Paga.

U »Katoličkom listu« objelodanjene su slijedeće rasprave prof. Szabe: O slikanju starih crkava u sadašnjosti. — Dragocjenosti trsatskog samostana. — O čuvanju starog pokućtva u našim crkvama. — Čazma i njena župna crkva.

U »Hrvatskoj prosvjeti«: Morović. — Drvene kapele u našoj domovini. — Obrambene crkve u našoj domovini.

U »Savremeniku«, među ostalim: Groblje Sv. Jurja u Zagrebu. — Voćin i voćinska crkva. — Kostajnica.

U »Narodnoj starini«, kojoj je prof. Szabo suurednik i jedan od najmarljivijih suradnika, nema gotovo broja bez kojega njegova priloga, koji sakupljeni zajedno tvore omašan svezak. Tu su objelodanjene njegove magistralne rasprave »O kaležima, monstrancama, kadionicama, oltarima, misnom ruhu«, te napose važna rasprava »Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale«, »O jednoj staroj kući i starim ljudima u Zagrebu«. — »Iz prošlosti Daruvara i okolice«. — »O Juliusu Hühnu« itd.

U »Kazališnom almanahu« objelodanjena je 1937. Szabina opsežna rasprava »Gdje se sve u Zagrebu igrao teater«.

U »Obzorovoj spomen-knjizi 1860.—1935.« objelodanjen je Szabin prikaz: »Zagreb od godine 1860. do danas«.

Prof. Szabo je revan suradnik svih naših dnevnika i tjednika u Zagrebu i u pokrajini. U »Novostima« i »Jutarnjem listu« među ostalima je objelodanio članke »Spomenici turskog doba u Slavoniji«, »Rab nekada i Rab sada«, — »Zaboravljeni grob na Cmroku«, te bezbroj članaka o razvoju grada Zagreba. U »Morgenblattu« je objelodanio među ostalim: »Abseits vom Wege«. — »Zagreb von gestern und vorgestern«. — »Gegen die Verhässlichung von Zagreb«. — »Die Leute aus der Visoka Ulica«. — »Khueniana«. — »Die erste Ausstellung in Zagreb 1864.«. — Altzagreber Meisterphotographen«. — »Bartolomäus Felbinger«. — »Bilder aus Alt-Zagreb«.

U »Godišnjaku muzeja Južne Srbije« izašla je 1939. Szabina rasprava »Grad Zvečan kod Kosovske Mitrovice«; i drugi srpski časopisi objelodanili su nekoliko radova prof. Szabe o srpskim sredovječnim gradovima.

Već ovo puko, uz to i nepotpuno, nabrajanje naslova radova prof. Gjure Szabe odaje svu raznovrsnost i ogromni opseg njegovih studija. Za svakom pak tom raspravom, koja katkad obasiže tek desetak stranica, kriju se mjeseci i godine putovanja, sabiranja i proučavanja gradiva, naporan posao i na te-

renu i u kabinetu, za većinu istraživanja trebalo mu je i samom tek pronaći i skupiti materijal, jer teme su Szabine do njega gotovo neobrađene.

Prof. Gjuro Szabo nije puki sabirač činjenica prošlosti. Same činjenice, ma koliko ih bilo obilje, ne tvore još povijest. Povjesnik u povijesnim činjenicama otkriva i predaje nam duh koji ih je stvarao, uskrisuje ljude, njihova naziranja, težnje, odlike i slabosti, otkrivajući u prolaznom vječno. Upravo to otkrivanje vječnoga, dakle i današnjega, iz davno prošloga umijeće je kulturnoga povjesnika Gjure Szabe. U spašavanju, čuvanju i obrani tih vječnih vrednota Gjuro Szabo prečesto je bio neshvaćen; mnogi su gledali u njemu slavitelja starih vremena, gotovo manijaka koji ne shvaća tzv. progresivni duh novoga vremena. To je mišljenje skroz krivo, sam prof. Szabo prečesto ga je pokušavao ispraviti. U svojoj »Knjizi o starom Zagrebu« on je precizno označio misao vodilju koju je imao pred očima u svom radu, zdravo, stvaralačko načelo koje je temelj svakoga kulturno-historijskoga i konzervatorskog nastojanja: »Nestalo je »staroga Zagreba«, nestalo po vječnom zakonu da sve ostarjelo i preživjelo propada i mora propasti, da učini mjesto životu, koji ne pozna zadah starine, već samo životnu svježinu... Ali u svakom gradu, pa i u Zagrebu, koji je ovako dug niz stoljeća proživio, ima mnogo toga što je doduše vrijeme stvorilo, ali nije uništilo, već mu podalo pravo na daljnji opstanak, ukrasivši ga plemenitom patinom, odlikom pravoga umjetničkoga djela, dok je tek plijesan za obični, svakidašnji rad ljudski. Ako se ipak u nas javlja nostalgija za izgubljenim, ta se odnosi samo na onakova djela, koja su imala pravo da i dalje postoje, koja su bila povezana sa svom našom prošlošću, a bez nužde su utamanjena, ne našavši nikako zamjene u nečem boljem, nešto što bi opet našemu vremenu odgovaralo«. U predgovoru pak svojim »Spomenicima kotara Krapine i Zlatara« obrazložio je prof. Szabo praktičnu, odgojnu misiju svoga rada u Povjerenstvu za očuvanje spomenika: »...želi Povjerenstvo da upozna baš naš svijet s njegovim spomenicima, koji su gotovo sasvim nepoznati ostali i onima koji u njihovoj blizini sav svoj vijek borave. Želi da naši izobraženi ljudi vide i u ovim ne gorostasnim, ali vrijednim spomenicima, ljepotu pravog umjetničkog rada naših pređa pa bio taj i skroman u siromašnoj kapelici. A tko god tu ljepotu

zapazi, zavoljet će ove spomenike pa neće više ostati ravnodušan kada se bude poradilo o njihovom opstanku. Spas je spomenicima samo u spoznaji njihove historijske i umjetničke vrijednosti, jer ono što ne poznajemo, ne možemo ni cijeniti«.

Revniteljskim zanosom, udruženim s ogromnom erudicijom i osjećanjem za ljepotu svake manifestacije duha i širinom pogleda prof. Szabo pješači po Hrvatskom zagorju, s nesebičnom radošću objelodanjuje nalaz ma i skromnoga fragmenta davne prošlosti, oduhovljujući ga, uskrisujući ljude koji su ga stvorili sebi i potomstvu na radost, zakone po kojima je nastao, svrhu koju je imao; s nekoliko kamenih ivera obnavlja doba gotike koje je u našim krajevima stvorilo svoje osebujne spomenike, u skladu sa svojim duhom vremena, ali istodobno davši djelu pokoju specifično našu crtu. Da je danas sačuvan i donekle poznat najdivniji spomenik hrvatskoga baroka, zavjetna crkva u Belcu s jedinstvenim fresko-slikama Ivana Rangera, zasluga je profesora Szabe. Ali istom usrdnošću kojom otkriva i čuva tihu ljepotu baroknih zagorskih crkvica Szabo je branič veličanstvene romantičke silhuete Raba, s istom pronicavošću i žudnjom spoznaje studira pradavne zagonetne hrvatske crkvice Sv. Donata i Sv. Krševana na Krku i skuplja i goneta zaboravljene likove zagrebačkih ljudi iz starih zabačenih fotografskih albuma, zaprašene plesne redove i fragmente nadgrobnih ploča. U svim tim stvarima vidi ljude, prethodnike naše, otajnu baštinu duha koji živi u nama, u djelima pojedinaca vidi manifestaciju duše naroda. »Spomenici prošlosti — kako on veli — bili oni svjetovni ili crkveni, bili oni u javnoj uporabi ili u privatnom vlasništvu, ostaju svetinja narodna, pa ako se koji tren i svijet sadašnjosti revolucionarno obrne protiv njih, to ne umanjuje njihovu vrijednost, jer oni stoje nad vremenom i izvan sadašnjega vremena. Oni pripadaju svim slijedećim generacijama, koje će iza nas doći, oni su dokumenti prošlosti koji imaju osvijetliti budućnost, koji imaju biti luč u tami sadašnjega meteža. Mi živimo u vremenima kada sve pada, pada donekle, naoko, i vrijednost spomenika: nasrtaj prostote uništava i njih često bezuvjetno. Mi, koji imamo pred sobom danas daleko širi teritorij, moramo osjećati da su npr. djela hrvatskih kraljeva narodne krvi, koja u ruševinama do nas dopiru, iste vrijednosti kao zadužbine srpskih vladara, kao kasnije tvorevine naše feudalne gospode, njihovi gradovi i njihovi dvorovi. U društvu sa svećenstvom podigli su divot--crkve prošlosti kojih je ljepota vječna, u kojima se do danas sačuvalo okamenjeno duboko i istinsko religiozno osjećanje. Mi smo zadnji koji bi na kmeta, na kasnijega slobodnog seljaka i prstom maknuli. Ta nije to sve samo rad gospode, već i rad seljaka: bez njihova znoja ne bi tih spomenika bilo! Ludo je i nedemokratski prikazivati nekrive spomenike kao nekakav simbol podjarmljenja seljačkih masa. Ne! Oni su samo izvađali ono što je njihovo vrijeme najbolje moglo stvoriti, oni nisu bili roblje, već sredstvo za izvođenje toga svega. A da nije bilo tih poticala, feudalne gospode, ne bi nikada tih tvorevina bilo: o tom smo načistu. Ne varajmo se: sve te crkve, svi ti gradovi i dvorovi niknilu su iz naroda za narod, jednako su djela života i umjetnosti kao i lijepa seljačka kuća, koja je također nastala iz naroda za narod. Zato smo dužni uzdržati te spomenike, kako god ih dugo svojim umijećem možemo uzdržati.«

Najnovije djelo prof. Gjure Szaba »Kroz Hrvatsko zagorje« šetnja je kulturnog povjesnika kroz najhrvatskiji naš kraj, onaj komadić zemlje omeđen s tri gore, koji je u životu Hrvata izvršio zaista čudesnu, i političku i kulturnu misiju. To Hrvatsko zagorje, kojemu je Zagreb socijalno-politički izdanak, u tragičnim stoljećima borbe za opstanak prima ideju hrvatskoga političkog i kulturnog kontinuiteta, čuva je zaodjevši je u oklope sredovječne latinštine i pravica stališa i redova, da joj spasi srce, njezin životni elan. Tu je pozornica velikoga unutrašnjeg društvenog preobražaja, izmjena straža narodnih društvenih razreda. Tu, dvjesta ljeta prije francuske revolucije, seljak Hrvatskog zagorja kuša u krvavoj javi oživotvoriti san o društvenoj pravdi., novom poretku bratstva, jednakosti i slobode ljudi. Tu se najsvojskiji čuvaju »Iura regni« i tu u plemićkim dvorovima, koji u stvari nisu ništa drugo nego seljački domovi, dobiva tijelo i dušu misao narodnoga preporoda. Prof Szabo daje nam sad »Bedeker Hrvatskoga zagorja«, ali putni vodič koji nam ne zaustavlja pogleda samo na površini. Poput čarobnjaka dovodi nam pred oči reviju prošlosti, ljude i ideje, sile koje su ih oblikavale, djela njihovih nastojanja. Govori nam tu i politički i društveni historik, estetičar, suvereni tumač arhitektonskih vrednota i čudesan poznavalac ljudi, govori neugasi-

vim ushitom mladenačkih svojih doživljaja. Pođite s prof. Szabom na te puteve; vodič vaš zaista ima ono svojstvo koje je toliko veličao de Montaigne: »les plus belles ames sont celle qui ont le plus de varieté et de soupplesse«, dat će dijelak toga svojstva i vama i pomoći da osjetite i spoznate ono čemu je on posvetio vaskolik svoj život: da jedan narod, ma bio on i malen, po djelama svoje kulture, te svom prilogu čovječanstvu, ima pravo na život u slobodi u zajednici drugih naroda.

Zagreb, u studenom 1939.

JOSIP HORVAT

BIOGRAFIJA

GJURO SZABO rodio se 3. II 1875. g. u Novskoj. Osnovnu školu i gimnaziju svršio je u Zagrebu, a sveučilište u Beču, gdje je studirao germanistiku. Boravak u Beču i Nürnbergu probudio je u njemu dubok osjećaj za spomenike. Upravo njima je Szabo posvetio veći dio svog života tako da je proučavanje i čuvanje naših spomenika neodjeljivo povezano s njegovim imenom.

Kao nastavnik djelovao je u Senju, Osijeku, Bjelovaru, pa u Zagrebu, gdje je predavao od 1907. g. na čuvenoj gornjogradskoj gimnaziji koju je ranije polazio kao đak. Na temelju radnja, u kojima je obradio srednjovjekovne spomenike s područja Slavonije, predložio je Gjuru Szaboa 10. XII 1910. Tadija Smičiklas banu za tajnika »Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji«, koje se tada upravo osnivalo. Od 1. I 1911. Szabo je od prvog početka vršio odgovorne konzervatorske poslove unutar »Povjerenstva« kao jedini činovnik. Iako je kasnije vršio i druge dužnosti, ustrajao je na tegotonom poslu do konca života. Dana 28. XII 1919. preuzeo je dužnost u Muzeju za umjetnost i obrt i vršio je do 1926. g. kad je kao ravnatelj muzeja umirovljen. God. 1928. imenovan je ravnateljem Muzeja grada Zagreba, te je u tom svojstvu umro 2. V 1943. g. Od 16. V 1963. bio je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Rad u vezi s navedenim ustanovama odrazuje se u onome što je Szabo pisao.

Prikupljena bibliografija razasutih radova prof. Gjure Szaboa djelomični je odraz njegova djelovanja u našoj javnosti. Ona obuhvaća radnje iz područja pedagogije, lingvistike, toponomastike, povijesti umjetnosti, kulturne povijesti, muzeologije i konzervatorstva. No u pretežnom dijelu svojih radova autor se bavi spomenicima sa sjevernog dijela

Hrvatske, gdje je djelovao kao konzervator. Uz predradnje koje su ranije učinili Kukuljević, Sabljar, Lopašić, Laszowski, u toj bibliografiji nalazimo niz publikacija koje se nadovezuju na njihovo istraživanje, te dan na dan služe svima koji se bave proučavanjem likovnih umjetnosti prošlih vremena na području sjeverne Hrvatske. Svojim pak publicističkim radom Szabo je stalno budio smisao za čuvanje spomenika, upozoravajući široku javnost na njihovu vrijednost. Njegovi članci pisani sočno i temperamentno, u kojima često nalazimo spomenike obasjane kulturno-historijskim svjetlom, pridonosili su da se ono što je poteklo iz njegova pera rado čitalo i da je postajalo dobro i u najširim slojevima čitalačke publike. Tako je pisanjem o spomenicima Szabo uspio očuvati u borbenoj fazi konzervatorstva, usprkos minimalnim financijskim sredstvima i bez čvrste zakonske podloge, niz objekata neprocjenjive vrijednosti iz naše kulturne baštine.

Opsežni dakle opus koji je Szabo ostavio javnosti svojim pisanjem ima dvojaku vrijednost. Njegov istraživačko-naučni rad rađen je na temelju izvora i autopsije na licu mjesta u neposrednom kontaktu sa spomenicima. Taj je solidni rad baza daljeg istraživanja spomenika na području sjeverne Hrvatske. Građa o spomenicima obuhvaćena je na različite načine: Szabo obuhvaća spomenike pojedinih vremenskih razdoblja određenih površina, prikazuje spomenike po različitim vrstama, opisuje ih u sklopu monografija mjesta, daje historijsko-topografske i umjetničko-topografske prikaze koji su temeljeni na toponomastičkim i arheološkim istraživanjima, kao nužnim predradnjama. Osobitu pažnju posvetio je spomenicima Hrvatskog zagorja, grada Zagreba i burgovima sjeverne Hrvatske, što je publicirano i u zasebnim knjigama. Publicistička pak njegova djelatnost pisana živo, često sa subjektivnim pogledima na spomenike, događaje, ljude i prilike, odigrala je odgojnu ulogu u odnosu javnosti prema spomenicima. Ona ima osim svoje korisne društvene uloge i kulturno-historijsku vrijednost, jer ilustrira vrijeme, prilike i čovjeka koji je preko tri decenije izgarao u samoprijegoru i oduševljenju u našoj sredini, smiono se izlažući u zalaganju za naša opća kulturna dobra.

Dr ANĐELA HORVAT

ŠTO HRVATSKO ZAGORJE DUGUJE GJURI SZABO?

Što još napisati o imenu Szabo nakon teksta Josipa Horvata, kojim je prije više od tri desetljeća tog našeg izuzetnog intelektualnog radnika prve polovine 20. stoljeća obuhvatio toplim riječima, no kritički i istinito.

Vrijeme teče, a prof. Gjuro Szabo ne pada u zaborav. Upravo obratno! Nedavno mu je opet štampana knjiga »Stari Zagreb« za kojom posiže svatko tko hoće u jednom svesku naći najopsežniji prikaz dugovjekovnog razvoja glavnoga grada Hrvatske. A sada, evo, o tridesetgodišnjici njegove smrti, kad se sve to više prorjeđuju redovi onih koji su ga lično poznavali, ponovno izdanje doživljava i druga njegova knjiga kojom je stekao veliku popularnost. Djelom »Kroz Hrvatsko zagorje« Szabo će biti i novom pokoljenju vodič. Kakvu ulogu ima danas Hrvatsko zagorje sa svojim spomenicima kulture ne samo unutar Hrvatske nego i čitave Jugoslavije, nije potrebno mnogo tumačiti. Trakošćan, Maruševec, grad Varaždin, Veliki Tabor, Trški Vrh, Belec itd. itd. svi ti i brojni drugi lokaliteti s istaknutim i danas opće poznatim spomenicima kulture — među kojima ima npr. izuzetno važno mjesto stari kulturni centar Lepoglava, zauzeli su ugledno mjesto u našoj kulturnoj baštini nemalom zaslugom konzervatora Gjure Szaboa. Taj glasni i temperamentni Slavonac s madžarskim prezimenom (rođen u Novskoj 3. II 1875.) neobično je zavolio upravo Hrvatsko zagorje tj. »onaj dio naše domovine koji je cjelina za sebe i kojem ni jedan drugi nije nalik, a kamo li jednak!«

Odmah nakon što je osnovano »Zemaljsko Povjerenstvo za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji« Szabo je kao tajnik tog »Povjerenstva« odlučio da g. 1911. pođe na istraživački put najprije upravo

u Hrvatsko zagorje. Taj brežuljasti reljef, prošaran raznolikim kulturama sitnog posjeda, krcat najraznolikijim spomenicima, duboko ga je impresionirao. Te je godine obišao što pješice, što seljačkim kolima tadašnje kotareve Klanjec i Pregradu. Išao je da pregleda, pretraži, opiše i snimi spomenike, a popisat će sve ono što bude držao vrijednim, bilo to u javnom ili privatnom posjedu. Na bana tada upućen dopis od »Povjerenstva« s temom »Plemićki dvorovi — razaranje« ukazuje na to, kako tada nema društva koje bi bilo u mogućnosti da uzdržava te dvorove. »Povjerenstvo« će se brinuti da ih bar snimi i opiše prije rušenja, ukoliko ne bude moguće privatniku zabraniti rušenje. — Iz ove zabilješke viče potreba za zakonom o zaštiti spomenika kulture. Iz nje se vidi i nemoć istaknutih intelektualaca okupljenih oko tadašnjeg »Povjerenstva« svjesnih gubitaka kojima ne mogu doskočiti. O dvorcima Zagorja kaže se nadalje, ako se ne mogu privesti korisnoj svrsi, da barem budu snimljeni kako bi i kasnija pokolenja barem u slici upoznala spomenike prošlosti. Uistinu u mnogo slučajeva je tako i bilo, jer neke nestale spomenike kulture, — a među njima ponajviše kurije i dvorce — poznajemo samo zahvaljujući snimkama i opisima konzervatora Szaboa. Kakvim je teškim problemom Szabo svojevremeno opteretio »Povjerenstvo« svojim — inače dragocjenim otkrićem dvoraca i kurija, najbolje se vidi u tom kad znamo da je problem očuvanja tih objekata još danas aktuelan za suvremenu službu zaštite spomenika kulture.

Nije slučajno da je Szabo najprije odabrao za osnovno istraživanje upravo područje uz Sutlu, koje graniči sa Štajerskom. On je naslutio da će studij tog dosad nauci slabo poznatog kraja pridonijeti tome da se uoče kulturne veze sa susjednim slovenskim krajevima. Nakon neočekivano vrijednih rezultata, Szabo je u godinama neposredno prije Prvog svjetskog rata nastavio s obilaskom područja tadašnjih kotareva: Krapine, Zlatara, Ivanca i Varaždina. Ljudi okupljeni oko »Povjerenstva« bili su svjesni da i s malo novaca, ali puno elana mogu mnogo učiniti za očuvanje spomenika kulture. Bilo im je jasno da spomenike kulture treba otkrivati, upoznavati. Jer, upozna li ih se i uoči njihova vrijednost za naciju, znat će se i poštivati.

Gjuro Szabo nije svoje obilaske brdima i dolinama vijugavim cestama i strmim puteljcima, zadržao za sebe da time udovolji osobnom zadovoljstvu istraživača koji strastveno traga za novim spoznajama. Nakon mukotrpnog terenskog rada, koji je popraćen kojekakvim — katkad vedrim, katkad opasnim i nemilim dogodovštinama — on je strpljivo sjeo i velikim trudom kabinetskog rada sređivao, studirao sve ono što je — često kao prvi od stručnjaka po prvi puta — vidio ili uočio, da tako sagledanu građu može pružiti i drugima.

Pisao je mnogo. Još danas često posižemo za publikacijama u kojima je u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva od g. 1912. do 1919. objavio rezultate obilazaka u tadašnjim kotarevima: Klanjec, Pregrada, Krapina, Zlatar, Ivanec. Time je Hrvatska dobila prva suvremena topografska izdanja spomenika kulture. Prvi ga je svjetski rat omeo da nije mogao nastaviti terenskim radom; tekst o istraživanju Varaždina i varaždinskoga kraja ostao je u rukopisu, no djelomično je iskorišten unutar ove knjige. Važnost navedenih publikacija povećana je time što mu je tekst popraćen brojnim fotografijama, koje je — kao vrstan fotograf — sam snimao, kao i time što su važniji spomenici popraćeni arhitektonskim snimkama ponajviše arh. Martina Pilara, ali počesto i snimkama samoga Szabo-a. Kad znamo na kako teško pristupačnim brdima stoje, moramo se diviti njegovoj upornosti. S tim spomenicima upoznao nas je svojim brojnim snimkama koje je snimao prije Prvog svjetskog rata kamerom formata 10x15. Svoje opsežno znanje obradio je u knjizi Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji u toj su publikaciji obrađeni također i sjeverozapadni hrvatski krajevi pa tako i Hrvatsko zagorje. To djelo za kojim i danas često posižemo, izdala je Matica Hrvatska g. 1920, a nagrađeno je iz zaklade Alekse pl. Vuščića.

Pokazalo se doskora da nije dosta što su Hrvatsko zagorje upoznali obrazovani krugovi, koji čitaju stručnu literaturu, nego da je takva saznanja potrebno prenijeti i u šire narodne slojeve. Između dva rata Szabo je češće navraćao u Hrvatsko zagorje, te popunjavao svoja zapažanja na pojedinim spomenicima. To je popularizirao u nizu manjih radova. Publicirao ih je gdjegod bijaše prilika, pa tako — među ostalim — i u Hrvatskom Planinaru (1929.) i u listu Hrvatsko Zagorje. No to su ipak bili članci koji se pročitaju, negdje odlože, zametnu i padnu zaborav. S knjigom je druga stvar. Knji-

ga »Kroz Hrvatsko zagorje« gdje je g. 1939. obuhvaćena sva ta opsežna, dugotrajno i brižno prikupljana građa, dala je našoj široj javnosti po prvi puta na pristupačni način ne samo uvid u raznolike spomenike kulture, nego i kulturno-historijsku prošlost toga kraja, čime je rastumačeno u kakvoj su kulturnoj klimi ti brojni spomenici nastajali, ali i nestajali. Već to što ta knjiga dokumentira kako je predstavnik ondašnje generacije gledao na spomenike i probleme oko njih, čini to djelo visoko vrijednim kulturno-historijskim dokumentom.

U posljednje vrijeme oživjelo je istraživanje spomenika kulture u kontinentalnoj Hrvatskoj, pa tako i na području Hrvatskog zagorja. Novija generacija istraživača prošlosti i kulturno-historijskih spomenika većinom obrađuje specijalne teme. Pronalazimo još uvijek spomenike iz različitih vremenskih razdoblja koji ranije nisu bili uočeni, ili im nije bila spoznata prava vrijednost. Nakon pomnog studija i analiza određujemo im vrijednost suvremenim mjerilima. No kod svega toga imamo osjećaj da je to nastavak velikog rada. Svjesni smo da hodamo već utrtim putevima. Jer po svim tim brdima, brežuljcima, prašnjavim ili blatnim putevima i cestama stupale su noge Gjure Szaboa, neumornog istraživača, pionira, koji je tri decenija krstario, što pješice što seljačkim kolima, da svoja saznanja preda i onima koji će slijediti iza njega. Nije važno da nije dospio obuhvatiti ovo ili ono, da je pokatkad donosio sudove u duhu svog vremena s kojima se danas više ne možemo složiti. Bitno je da je širokoj javnosti otkrio ljepotu Hrvatskog zagorja i vrijednost njegovih spomenika, te da je svoja oduševljenja umio prenijeti na druge. Kako to da nas je uspio zainteresirati za ono što je sam zavolio? To je zbog toga sugestivno jer je pisao iskreno, ljudski, točno onako kako je osjećao. Nitko ga nije natjerao da napiše i ovo: »I sada kad me bolest prikovala uz sobu, prolazim u ovim mračnim danima one dane rada i uživanja u našem Zagorju, te mi oni pomažu neizmjerno snašati teret sadašnjice. Jer to nije bilo tek obilaženje, već doživljaji koji su se usjekli u dušu, pa čak i u snu se javljaju i nepozvani s neobičnom jasnoćom i ispravnošću« ...

Kad mi se još par dana prije smrti (2. V 1943.) žalio da neće više vidjeti Vinagoru, Veliki Tabor ili Veliki Komor i poglede koji krile po ustalasanoj površini tog jedinstvenog i čudesno lijepoga kraja, ni-

sam znala za čim žali dok to nisam sama doživjela. Da, ipak je to sasvim nešto drugo kad neki kraj ne poznajemo samo iz fotografija, iz filma, televizije, nego ga imamo — da tako kažem — u nogama, jer se tada pješačenjem najraznolikiji dojmovi, koje primamo putem svojih osjetila, najdublje talože u dušu.

Podosta je već od onoga što nam je Szabo otkrio i na što je ukazao, kao na vrijednost naše zajednice, propalo, ali sigurno je da bi još više toga bilo nestalo zbog neshvaćanja i nemara ljudi, da se pravovremeno nije svratila pažnja na kulturno blago toga kraja. Tako npr. da Szabo nije pravovremeno intervenirao, ne bi danas imali — da spomenem tek nekoliko primjera iz područja Hrvatskog zagorja — crkvu sv. Jurja u Belcu, zidne slike u Donjoj Voći, kuriju Škarićevo, krasnu propovjedaonicu u Remetincu, ili kulu u Knegincu, koja je u tom selu imala pasti jer da tobože smeta prometu...

Već sam Szabo opisujući spomenike Hrvatskog zagorja navodi da je vrijeme mnogo toga pojelo. U međuvremenu otkada je ta njegova reportaža o kulturnoj baštini Hrvatskog zagorja izašla pa do danas i opet je, dakako, vrijeme uradilo svoje. I opet je otada mnogo toga zauvijek nestalo. Da ne budemo samo svjedoci tužne bilance, kako vrijeme ne štedi ni kulturna dobra, u svojim napomenama, koje tumače ili dopunjuju tekst autora, ne registriram samo ono čime je naša kulturna javnost na gubitku, nego i ono čime smo na dobitku. Strpljivim radom novijih istraživača, konzervatora i arheologa u međuvremenu je, naime, i mnogo novoga otkriveno.

Da se s današnjeg stanovišta može bolje shvatiti zašto Szabo o nekim predmetima, odnosno o nekim pojavama piše onako kako je to i napisao, tome treba dati tumačenje. Gjuro Szabo je istraživao i pisao svoj tekst u vrijeme kad se držalo da se predmeti koji su nastajali iza godine 1800. (osim iznimno) uglavnom ne smatraju spomenicima kulture. Glavna krstarenja Hrvatskim zagorjem Szabo je izvršio, kao što je spomenuto, prije Prvog svjetskog rata, a tekst ove knjige pisao je uglavnom na temelju ranijih obilazaka, pred Drugi svjetski rat. Zbog toga Szabo prema ondašnjim kriterijima ni ne spominje brojne objekte, niti arhitektonske, kao ni one koji su sastavni dio inventara pojedinih arhitektonskih objekata, a o nekima — kao npr. u više navrata o crkvenom inventaru — izriče još tada ne-

gativan, ili preoštar sud. Pošto su se u međuvremenu kriteriji o takvoj građi promijenili, u nekoliko sam navrata dala kratki tumač takvim mišljenjima.

Da se sve ono s područja Hrvatskog zagorja iznese što je nova otkrito, ili danas drugačije vrednovano, bilo bi potrebno napisati novu knjigu. Dok nje nema, treba u potpunosti poštivati tekst zaslužnog pionira Szaboa sa svim tadašnjim shvaćanjima i navodima. Zato se u napomenama navode samo bitne ili značajnije izmjene koje su se desile u međuvremenu na onim spomenicima koje on spominje, da netko npr. uzalud ne traži ono što više ne postoji, odnosno da bude upozoren na nova otkrića. Treba spomenuti i to da Szabo stalno upotrebljava umjesto »gotički« stil izraz »gotski«, pod kojim izrazom danas razumijevamo umjetnost Gota. Osim to ga Szabo ima dosljedno negativni sud prema onome što je nastajalo u razdoblju historicizma, a mišljenje je o djelima iz tog razdoblja promijenjeno; ono je u posljednje vrijeme znatno ublaženo. Neka mi ne zamjeri ovih nekoliko kritičkih napomena koje ni malo ne umanjuju kulturno-historijsku vrijednost opusa Gjure Szaboa. Napisala sam ih kao poštovalác i prijatelj kojem je bilo dano da nastavi njegov rad na stazama kojima je on utro put.

Szabo je svojim djelom potakao na to da su ljudi, koji su čitali njegove retke, poželjeli da ono što su pročitali i sami vide. Tako se sve više rađala želja da se putuje i Hrvatskim zagorjem, da se dožive sve te kurije, da se razgledaju crkve sa svojim umjetninama, da se upoznaju svi ti burgovi, dvorci, pilovi i raznoliki drugi spomenici povezani u jedinstveni sklad s razigranim reljefom tla.

Tri decenije nema više u našoj sredini entuzijasta koji se znojan i prašan, ali do kraja poletan, trudio da nam otvori oči za kulturne vrijednosti i ljepote naše domovine. Zagreb mu se nedavno odužio time da jedna ulica nosi njegovo ime. Hoće li koji trg, koja ulica u Hrvatskom zagorju koje mu zaista mnogo duguje, čuvati spomen na to svijetlo ime? Postojala je generacija koja je ime Szabo smatrala sinonimom za čuvanje spomenika kulture. Ta je suznačnost bila moguća samo zato jer je svoje čitavo biće, ne gledajući na materijalne koristi, zanosno utapao u ideale za koje je predano živio.

Dr ANĐELA HORVAT

P R E D G O V O R

ili pregršt oznaka Hrvatskoga zagorja

Pitoma raskoš nabubrenog reljefa. Prepun mozaik sugestivne skladnosti oblika i boja. Inspirativne osobitosti prirodnih ljepota. Privlačne draži bukoličkog plandovanja. Razasuta slikovitost starinskih naselja. Pepeljušna zagasitost škrte mekote i gnjecava ljepljivost ilovačastih puteva i staza. Vječit glad za zemljom. Povazdan golužđrava djeca u zakorovljenim trnacima. Đubrovita dvorišta s lepezastim repom puranskog ukrasa. Raskokodakane koroši. Brbljive i nikad dovoljno site race u žabokrečinastim mlakama. Usprkos današnjici podosta još naherenih, škopom pokrivneiah krovova.

Takve misli i asocijativne predodžbe ponajčešće se isprepliću mozgovnim vijugama kad je riječ o onom mikroregionalnom geografskom prostoru što ga jednostavno i kratko zovemo Z a g o r j e. Budući da u hrvatskoj i ostaloj slavenskoj toponomastici postoji mnogo geografskih imena i naziva s oznakom zagorja ili zagorskog značaja, potrebno je istaći točnije i određenije, da je ovdje riječ o posebno zanimljivom sjeverozapadnom dijelku hrvatskog narodnog prostora, kome je pravo i potpuno ime H r v a t s k o z a g o r j e.

Zatalasani pejzaž medvedničkog prigorja i orografski zamršen i složen splet Ivančice, Strahinčice, Strugače i ostalih zagorskih gora i njihova podgorja osobito je lijep i po mnogo čemu posebno dragi kutak naše domovine. Priroda, nedostižan majstor nad majstorima u oblikovanju i skladanju još uvijek poprilično zagonetne materije, tu, u Zagorju nije bila škrta. Kao da je tu bila iznimno razigrana i nestašna u svom stvaralačkom cizeliranju Zemljina površja. Na razmjerno malenom prostoru od nekoliko stotina četvornih kilometara ona je tu razasipala punu pregršt svojih darova stvarajući pojave i oblike koji neodoljivo mame radoznalost pri-

rodoslovnih stručnjaka i plijene pažnju čovjeka s razvijenim osjećajem i smislom za Lijepo.

Kao da su neke nevidljive divovske ruke na sve strane zagorskog prostora razasule i razastrle širok snop brdovitih lanaca, strmenitih hrbata i brežuljkastih kosa ispresijecanih lugovima, dolovima i prodolicama s bezbrojem uzanih jaraka i nepresušnih gorskih potočića. Sve to slikovito isprepleteno ozelenjelim šumarcima i majušnim česticama uzoranih njivica. Prošarano sjenokosnim plohama. Okićeno starim trnacima i bogatom paletom pejzažne pitoresknosti milijuna brižno njegovanih čokota vinske loze, skladno poredanih utisuće katastralnih jutara i hvati, opjevanih i slavnih zagorskih gorica.

Oku i duši ugodna slika Zagorja ukazuje se putniku, namjerniku i posjetiocu ma s koje strane ili preko koga prijevoja dolazio u taj kraj: i preko bistričkoga Laza, i preko zanemarenog cestovnog labirinta Bele i Podruta, i preko golubovečke Veternice, i preko svetogorske prečage slovenskog Bizelja. Svojevrsno je sugestivan i izinski prilaz preko širom rastvorenog ušća dolinske ravni između Marijagoričkog humlja i opjevanih medvedničkih Kamenih svatova. Uvijek i odasvud lijepo i privlačno.

U tom prostoru i međuprostoru nanizala su se, sklupčala i raspršila, ili poput pilića oko kvočke okupila se oko tornjića prastarih crkvica, mnogobrojna sela, zaseoci, veća ili manja naselja i davninom već patinizirana stništa korjenitih hrvatskih Zagoraca. Mnogo registriranih, a podosta još ni u kojoj specijalnoj ili primijenjenoj geografskoj karti označenih prebivališta nekadašnje stopostotne zagorske sirotinje i gospoštijskih kmetova. Postojali su tu nekad i feudalni veleposjedi svjetovne i crkvene gospode. Nekad čvrste kule i burgovi, danas nazubljene ruševine i rašćem prekriveni ostaci ostataka. Dvorovi i dvorci takozvanog visokog plemstva, grofova i baruna. Plemenitaške kurije zagorskih šljivara. Šaroliko društvo prepuno suprotnosti i gorke životne zbilje. Kao u kakvoj priči: nekad bilo, sad se spominjalo. Ipak, neminovne strukturalne promjene što ih je donosilo samo vrijeme, prirodno i naseobeno ostao je taj kraj kakav je i nekad bio: osebujan i posebno lijep kutak hrvatskog ozemlja.

Uistinu, osobit je to kraj: prirodno zanimljiv i pun draži što gode oku i srcu, društveno-politički i kulturno-historijski ne samo bogat već posebno značajan, gospodarski nimalo bezvrijedan i beznačajan, turistički po mnogo čemu veoma atraktivan. Istinski je »lijepa naša domovina« to naše drago Hrvatsko zagorje i njega doista može osjetiti, proosjetititi i doživjeti — kako reče starina Gjuro Szabo — »samo onaj, tko ima srca, duše, i oči i uši...« I koliko god nije moguće ni zamisliti zemlju Hrvatsku bez valovitog humlja i razgranatog pobrđa Hrvatskog zagorja, premda se odvajkada širom hrvatske domovine pretače riječ i ponosni spomen o zagorskoj »staroj slavi djedovine«, ipak — kako li to samo čudno i neobično zvuči — pojmovi o geografskom prostoru te vrlo često spominjane prirodne regije, tog našeg Hrvatskog zagorja, sve dosad nisu mnogima potpuno jasni, pa čak ni među znanstvenim radnicima dovoljno ujednačeni.

Pa što li onda jest, a što nije Hrvatsko zagorje? Da vidimo.

Koliko se god čini, da mnogostruko opisano i zanosno opjevano Hrvatsko zagorje nije nepoznat predjel naše domovine, ipak naprečac odrediti geografski prostor zagorske regije nije baš jednostavno ni lako. Stručna literatura velikog broja autora, pisana u različito doba, polazeći s različitih stanovišta, primjenjujući raznovrsna mjerila, nije u tom pitanju suglasna. Dapače, usprkos prilično obilnoj geografskoj i ostaloj stručnoj literaturi o Zagorju, ozbiljnog i znanstveno mjerodavnog određivanja, dakle znanstvenog determiniranja pojma geografskog prostora Hrvatskog zagorja gotovo i nije bilo. Djelomičan pokušaj nalazimo tek u jednoj starijoj raspravi početkom ovog stoljeća. Detaljnije analize tog problema, temeljene na primjeni znanstvene metodološke obrade, zapravo nije bilo, pa je tako pitanje prostornog rasezanja Hrvatskog zagorja sve do danas ostalo nejasno, neriješeno ili barem nedovoljno raščišćeno. Ono je prilično zamućeno i smušeno ne samo u glavama laika, nestručnjaka, nego i u mnogih stručnjaka geografa s fakultetskom diplomom, kako sam se opetovano mogao uvjeriti kao ispitivač posljednjih godina na stručnim ispitima mlade (poslijeratne) generacije geografa. Koliki su mi od njih svrstavali Varaždin u Hrvatsko zagorje umjesto u Podravinu! Možda je takvoj naopakoj i pogrešnoj stvarnosti, pored ostalih ,esencionalnih, obrazovnih elemenata, u priličnoj mjeri pridonijela često interpretirana i snažno akcentuirana romantičarska sladunjavost beletrističkih djela o Hrvatskom zagorju

i niz vulgariziranih napisa i popijevaka o tom »dragom hrvatskom kraju«.

Upravo zbog toga, budući da pojam prostora Hrvatskog zagorja još uvijek predstavlja za nekoga priličnu nepoznanicu ili barem kamen spoticanja, neka bude dopušteno malčice zagrabiti u prošlost i mjerodavnu znanstvenu dokumentaciju.

Opisujući prije malone punih stotinu godina Zagorje kao »hrvatsku Švajcu«, Vjekoslav Klaić ističe: da »Hrvatsko zagorje nije danas više politična cjelina, ali narodu i zemljopiscu vrijedi posebnom pokrajinom«, u kojoj »netom opisane gore, i to kostelska sa zapada, Ivančica sa sjevera, a gora zagrebačka sa istoka, zatvaraju i obrubljuju poput kotline prostranu i plodnu dolinu, koju zovemo Zagorje. Zagorje je dakle dolina opasana sa triju strana gorskimi bedemi, a na jugu se otvara prema rijeci Savi.« (V. Klaić, Prirodni zemljopis Hrvatske, str. 75-76, Zagreb 1878.) U jednom drugom svom djelu, objavljenom dvanaest godina kasnije, Klaić ionako prostorno već dovoljno suženo Zagorje dijeli na dva još uža područja, na tzv. »gornje« i »dolnje« Zagorje. Piše da »Sveti Križ Začretje... jest sielo podžupanije krapinsko-topličke«, a »Zlatar je središte zlatarske podžupanije«, no koji i kakav prostor obuhvaćaju te podžupanije, gdje su im granice i kakva su to područja »gornje« i »dolnje« Zagorje, Klaić nije objasnio. (V. Klaić, Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, str. 19, 89 i 91, Zagreb 1880.) Pa ipak, zahvaljujući znanstvenom ugledu Klaića, njegovo pojmovanje i determiniranje zagorskog prostora prihvaćeno je naprečac kao točno, ono se prepričavalo, prenosilo i učilo u školama te pripomoglo stvaranju zbrke i održavanju očite pogreške.

Poznata je povijesna činjenica da Zagorje ni prije ovih napisa Vjekoslava Klaića nije bilo »politična cjelina«. Zbog toga nije nezanimljivo, kako se ta historijsko-geografska stvarnost odrazila u malobrojnim i sadržajno šturim zemljopisnim knjigama i priručnicima tog prilično već starog prošlostoljetnog doba, kad se hrvatski jezik tek počeo »večom brižljivostjum... razvijati, gojiti, i od onoga što po tuđinskom udara, po malo trebiti, i več toli krasno napreduje, da če na skorom temeljitu prosvetu materinskim jezikom postiči moči«, kako to čitamo u danas već vrlo raritetnom »Malom zemljopisu za početnike« Antuna Rožića, izdanom god. 1847. »u Varašdinu«. U toj zanimljivoj staroj Rožićevoj knjižici nalazimo u poglavlju »Horvatska Zemlja« (str. 16-22), da »Horvatska deli se na deržavnu iliti provincialnu, i vojničku horvatsku. — Deržavna ili provincialna ima tri varmeđe ili gradomeđe. Zagrebačku, Varašdinsku, Križevačku, i Primorje... U Zagrebačkoj Varmeđi znamenitija mesta jesu... 7. Stubica, ima tople kupelji i prostranu gostionicu. — 8. Bistrica, mesto od proštenjah na glasu«, Od znamenitijih mjesta u »Varašdinskoj Varmeđi« Rožić uz »Varašdin... Kneginec... Toplice« spominje još: »4. Lepoglava... 5. Krapina, slob. i kralj. povlastjeno tergovište... jedan dobar sat dalko nalaze se Toplice Krapinske vruče sumporne. 6. Radoboj... tu su bogate rude sumpora i kamenog uglevja i kr. rudarsko ravnateljstvo. 7. Klanjac, tergovište od sajmov na glasu... 8. Sutinsko, selo ima toplu kupelj. Znamenita su u toj varmeđi jošte 2 grada grofovska obitelji Draškovićah, najmre Trakostjan... i Klenovnik, gdi su se negda... deržavni sabori združenih kraljevinah deržali. Osim toga po Zagorju se bele mnogi gizdavi dvori plemičah zagorskih, i tu zovu putnika gostoljubivi gradiči, gde se jošte nalazi prava ona i stara slavjanom od narave prirođena gostoljubivost i patriarkalni život. A tu jest također u nekojih mestah priroda blagodatnija i seljaki su marljivii.«

Dakle, Zagorje ni u prvim decenijama 19. stoljeća nije bilo »politična cjelina«, jer su se područja Stubice i Bistrice nalazila u administrativnom sastavu zagrebačke varmeđe (županije), a Klanjec, Krapina, Radaboj, Sutinsko, Lepoglava, Trakošćan i Klenovnik pripadali su Varaždinu. No za proučavanje problema regionalnog jedinstva Hrvatskog zagorja n i j e b i t n o, da li je ono uvijek bilo »politična cjelina«, ili je u administrativno-upravnom pogledu bilo razjedinjeno. Za pravilno i znanstveno mjerodavno rješavanje tog pitanja, pored prirodnih, odlučniji su društveno-gospodarski činioci. No zanimljiva je činjenica da Rožić, premda posebno ne opisuje geografski pojam i problem prostora Zagorja, ipak izrijekom spominje tu prirodnu i geografsku regiju, te uz prikaz »Varaždinske varmeđe« nabraja naselja koja se nalaze sjeverno i južno od Ivančice i Strahinčice, u širem i užem području Hrvatskog zagorja. Znači, Rožić je geografski prostor sjeverno i sjeverozapadno od Ivančice smatrao Zagorjem. I to je bitno.

O Zagorju je pisao i istaknuti geograf prve polovine 19. stoljeća Dragutin Seljan u djelu »Zemljopis pokrajinah ilirskih«. U tom klasičnom djelu hrvatske geografske literature, u općem pregledu »Ugarsko-ilirske pokrajine« čitamo sažeti prikaz orografskog spleta sjeverozapadne Hrvatske sa sljedećim podatkom: »U predelu ovih gorah leži glasovito i lepo horvatsko Zagorje, koje je većinom u Varašdinskoj varmedji, zatim nešto i u zagrebačkoj duž Štajerske i Kranjske granice položeno, prijastnostju i dražestmi naravi svoje kao najlepša i najugodnija strana Horvatske nazvati može.« U poglavlju »Mestopis (topographia) od Horvatske« istoga djela, Seljan u vaažrdinskoj varmedi opisuje Varaždin, Kneginec, Varaždinske Toplice, Vinicu, Petrijanec, Krapinu, Krapinske Toplice, Sutinsko, Radoboj, Klanjec, Gerovec (Gertovec?), Lobor, Začretje, Lepoglavu, Klenovnik, Trakošćan, Belu, Pregradu, Novi Marof, Konjščinu, Kostel, Belec, Tuhelj i Horvatsku te završava: »Predel ovaj, u kojem među ostalimi, gore već rečenimi, i ova dva stražnja mesta leže, je takozvano gornje Zagorje, i šta se lepote, divnosti narave i zdravog zraka tiče, veoma mnogo zanimivog za oko putnika imade. Ponosita ovdešnja berda i klisurasti ovih neki veličanstveni prizori, odkuda tolika vrela, zdravi zvirnjaki pod zemljom izniču, k tomu zatim krasne... prekrižane razprosterte ovdešnje doline... i celi kip ovdešnjeg različitih predmetah suglasja takov je, da mu se svaki... dovoljnim ganjem diviri mora«. (Dragutin Seljan, Zemljopis pokrajinah ilirskih oliti ogledalo zemlje, na kojoj pribiva narod ilirsko-slavjanski sa opisanjem berdah, potokah, gradovah i znatnih mestah polag sadanjegststališa, s kratkim dogodopisnim dodatkom i priloženim krajobrazom iliti mapom; str. 111—112 i 206—210; Zagreb 1843.)

Zahvaljujući napretku prirodnih i društvenih znanosti, današnja naša znanja, kako o postanku planina i razvoju zagorskog reljefa tako i o ostalim geogrfaskim oznakama Hrvatskog zagorja, razlikuju se od prošlostoljetnog tretiranja orografskih elemenata i geomorfoloških pojava savsko-dravskog međuriječja, dakle i Hrvatskog zagorja. Ipak, citirajući stare znanstvenike i pisce potrebno je istaći ono bitno u njihovu tretmanu prostora Hrvatskog zagorja, što nije u suprotnosti s dostignućima suvremene znanosti. To je činjenica, da Hrvatsko zagorje prostorno seže i sjevernije od Ivančice i Strahinčice. Tu stvarnost potvrđuju i stari dokumenti o crkveno-teritorijalnoj podjeli zagorskog prostora. U popisu župa arhiđakona Ivana od godine 1334. izrijekom se spominje »districtus de Zagoria« i u njemu župe »koje i danas postoje u opsegu gradova: Kostela, Krapine, Lobora, Trakošćana, Oštrca i Belca...« (Usporedi: Gjuro Szabo, Hrvatsko Zagorje (Od Zagreba do Varaždina); Glasnik Jug. profesorskog društva, knjiga XVI, sv. 11—12, str. 971, Beograd 1936.) Dakle, već prije šezdesetčetiri decenija područje Trakošćana, a to znači i porječje gornje Bednje, bilo je smatrano Zagorjem i kao takvo registrirano u vjerodostojnim dokumentima.

Nekoliko misli s manje-više usputnim pokušajima određivanja zagorskog prostora nalazimo u djelima starijih i mladih geografskih autora (Hinko Hranilović, Dragutin Hirc, Radovan Bošnjak, Zvonimir Dugački, Stjepan Ratković, Ivan Crkvenčić, Stanko Žuljić), a posrednih zapisa i napomena o tom problemu nalazimo i u djelima eminentnih prirodoslovnih znanstvenika (Dragutin Gorjanović—Kramberger, Mijo Kišpatić, Jovan Cvijić, Marijan Salopek, Josip Poljak). Puna pregršt različitih misli, sudova i tumačenja o pojmu i geografskom prostoru Hrvatskog zagorja, ponajčešće izraženih lapidarno, bez dovoljne analitičke raščlanjenosti i dokumentarne uvjerljivosti. Ponekad i ponegdje čak i nedopustivo površno, utoliko više što je složenost znanstvenog pitanja zagorskog prostora uistinu velika i u mnogočemu posebno zamršena.

Pored veoma značajnih prirodnih elemenata u Hrvatskom zagorju isprepleo se niz bitno važnih društveno-gospodarskih i gospodarsko-povijesnih činilaca. Bez poznavanja njihove mnogostruke međuzavisnosti, bez poznavanja i proučavanja mnogostrukih društvenih zbivanja, i gospodarskih i kulturnih, nije moguće potpunije i pravilnije razumijevanje uvjeta razvoja i načina razmještaja proizvodnje u zagorskom prostoru. Posljedice mnogovrsno isprepletene međuzavisnosti prirodnih i društvenih faktora odražavaju se u činjenici da je životna dinamika u toku povijesnog razvitka stalno pomicala neucrtane zagorske međe i pojmovne predodžbe o zagorskom prostoru.

Česte su bile promjene teritorija zagorskih administrativno-upravnih jedinica: županija (ili varmeđa), podžupanija, kotara i općina. Usporedo s

teritorijalnim promjenama tih jedinica mijenjala su se i formalna tumačenja i pojmovanja o zagorskom prostoru usprkos činjenici, da te promjene nisu bile ni odraz prirodne stvarnosti ni posljedica životnih interesa i potreba zagorskog stanovništva. Štaviše, ni teritorijalne međe crkvenih organizacionih jedinica, područja tzv. duhovne pastve (župe, đakonati i dr.), premda stare (neke »ab immemoriali«), nekako stabiliziranije i vremenski trajnije od administrativno-upravnih teritorijalnih jedinica, ne mogu uvijek i svagdje s dovoljno uspjeha uvjerljivo poslužiti za suvremeno geografsko regioniranje, ekonomsko-geografsko rajoniranje i znanstveno determiniranje zagorskog prostora.

Usprkos mnogostrukoj i snažnoj životnoj funkcionalnosti dvaju starih društveno-političkih, kulturnih i gospodarskih, napose tržišnih središta izvan Zagorja, Zagreba i Varaždina, prema kojima je na širokome planu orijentirano čitavo Zagorje i zbog toga podijeljeno u dvije gravitacione zone, u posavsko-zagrebačku i podravsko-varaždinsku, ipak i u samome Zagorju, unutar njegovih temeljnih gravitacionih zona, postoje još mnoga manje značajna središta prema kojima je usmjerena bitno važna zagorska životna stvarnost. U tim unutarzagorskim manjim središtima usredotočena je i u njima se na različite načine manifestira ona osnovna, takozvana sitna, neminovna, svekolika i svakodnevna djelatnost Zagorja i Zagoraca. U životnoj svagdašnjici takvih malih gravitacionih središta odražavaju se i društveno-političke težnje i životne potrebe Zagorja i Zagoraca.

Takva manja gravitaciona središta pretežno su sjedišta sudskih i nekadašnjih drugostepenih administrativno-upravnih vlasti, tj. bivših kotara. Konkretno su to: Ivanec, Klanjec, Pregrada, Krapina, Zlatar, Stubica (Donja) i Novi Marof. Pored njih valja još istaći Zabok, Oroslavlje, Mariju Bistricu, Konjščinu, Mihovljan, Lepoglavu, Bednju, Tuhelj, Veliko Trgovišće i Zaprešić. Posebno gospodarsko i društveno značenje imadu stare zagorske toplice: Krapinske, Stubičke, Varaždinske i, u najnovije doba, Tuheljske. Poseban je i turistički atraktivan značaj dobio Kumrovec, rodno mjesto i zavičajna kolijevka Josipa Broza-Tita.

U tim većim naseljima i manjim zagorskim središtima intenzivno pulzira životna dinamika Zagorca. Tu je on kupovao, a kupuje i danas niz svakodnevnih potrepština svog znatno već povišenog životnog standarda: šećer, sol, ulje, začine, petrolej, žigice, tekstil, kožu, duhan i svu ostalu sitnu potrošnu robu; tu on prodaje jaja, perad, voće, vino, krumpir i možda još poneki proizvod svog sitnog i veoma rasparčanog poljoprivrednog domaćinstva. Ta su mjesta i zagorska sajmišna središta i tu se kupuje, prodaje i razmjenjuje razmjerno malobrojna zagorska stoka. U takva tržišna središta Zagorac donosi i tu on prodaje raznolike proizvode prilično razvijene domaće (ili kućne) radinosti: sitnu drvenu i pletenu robu, igračke, svirale, rukotvorine ženskog ručnog rada, osobito čipke (lepoglavske!) i drugo. U tim starim središtima upravnih i sudskih vlasti i današnjim komunama, Zagorac rješava niz svojih životnih problema. Tu se on parniči i tu on traži svoju pravicu.

Koliko god dvokotlinasti reljef Zagorja može skrenuti misao na stvaranje sudova o necjelovitoj, razdvojenoj i prirodno nejedinstvenoj geografskoj regiji, ipak Hrvatsko zagorje, i takozvano Gornje i Donje, tj. sjeverno i južno od Ivančice i Strahinčice, jedinstveno je prirodno i gospodarsko područje. Usprkos svojoj kompozitnosti, Hrvatsko zagorje cjelovita je i jedinstvena geografska regija. Tu jedinstvenost i specifičnu homogenost pored osebujnih zagorskih prirodnih značajki stvaraju i čine najbitnije znanstvene odrednice: čist etnički sastav, etnološke i etnografske oznake, živ narodni govor i narodni običaji od rođenja do smrti, karakteristične posebnosti kajkavske grane hrvatskog narodnog stabla. Tu je i osobit smisao Zagorca za pjesmu i šalu, tu je prividna njegova sporost mišljenja i ubitačna dvosjeklost njegove dosjetke. Tu je i sveukupna zajednička prošlost protkana zajedničkim radostima i zajedničkim nevoljama i jadima. Ne priznavati zagorsko jedinstvo, znači ne poznavati Zagorje i zagorsku prošlost i sadašnjost. I još više: ne priznavati regionalno jedinstvo Hrvatskog zagorja i njegovu cjelovitost u prostoru od ušća Sutle i Krapine do izvorišnih krakova razgranatog riječja gornje i srednje Bednje, znači negirati postojanje etnički čiste, jedinstvene i povijesno veoma značajne stare hrvatske regije. A to bi značilo svojevrsnu likvidaciju prostora i pojma

Hrvatskog zagorja. Ako ne zlurado i zlonamjerno, svakako bi to bilo besmisleno.

Poštujući rezultate ranijih znanstvenih radova, cijeneći dosadašnja makar i nepotpuna ali dobronamjerna nastojanja i pokušaje oko determiniranja prostornog rasezanja Zagorja, koristeći se međutim autopsijom, neposrednim zapažanjima i radom na samome terenu, proživjevši mnogo godina u srcu Zagorja (ta u njemu sam prohodao i odrastao!), uvažavajući suvremenu stvarnost zagorskog života, pisac ovoga informativno-instruktivnog prikaza smatra da je najrealnije prostor Hrvatskog zagorja ukratko i sažeto odrediti ovako:

Zapadna mu je prirodna međa čitav tok rijeke Sutle. To je ujedno republička granica između Hrvatske i Slovenije. Na sjeverozapadu i sjeveru prirodna međa Zagorja podudara se s razvođem porječja gornje Bednje, odnosno Bednjinih pritoka Žarovnice i Voće, odakle vodi na brežuljkasto humlje i niski hrbat Topličke gore. S hrpta Topličke gore zagorska se međa na sjeveroistoku spušta u dolinu Bednje kod Svibovca i presijecajući tu rijeku i njenu dolinu prelazi na ispone kalničkog planinskog skupa. Vranilac (643 m), najviši vrh Kalničke gore, izraziti je međaš između zagorskog područja na sjeveru i kalničkog Prigorja na jugu. Jugozapadno od Kalničke gore pružila se šumovita grbina 42 km dugačke Medvednice, često (i pogrešno) zvane Zagrebačke gore, koja zatvara Zagorje na istoku i jugoistoku. Medvednica se kod Podsuseda strmo ruši u Savu koja tu, između ušća Krapine i Sutle, omeđuje prostor Hrvatskog zagorja s južne strane.

Primjenjujući hidrografski kriterij, prostor Zagorja mogli bismo odrediti još i ovako: osim čitavog porječja rijeke Krapine, Hrvatsko zagorje obuhvaća još čitavo lijevo porječje Sutle, čitavo gornje i srednje porječje Bednje do njenog prodora u Podravinu kod Svibovca, i najgornje (izvorišno) porječje Lonje do njene sutješčice kod Huma. Izvan tog zagorskog prostora na sjeveru i sjeveroistoku je Podravina s podravskim Prigorjem, na jugoistoku je posavsko Prigorje, na jugu je nizinska ravan Posavina, na zapadu slovensko predalpsko pobrđe.

Razlomljeni planinski greben Ivančica—Veternica—Strahinčica—Kuna gora razdvaja Zagorje u dva dijela, u južno ili d o n j e Z a g o r j e između Kostelske gore, Strahinčice, Ivančice, Kalničke gore i Medvednice, te sjeverno ili g o r n j e Z a g o r j e, sjevernije od Ivančice i Strahinčice, između Maceljske i Topličke gore.

Geomorfološki vrlo dinamičan reljef čitavog Zagorja, razlomljen mnogobrojnim rasjedima, ispresijecan slikovitim sutjeskama i raznoliko ispresavijan pokrovnim talozima, naboran je humovitim isponima mnogobrojnih planinskih ogranaka i rebrastih gorskih kosa. Sva ta bogata prirodna plastika stvara brojne orografske skupove niskoga humlja, najčešće zvanog prema najznačajnijem područnom naselju i takva valovita mikroplastika upravo i daje posebno reljefno obilježje zagorskome prostoru. Kao što je zagorski reljef geomorfološki vrlo dinamičan tako mu je šarolik i mineraloško-petrografski i geološki sastav i proces njegova razvitka. Naslage raznog doba i mnogobrojnih razdoblja, od pradavne paleozojske starosti do najmlađe geološke sadašnjosti, mogu se naći u prostoru Zagorja.

Gospodarski su posebno značajne naslage kenozojskog doba, kojih ima širom Zagorja. U njihovim oligocenskim i miocenskim, a još više u pliocenskim talozima razvili su se bogati slojevi ugljena, danas montanistički i proizvodno neopravdano zapostavljenih i obezvrijeđenih zbog višedecenijskog nedostatka investicionih sredstava za tehničku modernizaciju rudnika, tako da je proizvodnja, u suvremenim društvenim uvjetima, postala nerentabilna i neadekvatna potrebama modernog rudarstva.

Posebnu gospodarsku vrijednost imaju pedološki specifične i proizvodno visokovrijedne gline što su se u obilnim količinama nataložle po rebrastom humlju Špičkovine kod Zaboka i Bedekovčine. Tu glinu danas mnogo traže u industrijskoj proizvodnji i razvoze širom Jugoslavije.

Snažni tektonski pokreti na području Zagorja potkraj mezozoki i osobito živi u neogemu, stvorili su i uglavnom oblikovali današnje planinske nizove i skupove. Veoma živa vulkanska djelatnost uzrokovala je jake lomove i poremećaje slojeva. Izljeva magme bilo je osobito u Ivančici, Kalniku i Medvednici, pa tu nalazimo i vulkanskih stijena. One su baza za proizvodnju kvalitetno vrlo dobrog građevnog kamena. Mnogobrojne zagorske toplice — Tuheljske ili Smrdeće (po sumporovodiku, zvane nekad bogečke toplice), Krapinske, Sutinske, Stu-

bičke, Varaždinske i još neka vrela — također su posljedica nekadašnjih tektonskih pokreta, poremećaja, dislokacionih lomova i vulkanske djelatnosti.

Ovakav zagorski reljef, sve njegove rubne i unutrašnje planine pretežno blagih pristranaka i humovitih ogranaka, razgraničene potočnim kotlinicama i sjenokosnim dolovima, izbrazdane mnogim tekućicama i ljekovitim vodotocima mineralnih vrelaca, sve to stvara bogato narovašen, slikovito namreškan i oroplastično veoma živahan reljef prepun najraznovrsnijih geomorfoloških pojava i osobitosti. Tu nalazimo okomite stijene, raspucane antiklinale i razdrte rasjedine, tu su terasasti proplanci, gorske zaravni i plasaste grbine vinskoga humlja; tu ima sinklinalnih uleknuća i topličkih bazena, širokih pokosina i prostranih lugova, stješnjenih prodolica i uzanih klanaca vrtačastih lijevaka i krških bezdana, s pećinskim ukrasima šupljikavog podzemlja. Zbog toga Zagorje obiluje prirodnim krasotama; zbog toga ono i jest lijepo i turistički atraktivno, tek, čini se, ta istina i stvarnost još uvijek nije dovoljno poznata, a na žalost nije ni gospodarski dovoljno iskorištena. (Osim u mome habilitacionom spisu te u nekim manjim stručnim prilozima, o problemu zagorskog prostora i njegovu determiniranju objavio sam god. 1958. studiju u zagrebačkom časopisu »Naše planine«. Moja teza i prostorno međašenje Zagorja, kako sam ga u najsažetijem obliku prikazao i ovdje, u geografskim i ostalim znanstvenim krugovima ostalo je do danas bez prigovora i zamjerke.)

U zagorskom pejzažu, toj prirodno i društveno još uvijek nedovoljno proučenoj regiji, čovjek je živio već prije trideset, a vrlo vjerojatno i više tisuća godina. Slučajni nalaz učitelja Rehorića (godine 1895) nekakvih neobičnih kosti i zubi, o čemu je odmah obavijestio geološke stručnjake u Zagrebu, omogućio je četiri godine kasnije sveučilišnom profesoru dru Dragutinu Gorjanoviću—Krambergeru epohalni paleontološki pronalazak staništa pradavnih lovaca i ljudoždera na diluvijalnim obalama Krapinčice (ili Krapinice).

Bila je srijeda, 23. kolovoza 1899, kad je Gorjanović utvrdio u Krapini paleontološki lokalitet diluvijalnih troglodita, u kome je doskora pronađeno oko 650 kostiju vjerojatno dvadesetero ljudi neandertalskog tipa različite životne dobi. Bogat osteološki nalaz pomogao je Gorjanoviću da usta-

novi u krapinskom staništu postojanje dva rasna tipa praljudi: jedan već otprije poznat kao Homo primigenius var. spyensis, i drugi posve novi, specifičan Homo primigenius var. krapinensis. Taj Gorjanovićev nalaz od izvanrednog je značenja u povijesti prirodnih nauka, jer je upravo Gorjanovićevo otkriće krapinskog pračovjeka konačno oborilo raniju teoriju anatoma Virchowa o patološkom karakteru neandertalske lubanje, a mladoj nauci o descedenciji dalo jak i uvjerljiv paleontološki dokaz u njenoj borbi za pobjedu naprednih načela Charlesa Darwina. To otkriće proslavilo je Zagorje i Hrvatsku u čitavom znanstvenom svijetu.

Kad i ne bi bilo mnoštva vrijednih arheoloških rimskih nalaza i spomenika, već samo postojanje prastarih »Aquae Vivae« (Krapinske Toplice) i »Aquae Jasae« (Varaždinske Toplice) dovoljno dokazuje o snažnoj penetraciji Rimskoga Imperija u ovo područje savsko-dravskog međuriječja što se odavna već zove Hrvatsko zagorje. Pa i duboki prodor osmanlijskih zavojevača u panonsko-srednjoevropski kontinentalni trup i rubni alpski prostor, onaj ratni koloplet šesnaestog stoljeća, povrh niza povijesnih svjedočanstava ostavio je sve do danas žive tragove i relevantne svjedoke turskog prolaza Hrvatskim zagorjem u toponimima, patronimicima i ostalim zanimljivim signifikatorima. Postoje, primjerice, naselja Turkovčina i Bosna, prezimena Turčin i Mahmet, nadimci jeničeri i heničeri itd.

U osebujnom zagorskom kraju ispisan je i znatan dio hrvatske povijesti. Tu su se rojile preporodne misli Gaja i njegovih ilirskih suradnika, u klanječkom je Zelenjaku nikla godine 1835. himnična »Hrvatska domovina« Antuna Mihanovića, a »pod starimi krovovi« zagorskoga ambijenta slavopojno su i oporbenjački uporno odjekivale rodoljubne budnice patritoskih entuzijasta i hrvatske političke romantike. Kao suprotnost mučna i teška, toj davorijskoj romantici gospoštijskih dvoraca, prebendarskih palača i patricijskih kurija, propela se uvis i poput granitne hridi visoko strši trpka i gorka stoljetna životna istina zagorskog seljaka. Na rebrastim padinama i zatalasanim ograncima zagorskih brežuljaka i planina, na vinorodnim kosinama i terasastim zaravnima medvedničkog podgorja zasjala je i razgorijevala se buntovna plebejska luč gornjostubičkog kmeta Matije Gupca. Usprkos kr-

vavoteškom porazu ipak su otada, od godine 1573, na zagorskom tlu i u sirotinjskim drvenjarama Zagoraca trajno tinjale i povremeno se rasplamsavale puntarske težnje tlačenog naroda za pobjedom stare pravice. Težnje za mirnim i poštenim ljudskim životom. Slobodarske težnje Zagoraca ostale su žive sve do novog doba. Drukčije nije ni moglo biti, jer je dostojanstvo čovjeka u Zagorju bilo cinički obescjenjivano i srozano na razinu posprdne poruge obespravljenog i nedostojnim dosjetkama svakodnevno ismijavanog kmeta.

Od davnih davnina život je tu bio prignječen i težak. Veoma težak. Tu se životarilo vrlo mučno. Po onoj iskustvenoj narodnoj: za živjeti premalo, za umrijeti previše. Ni glad nije bila tu nepoznanica. Pretežni dio seoskoga, a to znači seljačkoga stanovništva, bili su najbezobzirnije iskorištavani kmetski bezemljaši i golaći, u najpovoljnijem slučaju napoličari veleposjedničke plemenite gospode. Strpljiva, ponizna, bogobojazna, najtežim poslovima vična zagorska raja. U drugoj polovici prošlog stoljeća, kad je prestarjeli feudalizam poprilično već bio razlabavljen i u ponečem ublažen, stari zadružni domovi Zagoraca imali su još uvijek po dvadeset, trideset pa i više živih glava ili duša. Isto toliko i želudaca. Sve to trebalo je nahraniti i uzdržavati od šačice proizvodno vrlo posnog zemljišta. Ukoliko ga je uopće bilo. Pa još k tome usitnjenog i rasparčanog na mnogo majušnih, za obradu nepodesnih čestica. I — živi od toga.

Kao suprotnost pogolema i do mučnosti teška, zagorski je pejzaž bio obilno iskićen gizdavim dvorcima i raskošnim perivojima plavokrvne gospode stranog i domaćeg roda. Dvorci i perivoji s jezercima, labudovima, čamcima, ukrasnim statuetama, sjenicama, paviljonima, vrtuljcima, njihalkama i raznolikim uređajima za ugodnu gospoštijsku razonodu. Perivoji prepuni botaničkih egzota i brižno njegovanih krasnica. Izvanredni arboretumi i hortikulturni cvjetnjaci. Nepatvorena živa feudalna stvarnost usred društveno zaostale i klasno eksploatirane zagorske sirotinje. S proljeća, ljeti i ujesen stotine mladih i snažnih zagorskih mišica, i muških i ženskih, preoravalo je gospoštijske njive, i plijevilo gospoštijske povrtnjake, i čistilo gospoštijske voćnjake, i kosilo gospoštijske sjenokoše, i okopavalo gospoštijske vinograde, i prskalo galicom tisuće oplemenjenih čokota gospoštijske vinoloze i tako dalje. Sve dobro, bolje i najbolje bilo je gospoštijsko. Maljušni svoj »osebunjek« i parcelicu svoga trsja, svojih gorica, seljak je lako obradio u slobodno vrijeme, nakon što je odradio obavezu svom gospodinu (s karakterističnim naglasom na »i«) i pritom još eventualno zaradio nadničarsku forintu za otplatu kukuruznoga duga seoskom trgovčiću.

Prošloga stoljeća u životnu gorčinu zagorskoga kruha svagdašnjega zamiješeno je životvorno zrnje hrvatskog narodnog osjećanja i te su iskre već prije stotinjak godina počele razgorijevati u snažne plamičke progresivne nacionalne i društvene svijesti. Tradicionalni, majčinim mlijekom usisani osjećaj Zagoraca za pravdu i pravicu amalgamirao je nov poriv i težnju za narodnom slobodom i boljim životom. Zagorac je oduvijek bio radin čovjek. On hoće raditi, ali ne želi biti gladan. Ni odrpan ni bos. Zašto da on i njegova djeca pored kukuruznoga kruha i teških žganaca ne uzmognu ponekad zagristi i bijeli hljeb. Nekad, a tome i nije tako davno, bile su to želje i težnje gotovo nedostižne. Ali ne i neostvarive. Usprkos vremenu, poveljama i papirnatim odredbama, feudalni društveni odnosi postojali su stvarno u Hrvatskom zagorju i kao neko naslijeđeno ili običajno pravo, u ovom ili onom obliku, zadržali se i održavali sve do strahovitog ratnog kolopleta i kataklizma Četrnaeste. U okviru krupnih društvenih suprotnosti i mnogobrojnih protivrječnosti, u tom etnički najčišćem hrvatskom kraju sebeljubivo su se iživljavala i svjetovna i crkvena presvijetla gospoda tjerajući svojevrsnu šegu i sa zakonima i sa seljakom, stvarno obespravljenim kmetom.

Onda, odjednom, elementarnom je snagom olujno zatutnjilo, zagrmjelo i prasnulo. Stare slobodarske težnje Zagoraca zabljesnule su reflektorskim sjajem. Ponovno uzdignuta buntovna plebejska luč Matije Gupca u epohalnoj epopeji kumrovečkog prapraunuka zagorskih puntara Josipa Broza-Tita. Impozantan udjel hrvatskih Zagoraca u revolucionarnoj narodnooslobodilačkoj borbi najrječitije dokumentira čitava legija poginulih boraca i žrtava nacifašističkog terora. Častan doprinos narodnom ponosu i slavi svjedoče njihova imena urezana i uklesana u tvrdi kamen skromnih ratnih spomenika širom Zagorja.

Vrijeme je pregazilo i feudalne dvorce, i aristokratske grbove i krune, i uparađene vlastelinske kočijaše, i gospoštijske veleposjede, i prikrivenu tlaku. I još mnogo toga. Kao što je vrijeme gradilo, tako je vrijeme i razgradilo. Neki od starih zagorskih dvoraca postoje i danas, i žive novim sadržajem svoje svakodnevice. Neke dvorce i kurije izgriza takozvani zub vremena. Neki od njih, usprkos svom kulturno-historijskom i umjetničkom značaju i značenju, vegetiraju i propadaju ne dajući baš najbolju ocjenu i svjedodžbu suvremenom pokoljenju. Neki su razrušeni, spaljeni, nestali zauvijek. Nema više ni Gredica Ljube Babića Đalskoga. Nestao je i oroslavski ljepotan-dvorac baruna Vranyczany, u kome je šarolike pokladnice spektakularno majstorski režirao intendant i reorganizator »hrvatskoga glumišta« Stjepan plemeniti Miletić, alias Milletich, osobni prijatelj baruna i česti gost njegova oroslavskog dvorca. Prije sedamdesetak godina po oroslavskoj fasadi penjali su se i vrištali umaškareni harlekini prigodom svakogodišnjih kostimiranih sastanaka i razonodnih priredaba zagorske aristokracije. Tu su se našli grofovi i baruni Erdödy, Vojkffy, Bombellesi, Rauchi, Kulmeri, Vranyczany, Hellenbachi, Draškovići, Oršići, Bedekovići, Matačići i druga »velika gospoda«. Tada su uz blještavu iluminaciju dvorca i perivoja praskale raznobojne rakete i parajući topli večernji zrak presijecale nebo. Svega je toga nestalo, a dvorac su do temelja uništili požari godine 1948. i 1958. No i prije požara, u razdoblju između dva svjetska rata, u njemu su već štektali i čegrtali tkalački stanovi tekstilne tvornice. Dvorca je nestalo, a divotni perivoj oko njega, s rariretnim botaničkim inventarom (kuda je dovodio na studij svoje studente osnivač botaničkog vrta u Zagrebu, sveučilišni profesor dr Antun Heinz) danas je zakorovljen, zaboravljen, neočišćen i podsjeća na smežuravu neurednost prljavog starca. Sic transit . . .

Današnje je Hrvatsko zagorje drukčije. Izmijenila se već i fizionomija naselja. Elektrika je prodrla u sva sela i mnoge zaseoke. Više se ne trate večeri uz škiljavu petrolejku niti ne čiha perje uz tesanu luč. Korjenite su promjene zahvatile i duboko zadrle u srž zagorskog života. Danas i kuće grade drukčije i drugačiji je njihov uređaj. Od dana do dana sve je veća etnografska rijetkost starinska »škopom pokrita hiža«. U kućama trešte radio-aparati i televizori. U kućanstvima nisu više nepoznanice ni hladionici ni strojevi za pranje rublja. Drukčija je već i prehrana, drugačija odjeća i obuća. Nema više ni bijelih rubača i gaća ni »škornjih na škrip«. Drukčiji su postali i međuljudski odnosi. Čak je i govorni jezik impregniran inovacijama, koje nagrđuju i kvare čistoću stare zagorske kajkavštine. Izmijenila se sveukupna životna struktura Zagorja i Zagoraca. Promjene su svudašnje. Od Miljane i Sela Zagorskih do Kraljevog Vrha i Svetog Mateja u podgorini Medvednice, od Bednje i Cvetlina do Zaprešića i Brdovca, širom Zagorja.

Pozlaćeni sveci kićene i raskošne barokne plastike u turistički atraktivnoj crkvi Marije Snježne u Belcu nisu se doduše izmijenili, ali su potamnjeli od stoljetne oksidacije, od nataložene čađi tisuća zavjetnih svijeća i od podebele naslage prašine. Danas ih čiste i vraćaju im nekadašnju ljepotu i sjaj. Koliko su god prilazni putovi do tog zagorskog umjetničkog bisera još uvijek dozlaboga kvrgavi i putnički odbojni, toliko u nedalekom zlatarskom polju neraspoloženje ublažava asfaltirana cesta i pogled na podzoliranu rudinu koju preoravaju i brazdaju traktorski plugovi. Staru i tvrdu zabočku cestu ne glođu više omašni kotači glomaznog žutozelenog omnibusa s lepršavim platnenim zavjesama, već je obasjava fluoroscentna rasvjeta,, a cestovnu je prašinu prekrio podebeli sloj bituminoznog premaza adekvatnog potrebama suvremenog motoriziranog saobraćaja . U Jertovcu hukću strojevi velike termoelektrane, a u najstarijoj našoj tvornici stakla, u stogodišnjoj glažuti na Sutli, u Humskoj Straži, prerađuju već i polivinilkloridnu masu te proizvode čepove i akumulatorske separatore. Proizvode zagorskih tekstilnih tvornica naći je već i na inozemnom tržištu. Eppur si muove!

Umjesto šarenih vašarskih konjića na vrtuljcima nekadašnjeg marijabistričkog, proštenišnog zabavišta, na istom se mjestu propela uvis nova građevina Doma kulture. U njegovoj velikoj dvorani vrti se, govori i pjeva celuloidna vrpca suvremenog kinematografa, i usporedo s dizanjem opće narodne prosvijećenosti rasplinjavaju se i tonu u prošlost stari zagorski čudotvorni bauci. Urbanisti pokušavaju Zagorju dati nešto novo, suvremeno, naročito, prilagođeno novim potrebama Zagoraca. Projektiraju dugoročne i dalekosežne planove o izgradnji i

preuređenju zagorskih naselja. Ponešto od toga već se i ostvaruje. Stara je Krapina dobila već modernu saobraćajnu petlju. Prirodnu ljepotu Mihanovićeva dola presjekla je željeznička pruga i asfaltirana cestovna saobraćajnica. Neprekidno žubori Sutla. O njezine stjenovite i visoke dolinske strane sve se rjeđe pričvršćuju i lijepe gnijezda škanjaca i jastreba. Sutjeskom Zelenjaka odjekuju zviždući lokomotive. Oširokom kotlinicom Titova Kumrovca prkosno se utrkuju i luđački pretječu turistički automobili.

Maceljsku planinsku draž također je presjekla moderna asfaltna traka ostvarujući tako najkraću cestovnu vezu Beč—Zagreb—Jadran.

Vrije i ključa životna radost u širokim basenima Krapinskih, Tuheljskih i Stubičkih Toplica. U Varaždinskim Toplicama ruju zemlju i pronalaze svjedoke visoke rimske civilizacije. Nanovo se uređuju stara topla vrela Šemnice, a neopravdano zaboravljene čekaju svoj čas izvanredno ljekovite Sutinske Toplice. U mirnom okviru zasnježenog Šipekovog zavičaja i pejzaža, kroz dugačke staklenike klokoće usred zime životvorna topla voda i u ozračju umjetno grijana prostora sazrijevaju rajčice i jagode za nedaleku zagrebačku tržnicu.

U dolini rijeke Krapine donedavna se grohotalo, jaružalo, a zemlju prevrtali gliboderi. Brektali su motori čeličnih buldožera. Izdubili su diluvijalne taložine. Osjetljivo je ukroćena i dobrano kanalizirana najveća zagorska rijeka. Dolina Krapine pripremljena je za intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju, a zagorska cestovna magistrala postala je odličan obrambeni protupoplavni nasip.

Sve je u pokretu, gibanju i živoj radnoj dinamičnosti.

Donedavno je i u gornjostubičkom kraju vladala posebna užurbanost, uskomešanost kao u mravinjaku. Uznemirenost do neurotičnosti. I tu ruju buldožeri. I grohoću i brekću čelični strojevi. Čovjek mijenja prirodu i nasilno je prilagođava svojim stvaralačkim željama. Gornjostubički Samci. A kad su prestali rovati buldožeri, i kad su zašutjeli čelični strojevi, na travnatoj je padini iznikao veličanstveni spomenik majstora kiparskog čekića i dlijeta, Zagorca Tončeka Augustinčića besmrtnom Zagorcu Matiji Gupcu. Zagorska muška punta. 1573—1973. Velik jubilej. Hrvatska povijest ima čime da se ponosi i diči. Udjel Hrvatskog zagorja u toj časnoj

prošlosti neprijeporan je, pozamašan i duboko impresionantan. Tisuće žrtava feudalne tlake simbolizirane su u herojskoj tragediji puntarskoga vođe s legendarnom užarenom krunom na glavi. Nije važno da li je to povijesna istina ili ne. Postoji legenda i mit: Matija Gubec. Povjesničar Gjuro Szabo svojim briljantno pisanim djelom »Kroz Hrvatsko zagorje« pomaže svakom čitaocu tog ponajboljeg priručnika o zagorskim kulturno-historijskim spomenicima, da zagorsku povijesnu istinu, njenu legendu i mit još bolje upozna, shvati i razumije. Da je proosjeti, shvati i razumije, da uđe u bit veličanstvenosti neravnopravne i slavne klasne borbe prije četiri stotine godina. Na tlu Hrvatskog zagorja.

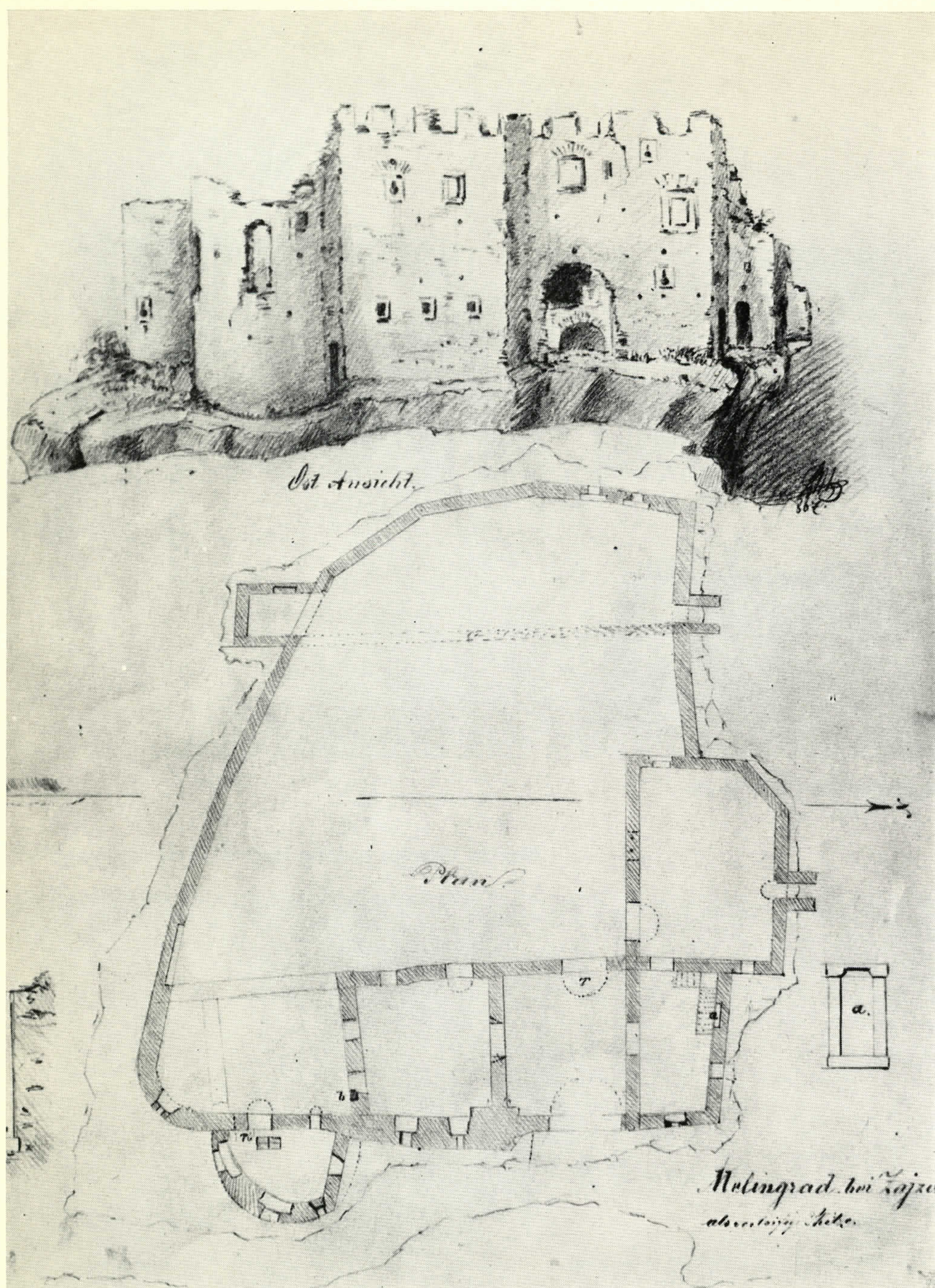
Nestaju posljednji tragovi preživjele zagorske romantike. Izblijedjela je već i društvena nepravda prošlosti. Netko će reći: normalno, jer — život teče dalje...

Ne želeći zapadati u organicistička zastranjivanja, ipak je slobodno reći, da su u životno tkivo suvremenog Hrvatskog zagorja snažno ubrizgani preporodni elementi i sokovi novih društvenih odnosa. U grozničavoj žurbi današnjice penje se i poput termometarske žive u cjevčici, ubrzano se rasteže i penje osjetljivo povišeni životni standard zagorskog čovjeka. U okviru opće društveno-gospodarske revolucije Hrvatske i Jugoslavije neminovnu je i epohalnu promjenu doživjelo i još je uvijek proživljava i Hrvatsko zagorje. I tu se rađa novo društvo, i tu porođajne muke i bolove boluje samoupravljački socijalizam, i tu se stvara bolji život. I to je ono najvrednije. Takvo je zagorsko Danas. Golem korak naprijed. Ako pak ima štošta što kopka, ruje i taloži nelagodnost i nezadovoljstvo, ipak — nije vrag tako crn kako ga maljaju. Obzorja su ipak puna svijetla i vedrine koja ohrabruje i jača.

Prof. VLADIMIR BLAŠKOVIĆ

Škaričevo, drvena kurija iz 18. st.

Marija Bistrica u doba Iliraca. (Prije restauracije)

Milen grad kod Zajezde g. 1867. (Original u Budimpešti)

Ruševine glavnog dijela Cesargrada kod Klanjca

Vinica, ruševine srednjovjekovnog grada

Ruševine grada Belca

Ruševine Greben grada kod Novog Marofa

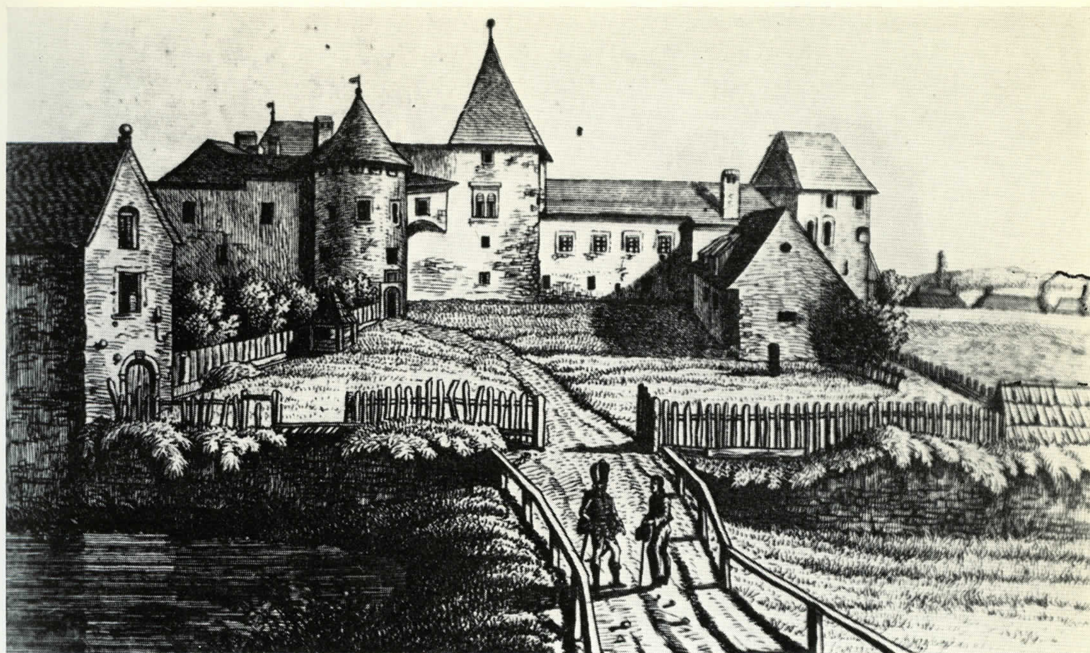
Orehovica, primjer zagorskog vlastelinstva. (Više ne postoji)

Ulaz u grad Bisag. (Sada ruševine)

Novi dvori klanječki. (Tu je umro Antun Mihanović, sada ruševina)

Veternički Kuzminec, sv. Magdalena

Stari grad u Varaždinu u 19. st.

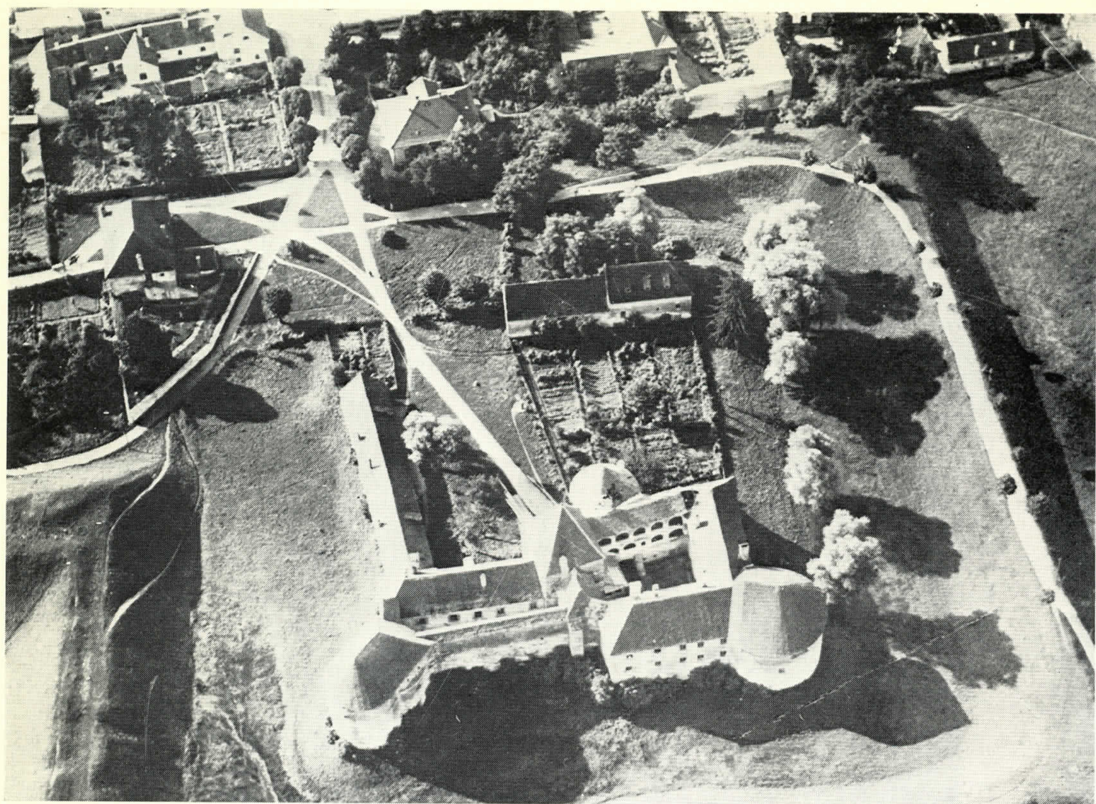
Vukovje (Vukovo), kasnogotička crkva sv. Vuka kod Klenovnika

Nadgrobni spomenik Benka Turoczyja u župnoj crkvi u Vinici

Lepoglava, Patačićeva kapela

Stari grad u Varaždinu. (Pogled iz aviona)

Martinšćina, gotička crkva sv. Martina

Lupinjak, vlastelinski dvorac. (Više ne postoji)

Dvorac u Ivancu. (Više ne postoji)

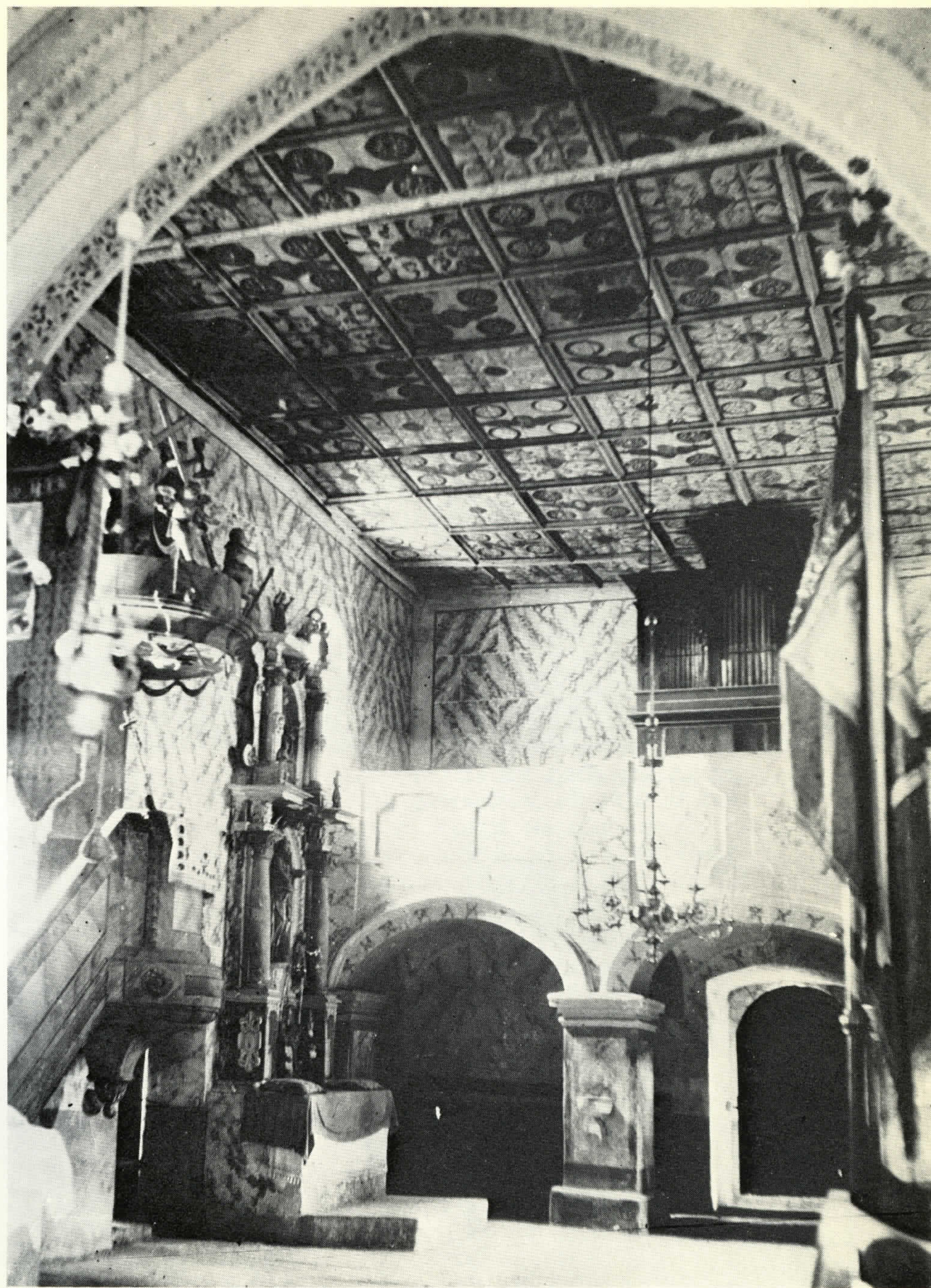
Rozgva, župna kurija

Ščrbinec, stari tip dvora. (Obitelj Kiš)

Dubravica, rodna kuća pjesnika P. Stoosa. (Porušena)

Sela zagorska, dom biskupa Galjufa. (Raniji izgled)

Sutinsko, kupalište iz doba klasicizma

Lovrečan kod Zlatara, kapela sv. Lovre

Kalnička gora sa starim gradom

Varaždin, palača Patačić iz 1764. g.

UZ SUTLU DO VELIKOG TABORA

Minulo je već podne života kad mi je sudbina dosudila da se potanje upoznam s našim divnim Zagorjem, s njegovim svijetom, njegovom prošlosti i sadašnjosti, onim krajem naše hrvatske domovine koji je cjelina za sebe, kojem ni jedan drugi nije nalik, a kamoli jednak! Nu, zato mi je sudbina za odštetu dopustila da nebrojeno puta pođem tim stranama, da zavirim u svaki kutić onoga što jest Zagorje i što se smatra Zagorjem! I brdom, i dolom, i selom i gradićem, i do crkve, i dg kule, i ljeti i zimi. Dolazio bih spokojan u te strane, znajući da me nerijetko čeka i teži zadatak, ali sve je to naplaćeno! Ne marim ja pisati nikakve panegirike, neću da ne vidim i ono teško što tamo život donosi, da, i ono preteško — ne marim ja grditi vlastelu prijašnjih dana u sadašnjici, a niti pjevati himne njihovim nekadašnjim podanicima kad je gospodara nestalo. Da, ti su podanici bili jači: već odavna sjede oni na zemlji svojih nekadašnjih gospodara, ali nisu ni oni postali sretniji, ta oni su vječni vlasnici zemlje, a ovi tek su bili svi odreda prolazni. Slušao sam često zboriti o »gluposti« Zagoraca, da, baš iz usta samih Zagoraca, ali na svojim dugim putovima upoznao sam izvanredno bistar, radin narod, kojemu ne treba mnogo govoriti, osim u nekim pograničnim krajevima! S iznenađenjem sam doživio, ne jednom njihove nazore o svom radu, kakove nisam čuo ni iz usta visokoškolovanih ljudi, velim: ne jedanput! Pa sada da povedem čitača kroz cijelo naše Zagorje, i ono što moramo svakako k tome dodati, a povest ću ih rutama koje može sretan posjednik auta u jedan dan prevaliti. Obećanjem da neću ni jedne suvišne riječi napisati, tek ću morati mnogo toga na žalost prešutiti. Jer ima mnogo toga što se ne smije kazati, a mnogo toga što se niti ne može nikako riječima učiniti, tek bi možda muzika mogla ono reproducirati što odzvanja u tim stranama. Tek se mora slušati i srcem i dušom da čuješ zvuke toga kraja... A ja ću prikazati ono što su prošli dani ostavili sadašnjosti, jer o sadašnjici ne umijem pisati uz »sigurnosnu pratnju cenzure«.

Nije lako odsjeći što je Zagorje, gdje počinje i gdje svršava. Istina, to je na papiru već riješeno, sam naš Gjalski, pravi Zogorac, drži da je baš onako kako nam veli karta Beyschlagova iz g. 1801.: da je Gornje Zagorje današnji kotar Klanjec i Pregrada, Doljnje Zagorje da je kotar Zlatar i Krapina, kotar — danas se veli »srez« — Ivanec bio bi: Processus campestris inferior, a Varaždinski: Processus campestris superior, tamo do štajerske granice. Priznat ćemo da ime Zagorje pripada doista samo krajevima oko Klanjca, Pregrade, Krapine i Zlatara, ali barem još one druge spomenute dijelove moramo priklopiti ovamo. Jer uza sve razlike i različice u onim stranama, i po prirodi i po načinu i shvaćanju života, opet je sve to jedna cjelina, jer je jedna duša. A tako je to bivalo od nepametara, valjda još od onih dana kad su ovuda prolazili ljevači brončanoga doba zemljom i tu ostavili tragove svojega rada. A morat ćemo si svakako barem najvažnije iz drugih kotareva pridodati, da stvorimo neku cjelovitost. Jer sve su te granice uglavnom ipak posljedice političkih odnošaja, koji se mijenjaju, dok se ni priroda ni ljudi ne mijenjaju...

Nema u cijelom Zagorju velikih sela, pravih sela, kao što su slavonska, nema ni ovećih mjesta, ta cijelo je Zagorje, i ono pravo i ono adoptirano, tek jedno veliko selo, raštrkano, s bezbroj zaselaka. A baš se uz ta, i danas malena mjesta, veže velika povijest prošlosti, vežu uspomene na ljude i zbivanja minulih dana, pa ne treba drugo no da spomenem Krapinu! I što sam više amo zalazio, sve sam više vidio koliko je toga praiskonskoga tu ostalo, sila toga što nas veže s pradavnim vremenima. I u jeziku, i u načinu života, i u shvaćanju života. Pa se ne čudim ni onim piscima koji bi htjeli da su Zagorci potomci Avara, dok se ništa ne čudimo kad vidimo baš u tim krajevima gotovo odmah iza one magluštine što je zovemo »seobom naroda« ovdje već posve uređenu crkvenu hijerarhiju, uređene unutrašnje odnošaje, plemenske župe itd. I baš to nam tumači kako je to maleno Hrvatsko zagorje moglo dati toliko važnih i vrijednih ljudi na svakom polju! Nu za prikaz tih i prikaz njihova rada trebalo bi veliko, posebno djelo. I sada, kad me bolest prikovala uz sobu, prolazim u ovim mračnim danima one dane rada i uživanja u našem Zagorju, te mi oni pomažu neizmjerno snašati teret sadašnjice. Jer to nije bilo tek obilaženje, već doživljaji koji su se usje-

kli u dušu, pa čak i u snu se javljaju, i nepozvani, s neobičnom jasnoćom i ispravnošću, a to se zbiva, uz Zagorje, samo još s doživljajima s otoka Krka, gdje sam osjećao da živim u kraju koji je od davne davnine bio i ostao hrvatski, krajem glagoljice, gdje se također čuje zov dalekih stoljeća.

Tamo gdje se odlomila naša stara Zagrebačka gora došuljala se rječica Krapina, da se izgubi u Savi. Tu na okuci stoji još pokoji komad starodrevnoga S u s j e d g r a d a, gdje je nekada gospodovao glavni krivac nesretne seljačke bune Tahy, čovjek tuđin, čovjek bez duše. Ušuljao se u rod Zrinskih ženidbom, pa je postao gospodarom toga drevnoga grada, koji je imao zadatak da brani prolaz iz Hrvatskoga Zagorja do Save, gdje je bio nekada »brod«, prijelaz preko rijeke, gdje su na otočiću stvorili svoj samostan cisterciti, koji su kasnije došli u Zagreb, tamo negdje na Dolcu sagrdali crkvu sv. Marije i samostan: crkva stoji dijelom i sada. Cistercita je nestalo, tek je živa uspomena na njih ostala. A Tahy je poznao samo jednoga boga: sebe, pa ga takovoga pokazuje i njegov nadgrobni spomenik u župnoj crkvi u Stubici, gdje on stoji u kamenu, čovjek do krajnosti bezobziran, s ljutim crtama lica i bučastom glavušom. Hvali ga napis kao junaka, hvali ga da je bio sluga triju vladara, ali sudbina mu ne dade da uživa slavu svojega izdajničkog pokolja nad seljačkom vojskom. A pitaš gdje su mu dvori: nitko ti ne može ni komad stubičkoga dvora pokazati, dok se evo od Susjedgrada malo pa ništa sačuvalo, tako da si ne možemo nikakove predodžbe ni o tom gradu stvoriti, koji je izvanredno priklađno smješten. Prema jugu bjelasa se ruševina Samobora, ali do danas nije se pravični duh otpora protiv luđačkih nepravda u tom kerestinečkom kraju smirio...

Prilikom iskopavanja, koja je u novije vrijeme vršio prof. Tihomil Stahuljak (1945.) izašli su na vidjelo nalazi koji govore o nekadašnjoj opremi grada. Osim arhitektonskih dijelova — kao što su: dovratnik, strijelnice, pomno građen bunar, reljef Krista s klečećim donatorima, natpis —, nađene su posude od keramike, pronađeni ulomci stakla, raznovrsni primjeri figuralno i ornamentalno ukrašenih pećnjaka (od 15. do 17. st.), što govori o razmjerno visokom standardu života u takovome gradu.

Ranije je pokraj grada nađen mač karolinškog tipa iz doba narodnih vladara, rijedak primjer s područja kontinentalne Hrvatske. Lit. vidi Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, str. 347.

Polazimo dalje cestom mimo naših lijepih brdašaca, da stignmo tamo do Sutle, koja će se tu u beskrajnom nizu zavoja, kao da bi rado što više produžila svoj nemirni tok života, survati u mračnu Savu. Da, u tom slikovito lijepom kraju, kao da je stvoren za uzorak biedermajerskim slikarima, nalazi se mnogo toga i te kako zanimljivoga. Evo, sad smo u Novim Dvorima, tom dobru nekada Čikulina, koji su kao protivnici Zrinjskih opljačkali ove poslije njihove propasti, tobože u ime nekakove tražbine, sumnjive vrijedonsti Ali nije ni stotina godina prošla, pa nema više Čikulina! Onda se ugnijezde tu Sermaži, pa Festetići i konačno Aleksandar Erdödy, od kojega to kupuje naš Josip Jelačić za 175.000 foriti, od onih novaca što mu je dao Franjo Josip kao dar za spas truloga prijestola. Sada stoji sve zamrlo, pusto, nema više gospodara ni gospodarice — svršeno je! Sreće nije nikad Jelačić imao — ubila ga vjera! Vjerovao je da je uskrsnula jugoslavjanska sloboda, pa je to u srebrenoj forinti iskovao, vjerovao je da će se narodu odužiti vladar za veliku pomoć, ali izdala ga vjera: i njega i narod je taj vladar izdao, izdao na milost i nemilost. I sada mu novi »Jugoslaveni« predbacuju da se borio protiv Madžara, boraca za slobodu... Ta, poznali smo dobro madžarsku slobodu: ta nosi smrt svima koji nisu Madžari. Zar nije nagodba, pa rezolucija i sve regnikolarne rasprave, svi napori bezobraznih talmimadžara — po 1 krunu — da osvoje škole i željeznice, sve ono haračenje pokazalo pravo madžarsko bratstvo i duše tih slobodarskih »osloboditelja«, koji su takovima ostali do dana današnjega. »Tot nem ember!« Ali uvidio je i osjetio Jelačić dobro da nije bilo drugog izlaza van borbe protiv Madžara, tek je uvidio i to da je i Austrija pod Franjom Josipom dozrela za propast kad je počela onako bachovsko hajdučki pašovati, pa je prorekao da za pedeset godina neće biti Austrije. Malo se prevario!! A »dobri« Franjo Josip naturne mu nenadanu mladu ženu, njemu, ratom i žalošću izmučenom čovjeku i sada otpočiva ban, nakon dugogodišnje borbe sa smrću, uz ostatke svoga jadnoga djeteta tu u posebnoj grobnici, dok mu braća i rodbina snivaju

vječni san malo padalje u drugoj raci. Ali kao da kob neće da popusti: ni u grobu ne dade zločinačka ruka mira, pootvarali im lijesove, oplijenili ono malo popudbine — i nikada se nisu krivci pronašli... A sadašnjost gleda to drugim očima i oni koji danas vrše podmuklo iste zločine kao nekada Austrija, nasrću na sjenu bana, jer je vjerovao odviše onima koji su bili još i bolji od današnjih!

Puškomet-dva dalje evo ti Lužnice, dvorašto ga je podigao jedan od roda Rauchova, koji je došao tamo iz Sedmogradske, da taj rod ovdje radi protiv svoje nove domovine. Da, tu je rođen stari Levin, onaj nagodbeni »horvatski« ban, zakleti protivnik svega što bi bilo u korist Hrvatske... Ali i toga roda ponestade i danas se u odaje dvora uvukle duvne, da ispaštaju zlodjela prijašnjih gospodara. A Lužnici ostade još prizvuk za sva vremena...

I opet malo dalje prema granici stoji najljepši dvor u cijeloj Hrvatskoj: Januševac.

Taj lijepi klasicistički dvor građen je g. 1828. prema planovima zagrebačkog graditelja Bartolomeja Felbingera. U svibnju g. 1945. teško je stradao u posljednjim danima rata od eksplozije. U toku su radovi na obnovi dvora. Lit. Enciklopedija likovnih umjetnosti 3,

Lit. Lelja Dobronić, Bartol Felbinger i zagrebački graditelj njegova doba, Zagreb, 1971.

Očito je da su ga gradili strani arhitekti, govori se da ga je dala po francuskim arhitektima graditi Marija Lujza, žena Napoleona Velikoga! Nije lako naći istinu, ali svakako sve tu diše drukčijim duhom, sve je to izdaleka dopremljeno! Tu je dugo boravio general Vrkljan — dakako, službeno: Werklein — pa je njegova bista, učinjena od Canove, slavnoga bečkoga majstora, danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Ali kad je taj njegov dvor došao na dražbu, nastani se u njem grof Corberon, plemeniti Francuz, prijatelj bana Jelačića kojemu je i naličio, koji je ovaj narod i zemlju zavolio, koji je svjetovao Jelačiću da tu podigne sveučilište..., koji je u oštrim pismima hanoveranskom kralju prikazao svu besmislenost ludovanja austrijanskoga apsolutizma, koji nije htio ni mrtav ostaviti ovu zemlju, već je primljen u grobnicu Draškovića u Bisagu. Ali kada je Bisag prodan, zaostade on jadnik sam u grobnici, pa su mu i grob razvalili... I još malo bliže k Sutli evo Laduć,

dom nedavno preminuloga Vladimira Vranicana. A na brdu malo podalje stoji prekrasna crkva Marija Gorica s lijepim baroknim uređajem, dok na stijeni stoji grobna ploča nekoga Mogorovića, poginulog u borbi s Turcima.

Nu, nećemo mi tuda, već ćemo se vratiti do Novih Dvora, pa cestom do P u š ć e, gdje u prigradnji skromne selske crkve, u razvaljenoj gotovo grobnici, čeka vječni sud Levin Rauch, nemile uspomene ban, i sin mu Pavao, koji je još za života upoznao svu ispraznosti časti pa se zavukao tamo u Hrvatsko primorje, sagradio dom i stavio natpis »Nemo« (nitko), te se bavio mjesto banovanjem po tuđoj komandi gojenjem povrća, tamo u Crikvenici... Što ćemo: bio je sin bana Levina i sam ban, jedini valjda kojemu je uspjelo ikada da uza sve službouljudno »milovanje« ne dobije ama baš nijednoga svoga kandidata u sabor! Ali on ostade ban, već se onda jasno dokazalo koliko vrijedi ta tobožnja ustavnost. A onu gorku pilulu veleizdajničkog procesa morao je progutati, pa je naškodio više Hrvatskoj nego dičnoj Austromadžariji, koja je pljunula sama na sebe... Neka im vječni sudac oprosti...

Opet drndaju kola dalje, skreću opet prema Sutli, voze nas dugim selom s lijepim čistim kućicama, jedna nalik drugoj. To je D u b r a v i c a, pa ćemo se zaustaviti tu pred jednom ljepušnom kućicom, na kojoj je spomen ploča da nam javi da je tu pred 133 godine rođen jedan od najsimpatičnijih naših Iliraca, naš vječno živi P a v a o S t o o s (rođ. 1806, umro 1862. kao župnik u Poskupskom).

Rodna kuća ilirca Pavla Stoosa više ne postoji.

Od rijetkih koji zaslužuju naziv rodoljuba, on ga potpuno zaslužuje: on, preteča Gajev, pjesnik nezaboravne pjesme »Kip domovine«, gdje crta prilike i izriče bojazan, da bi Hrvati vre svoj jezik pozabit hteli! Ali ga nisu pozabili i neće. Vanredno obrazovan, muzičar, slikar, dobar pisac širokih pogleda, koji se usudio napisati i knjižicu o poboljšanju svećenstva, pa si navukao mržnju kardinala Haulika. A taj, inače nesimpatičan starac, nije mu htio omogućiti da se vrati u Zagreb, gdje je počeo službovati, gdje je bio u one dane i te kako potreban, već mu je poslao imenovanje kanonikom tada tekar kad je Pavao Stoos već ležao na odru... To je bio smrtni grijeh Haulikov, jedva oprostiv, ali zahvalni narod spasio je spomen Stoosu i prenesao mu barem kosti u nedostignuti Zagreb, u društvo Iliraca, među kojima je on na prvom mjestu, kako svjedoči neumitna historija, pravična i sada, nakon odstojanja vremena! Malo južnije nalazi se selo R o z g v a, da, tu se očito vidi da tu počinje već pravo Zagorje! Evo staroga drvenoga farofa s hodnikom u kojem je dolje ugrađena prava vinska preša, jer »nikaj na svetu lepšega ni — nego gorica kada zori«, a taj stari farof i jest utjelovljenje te pjesmice.

Skladna drvena kurija župnog dvora sada je već rijedak primjer predajnog graditeljstva ove vrsti u Hrvatskoj.

Malen je to kraj kojim smo prošli, a, evo, s kolikim smo se ljudima tu sastali koji su značili život našega svijeta. Nu, tu je tekar početak — s vrlo mnogima ćemo se u ovom našem dragom Zagorju sastati: više nego igdje drugdje!

Evo opet pred nama Sutle kako se tu vijuga od nepametara širokom ravnicom, teče tu nekako zlovoljno, mutno! Dijeli nas od Slovenije, a V. Klaić napisao je u »Kolu« prekrasan prikaz toga kraja: »Uz Sutlu«. Uz nju se prikučila cesta, da nas vodi od sela do sela, ali i unutrašnjost ima svašta zanimljiva. Stoji tu K r a l j e v e c, selo s crkvom, koja ima i sada krov tornja poput onog stare zagrebačke katedrale. Malo je podalje Radakovo, za koje je Klaić negdje pribilježio da je možda to spomen na Radaka, izdajicu bosanskoga posljednjega kralja. Možda! Ta ima i drugdje u Zagorju analogija, evo negdje kod Bisaga čitamo selo Bosna, a do njega Turkovčina.

Da, Hrvatsko zagorje domaja crkava, samostana, gradova, dvorova, plemstva, kmetova, domaćih i stranaca, kraj kupališta, kraj rudarski, napose kraj ugljenika. Ali sve što su ljudi stvorili — sve to mora i proći. I evo stajao sam baš u one dane kod Radakova kad su taj lijepi i solidno građeni dvor, u kojem su neko vrijeme bili smješteni i franjevci, rušili — i danas je netragom nestao, a stara karta ubilježila je tu u blizini »capella antiquissima«.

Na domaku smo N o v i h D v o r a K l a n j e č k i h, krasna se cesta ovuda vijuga, javlja se jedna kula s napisom nekoga Erdöda, pa za čas ulazimo kroz pompozna vrata u nikada nesvršeni dom Er-

döda: tu se koči smjelo veliki grb Erdöda i napis: »THOMAS ERDOEDY, COMES PERPETUUS MONTIS CLAUDII 1603.«

Uz sva nastojanja da se dvor popravi, zasad je u vrlo teškom ruševnom stanju. Razmišljanja o dvorcima općenito. Vidi: Vladimir Maleković, Reliquiae reliquiarm dvorjanskoj arhitekturi Hrvatskog zagorja. »Kaj« Zagreb, 1970 br. 5 str. 15-19

To je dakle djelo Tome Erdöda, koji stoji tamo u Zagrebu u katedrali kod oltara sv. Marije, isklesan iz kamena, nad svojom rakom koju je zajedno s njegovim sarkofagom zatrpao gospodin Bolle kamenjem, stoji ne kao mrtvac već kao da se ironički smješka nad ispraznosti života. On, koji je mlatio Turke, koji se borio protiv nepravednosti Madžara... Ali odavna nisu više Erdödyjevi »perpetui« u Moslavini, sve je to kasniji odrod, onaj Ivan Nepomuk Erdödy, onaj »Muki«, sretno rasprodao, pa još malo i neće više uopće biti Erdöda. Goleme ruševine gospodarskih zgrada, naročito još dosta dobro uzdržana žitnica, strše tamo gotovo sablasno, kao oronuli svjedoci veličine toga imanja u vrijeme kad je stari Cesargrad izgubio svaku važnost. A sin Tomin bio je boležljiv čovjek, pa je već u njegovoj mladosti darovao Toma za zdravlje njegovo srebrenu krasnu statuetu Majci Božjoj na Trsatu, i gle: sin je ozdravio i postao i on hrvatskim banom, oženio se s jednom Keglevićkom i sagradio franjevcima samostan u Klanjcu, da ipak u mladim godinam tamo legne na vječni počinak u pompoznom sarkofagu u grobnici te crkve. Sigismund Erdödy! Ali i drugo se ime veže uz Nove Dvore: tu je našao mir i pokoj u zadnjim danima svoga dosta nemirnoga života A n t u n M i h a n o v i ć, dok mu je sestra živjela kao žena Brigljevića u nedalekim Tuheljskim Toplicama. Tu je pjesnik »Lijepe naše domovine«, koja je postala u onom divnom Zelenjaku, našao svoj vječni pokoj na groblju u Klanjcu, a lijep bronačni kip Frangešov pokazuje i sada njegove fine crte lica! Ali Novim Dvorima nema lijeka, nekako su oronuli, pred par se godina jedna od onih kula nadesno od ulaza sama u sebe urušila. Malo podalje podiglo se lijepo mjestance K l a n j e c, koje je je još g. 1880. imalo tek nešto preko 500 duša, sa svojim marljivim radenim svijetom, koji nadaleko slove kao vrsni kožari. A s koje god strane krećeš do Klanjca treba da se uzvereš, budi serpentinama od Novih Dvora, budi s tuheljske strane. A kao simbol vječne mijene i nestabilnost sile koči se nad mjestom starodrevni C e s a r g r a d.

U neposrednoj blizini ruševina staroga grada, s kojih je prekrasni pogled na slikovitu okolicu, planinarsko društvo »Cesargrad« iz Klanjca podiglo je g. 1951. planinarsko-lovački dom.

Nekoć simbol sile i moći, danas tek romantična dekoracija! Zapravo nema nikakove povijesti, sve su samo mijene gospodara, a neku je ulogu odigrao grad tek za zlosretne seljačke bune, kad je morao grdno stradati. Najprije se spominje g. 1939, kad ga dobivaju Celjski, nu uskoro će tu zasjesti onaj Toma Bakocz, crkveni velmoža koji je skalupio golem imetak i ostavio ga svojem rodu, Erdödima, koji su do najnovijega vremena tu gospodovali, pa poslije propasti grada Cesara sagradili Nove Dvore u ravnici.

Cesar je ogroman grad: nadaleko se u šumi protežu danas već teško zamjetljivi zidovi. Nekada se ulazilo kroz četverostranu kulu do gradske grabe, koju je štitila okrugla kula, a onda, mimo neke posve ruševne velike zgrade, dolazilo do glavnog dijela, zaobilazeći tako da je došljak bio uvijek pod udarom puške i topa. Da, Cesar je očito pregrađivan po više puta: taj je centralni dio uređen već za artiljeriju, prednji je zid nemilo debeo, a u katu nad njim nalaze se ostaci kapele kojoj je svetište ugrađeno u samu debljinu zida! Inače je danas posvuda tek krš. Kasni je dodatak polukružni bastion; glavne branič-kule nije taj grad nikada imao, kao ni dosta srodni Kostelgrad. Na Štajeru je nasuprot Cesara sagrađen Kunšperg (Königsberg), grad sasvim drukčijih oblika, danas već jako zarušen. U Vischerovoj »Topographia Styriae«, iz g. 1682., narisan je Cesar i Kunšperg, ali teško da bi ta slika Cesara bila i približno vjerna, ako i nije naskroz izmišljena. A tko bi htio potanje čuti o Cesargradu, neka uzme Laszowskove: Hrv. pov. građevine, sv. I. Koga pak zanima kako je kardinal Bakocz — i kod nas predobro poznat — skalupio golemi erdödijanski imetak, naći će to u »Prosvjeti« od g. 1895., gdje je pok. Bojničić po izvorima iz arhiva u Galkoczu prikazao taj lijepi »rad« toga gospodina! I Erdödy su ostali, dok nije onaj glasoviti »Muki« Erdödy, posljednji nasljednji velik župan varaždinski, onaj koji je zabranio Ivanu Kukuljeviću u županijskoj skupštini hrvatski govoriti, sve to prodao...

Nu, još nije naša zadaća izvršena. Drndaju kola dalje svoju monotonu pjesmu i dovode nas cestom do prelijepo položenog sela: Sela Zagorskih, gdje se na brijegu diže lijepa crkva prastare župe, koja ima toranj pokriven kao toranj stare zagrebačke katedrale. To je nekako postalo uzorom, v. Krapinu, Kraljevec, Stubicu itd. Tu je bilo sijelo one znatne familije zagorske Galjufa, koji su nam dali jednoga odličnoga biskupa, graditelja najljepše kuće u Zagrebu u 18. stoljeću: njegov je rad ona zidanica na nekadašnjoj Bijeničkoj cesti, koja je donedavna osamljena stajala, zgrada koja je doživjela prve predstave, dakako kleričke, jer je zgrada bila namijenjena klericima. Tamo u Selima stoji još dvorac Galjufa s grbom nad altanom, ali već odavna u drugim rukama. Izumrla familija, koja je još u naše doba držala i Vižovlje i Bedekovčinu.

»Zidanica« na nekadašnjoj Bijeničkoj cesti, sada u ulici Nike Grškovića 23, u kojoj je Restauratorski zavod Hrvatske (RZH).

Ali ne bi bilo pravo da samo onako prođemo mimo rasprodanoga dobra Razvora, od kojeg su tada još stajale gospodarske zgrade i sam dvorac, obična bolja kuća. Treba da se tu poklonimo sjeni naše prve primadone, Sidonije Erdödove, od pokrajne grane Erdöda, koja se tu rodila, da uzmogne jednom prva hrvatski zapjevati: »Još Hrvatska nij' propala«! A jamačno i i neće!

I opet malo, pa stadosmo pred Miljanom, lijepim dvorom što ga je jedan Ratkaj sagradio.

U dvorcu su kvalitetne rokoko zidne slike astrološkog sadržaja.
Arheološki predmeti nalaze se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Lit.: Vladimir Marković, Arhitektonski razvitak dvorca Miljane. Radovi za povijest umjetnosti 6, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969. str. 42-46.

Sprijeda je omanji,niži dio, tu su tek gospodarske zgrade, a preko u dvorištu stoji sam lijepi dvor. Nu badava tražiš tamo Ratkaje, ništa nije ostalo od njih do spomena i slikarije jedne sobe, gobelinske slikarije, kod nas valjda unikuma, pa još i stara peć, od kojih se nekoliko i drugdje po Hrvatskom zagorju sačuvalo. A lijepe sobe, pune svjetla kriju starije pokućstvo sadašnjega dobrog i marnog go-

spodara Jägera, koji i sebe i dvor i seljaštvo uokolo spašava svojim radom, kupujući mlijeko i praveći sir! Pa mu je stari ratkajski dom u redu! Ali ima tu u dvoru i drugoga blaga: našao je on silesiju komada brončanih iz onoga vremena, kad se tuda prolazili drevni ljevači i kad je okolo rasla gusta šuma koja je davala gorivo za njihove peći. Pa je još i tu peć, koju su sazidali pred tisućama godina, otkrio. Tamo, u njegovoj vitrini, nalazi se cio niz srpova od bronce, pa keltova, a uz to još i cijeli niz komada od bronce koji nisu upotrijebljeni: bog bi sam znao zašto su ti prastari ljevači pobjegli i svoje produkte tu ostavili! ... A predamnom leži tiskanica, upravljena u 18. stoljeću na »Dreissigstamt«* u Miljani, koja poziva da lijepo primaju Turke, trgovce, koji bi onamo svoju robu donašali ... Mirni i tihi kraj i — Turčin, kako je sve to za nas danas nespojivo!

Ostavljamo taj prijatan dvorac života, pa ćemo teškim putem preko livada u Štajer, mimo Podčetrtka, gdje se koči golemi dvor roda Attemsovih, tamo do Ulimja. Pa čemu da vas vodam onamo? Polako! Evo, tu se pred nama koče tornjevi nekakva grada, a do njega je velika crkva. Da, tu je stajao nekada taj erdödski grad s četiri kule, kojeg je kupio protonotar hrvatskoga kraljevstva Zakmardi de Dijankovec, kojeg ćemo često sastajati, o kojem je pok. Horvat napisao lijepo djelo u izdanjima Jugoslavenske akademije. I s pravom je napisao. Podrijetlom Madžar, bio je štitnik Hrvatstva, pribavio onu škrinju privilegija hrvatskoga kraljevstva, koja i danas postoji u nekadašnjem zemaljskom arhivu. Čovjek 17. stoljeća, gorljivi katolik, štitio je redovnike, napose isusovce i pavline. Ove potonje, taj nepreżaljeni naš red, cijenio je napose: za njih je kupio tu erdödijansku utvrdu, preudesio je u samostan, dozidao tamo veliku crkvu s krasnim oltarima, koju je Pavlin Ivan Ranger sjajno oslikao, nu, sada je

* Dopis kr. komore u Budimu od 26. 4. 1809. zanimljiv je, tako da priopćujem tekst. »So wird auch diesem k. Dreyssigst Amte und dessen Individuen hie durch ernstlich aufgetragen, sich alles unanständigen Benehmens gegen die zum Handel herüber kommende Türkische Unterhanen zu enthalten, selben auf gefällige Art zu begegnen und sie bey der Dreyssigst Expedizion bestmöglichst zu beförderen, jedoch ohne von dennenn besthenden Vorschriften abzuweichen, die immer mit guter Art, genau befolget werden müssen«.

crkva bijelim premazana, a tekar pokrajna kapela zadržala je svoju sjajnu slikariju: još i sada sjaje boje Rangerove na stropu neočekivanom snagom! Tu je pokopao svoju ženu i Zakmardi, kojem ime i spomen čuva zagrebačka gornjogradska škola starom spomen-pločom, tek se ta odnosi na gradnju nestalog samostana klarisa.

Nu, nama nema počinka, da sve to potanko opet razgledamo, krećemo natrag do Desinića da se uzveremo do našeg najljepšega grada, do Velikoga Tabora. Stoji i blliješti i danas, pričinja se izdaleka kao da je on još živ, da nam donosi cio život minulih dana, priviđa se kao da će nas tu stara vlastela vedro dočekati... Ali sve je to tek priviđanje! Nema više tu starih gospodara, onih Ratkajevaca, koje je ovamo doveo sin kralja Matijaša Korvina, ban Ivan, koji je i druge brojne tuđinske familije ovamo smjestio. A Ratkaji su tamo od g. 1503. do svoga izumrća boravili, stjecali sve veće posjede, borili se protiv Turaka, postali čak i baruni, podali nekoliko misionara koji su životom svojim svoju vjeru posvjedočili u dalekoj Indiji i Americi, podali su nama Hrvatima i prvoga historičara Jurja Ratkaja (1612—1666), koji nam je ostavio djelo: »Memoria regum et banorum« (izdao g. 1652). A što je bitno: ostavili su glas i spomen dobrih gospodara; još se i sada seljaci onoga kraju zovu Ratkajci, i ponose se time. Razgledali smo dvor. Nad kasnijim se ulazom i sada vidi grb Ratkaja: zdenac na kolo s čabrom, dok uz njega stoji nejasni grb kasnijega gospodara Thuguta. Da, tu je stajao grad koji se pomalo pretvarao u dvor. Tamo dolje je peterokutni bastion kod pravoga ulaza, gdje sada više ulaza nema, pa hrptom idući zaštićeni zidovima stojimo pred dvjema kulama, sa širokim kordonskim vijencem, na kojem se vide i sada klesarski znakovi. Te kule štite najslabiju stranu grada, onu kamo je glavna branič-kula u sredini okrenula svoj šilj. Tada su vremenom nastajale one druge okrugle, zapravo polukružne kule, smještene na konzolama, tako da se je mogao gornji kat proširiti. A uokolo posagradili lukove da dobiju renesansno dvorište, pa su povisili glavnu kulu, kako to svjedoče renesansni prozori u gornjem dijelu, dok su dolje još stari gotski »Wippfensteri« ostali. Prolazili smo sobama koje su Ratkaji nekada gradili, pretvarajući pomalo kule u stambene prostorije, gdje je kasnije boravio ministar Thugut, kojem je

to dala komora poslije izumrća Ratkajevaca. Pa opet spade na komoru, a ta proda sve to braći Gorjanima, od kojih kupi grad naš slikar Iveković, da konačno sve to kupi banovina, brigom bana dr. Ružića. Eh, pa hvala mu: sigurno će se i za taj lijepi dvor u divnom kraju naći stanovnika i sada! Pa tako mora biti: u vremenu nastalo, u vremenu će proći! A ratkajski će rod svoju svijetlu uspomenu sačuvati dok god bude pravičnih sudaca, pravične historije, koja se može, dakako, tek kasno pisati. Ljudi ko ljudi! Gle tamo u susjednom Desiniću stoji i sada u kutu kip oružanoga ratnika, onoga Petra Ratkaja koji je kao borac s Turcima došao do barunata. A u lepoglavskoj je crkvi prva kapela nadesno do svetišta grobna kapela Ratkajevaca; s vremenom je izgubila i svoj oltar — ta bila je povremeno čak i magazin vojni —, ali spomen-ploče govore o članovima velikoga, nama bliskoga roda...

A mi ćemo natrag u prelijepi Desinić na konak. Neka me nitko ne krivi što toliko puta spominjem te superlative, vidio sam dosta ljepote i u nas u drugim stranama, pa i vani, možda pače i više njegovane, ali svatko tko bistrim očima i čistim srcem prođe kroz te strane našega Zagorja dat će mi pravo da nema dosta riječi da se sav taj sjaj prirode istakne.

Spuštala se već noć kad smo se našli ponovno u tom otegnutom mjestu, gdje je nekada stajala lijepa starinska crkva s visokom kapom u šilj na tornju. Ali mudračine učiniše po nacrtu gosp. Vancaša — bog mu grijehe prosti — nelijepu i neskladnu, ružno omaljanu crkvu, pa neka im je: to nije Desinić zaslužio!

Nova crkva, velika u odnosu na naselje, sagrađena je u duhu historicizma g. 1902. Epitafij Petra Ratkaja nalazi se u toj crkvi.

Da, dugo se vjerovalo da odavle potječe ona sirotna ljepotica Veronika Desinićka, koju je dao njen okrutni tast, stari knez Celjski smaknuti da mu pleme plebejstvom svojim ne okuži! Ma, tek u naše dane pokolebao je tu vjeru naš marni Laszowski, tvrdeći da ona nije nikakova Desinićka, već odličnoga roda onih iz Tješina »von Teschnitz«. Cijenim veoma golemi rad g. Emilija pl. Laszowskog, kojem se neće za decenije naći zamjenika, ali u to nekako ne mogu vjerovati, a još

manje tvrdnji drugih da bi ona bila tek mali, umiljati »Slafweib« (što nije nipošto najgore!!!), koja se zvala: »de Sinić«... Pa, čemu da si, evo još sada kad sam posljednji put u Desiniću, pribavljam muku da spoznam podrijetlo te jadnice, koja bi mogla uzdahnuti onako s Gretchenom: »Schön war ich auch, und das war mein Verderben!«. Ali narod to znade bolje: točno mi je pokazao starac sobu u onom prigratku Vel. Tabora gdje su Veroniku umorili. Eh, pa neka ima i on pravo...

OD VELIKOG TABORA DO VINAGORE

Trebalo je ostaviti ubavi Desinić s njegovom starom, sada iznakaženom crkvom svetoga Jurja viteza i mučenika, pa krenuti natrag prema našem Zagrebu. Ali Bog odlučuje, a čovjek tek snuje: osvanulo prelijepo proljetno jutro, pa se ne možeš oteti tom krasnom i zanimljivom kraju, tamo prema Sulti, prema nedalekom Rogatcu... Pa umjesto dolje krenimo opet do Velikoga Tabora, da se nagledamo pogleda prema sjeverozapadu, gdje na povišem brežuljku stoji crkva sv. Magdalene, i prema jugu, gdje se diže kapela sv. Ivana. Nezaboravan pogled, ali i taj zaostaje za onim što nam se pružio s kapele sv. Magdalene. More humaka s bezbrojnim rasijanim kućercima sve do Rogatca, pa daleko do Pregrade: vidi se da su stari majstori znali doista među lijepim najljepše izabrati. Tu je Brezna gora uz Sutlu, gdje je pok. barun Kavanagh otkopao tragove rimske kulture, ostatke utvrda, novaca i sijaset fibula. Nije Rimljanin mimoišao te krajeve: kod Sutle nedaleko Klanjca našao se trag rimskoga logora, kod Vinagore nađen je rimski grob iz drugoga stoljeća poslije Isusa, a nema sumnje da se tu nalazi još sijaset ostataka te velike kulture. Tek moraju doći sretniji naraštaji koji će tamo dugo boraviti i mnogo toga još otkriti, jer ima tu sijaset lokaliteta koji su sigurno sačuvali mnoge ostatke, kad već izvanredni strateški položaj to jasno pokazuje. Oštrim hodom cijeloga dana preko bezbrojnih humaka osvane pred nama Mali Tabor, a nedaleko župna crkva Prišlinska, posvećena sv. Petru. Nekada je to bila kapela Marije Taborske, a sadašnja je sazidana negdje u 19. stolj. Ali o staroj crkvici svjedoči drevno zvono iz 15. stoljeća, s natpisom: »*Si Deus pro nobis, quis contra nos 1423*«.

Spomenutog zvona nema više u tornju.

Mali Tabor jest doista malen prema svom nedalekom susjedu Velikom Taboru. Već samo ime kazuje da je tu postojala obrambena gra-

đevina, ta prastara riječ tabor (već Sveto pismo zna za goru Tabor) znači vjerovatno logorište ratnika, a ima ih sila po raznim stranama svijeta: u Sloveniji, pa u Češkoj i Njemačkoj (»Täber«). Mali je Tabor danas pregrađen u dvorac, tek nekakove kule hoće da istaknu ratničko značenje građevine, koja je dijelom tek u 19. stoljeću ovako izgrađena. I taj je grad dobio nezakoniti sin kralja Matije Korvina, hrvatski ban Ivaniš, među gotovo dvije stotine drugih gradova i veleposjeda, ali kralju Matiji nije uspjelo da mu sina učine kraljem, pa se mlad još sklonio u grobnicu kod lepoglavskih pavlina, dok mu je imetak razasuo drugi muž njegove žene, markgrof Juraj Brandenburški. Taj je i ovaj grad prodao, prodao Ladislavu Ratkaju za 3000 for., a do izumrća zadržali su Ratkajci taj grad i posjed, kojeg je od Ivaniša preuzeo bio Nikola Kotvić. Tada preuzima grad barun Wintershofen, rođak Ratkajevaca, a po njima dođe u ruke vrlo inteligentnoga baruna Kavanagha, koji potječu navodno iz Irske, a nesrećom nisu bili u redovima prijatelja hrvatskoga naroda u odsudnim časovima; barun se Hinko nalazio među Rauchovskim mađaronima. (Laszowski, Prosvjeta 1895.).

Za četvrt sata eto nas na glavnoj cesti, koja vodi od Kostela do Rogatca, gdje su nas čekala kola, a nezaboravljeni mentor toga kraja, gostoljubivi, prevedri bilježnik općine Hum na Sutli Albert Brezinščak dade na okuci ceste kola zaustaviti, pa nas upozori na prizor koji nas je začarao, mada smo prirodnim ljepotama prezasićeni bili: pogledom na Rogatec u Štajeru, na starinsko mjesto sa starim gradom u ruševinama, koji spominju čak i staronjemački epski pjesnici. Bistra je tu Sutla rijeka, krasna se krajina diže nad njom, sva marno obrađena, a kao orijaška kulisa diže se u pozadini brdo sv. Donata. Ali tu nije naš kraj, prelazimo Sutlu da skrenemo uz nju cestom do Straže, gdje se i danas nalazi staklana koja proizvodi boce za rogatačku kiselicu, pa ćemo se uzverati do crkve M a r i j e T a b o r s k e. Znali smo da je tu starinska crkva, ali nismo se mogli nadati da ćemo tu naći tako vanrednu gotsku građevinu! I gle, našli smo prekrasnu crkvu, sazidanu na brijegu, a do nje s jedne strane vode stube, dok je pod njom župni stan, povezan s crkvom osebujnim natkritim hodnikom. Svetište je staro, nadsvođeno zvjezdastim svodom, a poduprto s osam otpornjaka. Uz

lađu su dvije kapele, lijeva rad Sigismunda Ratkaja iz god. 1687., dok je desna sazidana god. 1793.

U toj lijepoj crkvi g. 1953. otkrivene su — nad gotičkim slojem — barokne zidne slike. Prema dr Ani Deanović one idu u krug slovenskog slikara Antona Lerhingera, slikara, koji je oslikao crkvu na Trškom Vrhu. Barokni glavni oltar, koji se nalazio neko vrijeme u kapeli u Lastinama, prenesen je natrag na svoje mjesto u svetište crkve Marije Taborske.

Kasnije je dograđen zvonik pred ulazom, s ljepušnom baroknom kapom. Imala je crkva tri zvona, najstarije iz g. 1650. Tu je bila i grobnica Ratkajskoga roda. Ali nas nije minula ni sjeta da su baš tu morala pasti uludo četiri mlada života — a bez svoje krivnje. K toj crkvi spada kapela u Lastinama, koju je valjda dao Zvirchich g. 1644. načiniti, kako to pokazuje natpis nad ulazom. Jednostavna građevina, a opet vrlo ukusna, napose se ističe visoka kapa tornja, tako da kapela naliči veoma onoj u s v. V i d u k o d K l e n o v c a. U Lastinama je sačuvan stari oltar crkve u Taborskom, možda najljepši u cijelom kotaru.

Kapela sv. Vida u Klenovcu dokumenat je prolaznosti. Tu je nekad bilo mjesto V r b o v e c, od kojega potječe i sada sačuvani naziv arhiđakonata de Urbocz, ali ga moderne karte već ne bilježe. Tu je ovisok humak, sav obrašten, a na njem se vide ruševine, ostaci grada Vrbovca, jedva još zamjetljivi, a nekad je bio važan, možda još rimski, a svakako sredovječni grad, pa se već god. 1267. spominje »comes de Vrbouch«, a god. 1269. »arhidiaconatus de Orbouch«, nu već je god. 1397. »castrum expactum«, a 1463. »abolitum«, pa već 1497. »mons desertus, in quo castrum olim Werbowcz extasse dicitur«. Kapela sv. Vida — nekad, dakako, župa, pod koju je spadala i Marija Taborska — mala građevina, opetovano pregrađivana, kojoj je svetište zatvoreno u šilj. To je velika rijetkost. Od starine se sačuvalo tek zvono sasvim neobičnih razmjera, kako je to u davnini bilo uobičajeno.

Naknadno je uočeno da svetište zatvoreno u šilj ima osim crkve u Klenovcu još nekoliko kapela u Hrvatskoj, pa prema tome takovo rješenje kod nas nije velika rijetkost. Spomenuto zvono više ne postoji.

Od starih se dvorova u tom lijepom kraju malo šta sačuvalo: većinom je sve vraćeno u seljačke ruke. Još se jedino dobro uzdržao dvor Lupinjak, nekada svojina grofa Palffyja, dok se od drugih nisu ni slike sačuvale.

Dvor više ne postoji. Postradao je u posljednjem ratu, a kasnije porušen.

Nu, mi ćemo natrag do Marije Taborske, crkve bolnoga spomena iz novijih dana, da krenemo cestom do Kostela, pa da još jednom svrnemo očima na divot kraj prema Štajeru, Rogatcu i njegovom čuvaru svetom Donatu, troglavom... Zavija drum kroz humlje i bregove, da se uz Kosteljinu potok dovere do Kuna-gore, gdje na sjeveru stoqi Kostel, a na jugu Pregrada.

Kostel! Pravi »castellum« strši s ruševinama i kreće svoju bastionsku kulu sablasno na cestu, tek ne prijeti nikomu više. Položen je izvrsno, samo s jedne je strane pristupačan. Tu su gospodovali knezovi Celjski, pa Jan Vitovec, Ivaniš Korvin, pa raspikuća knez Juraj Brandenburški, koji ga prodaje Keglevićima, a ti će ostati gospodarima do posljednjega, do Oskara Keglevića. Jedva se još nešto razabralo od nutarnjih prostorija, najbolja je bastionska kula, građena u vrijeme jače artiljerije, u kasno doba.

Župa je u Kostelu prastara, već se spomenula u god. 1334., ali sadašnja je crkva nelijepa građevina 19. stoljeća, nu zato stoji par koračaja podalje kapela Trpećeg Isusa, dograđena, možda, god. 1800., vanredno skladna i zanimljiva. Svetište je četverostrano, do njega okrugla lađa, pred njom toranj s visokom šiljatom kapom. Vidi se, nije odjednom građena, a ima samo jednu sestru, tamo kod sv. Križa nedaleko Samobora, koja je također smještena u vrlo lijepom kraju, a groblje uokolo daje toj kapeli osobit akcenat...

Župna crkva za koju Szabo kaže da je nelijepa građevina 19. stoljeća, kasnobarokno-klasicistička je građevina s opremom u isstom stilu.

Prelijep je položaj Pregrade. Otkuda to ime? Možda je nekada tu, gdje se prostrana ravnica uz Kosteljinu suzuje, bila nekada doista pregrada, kako je Prezid dobio naziv po starinskom

zidu tja tamo do Rijeke, a bilo je takova šta i drugdje, kako to nezaboravni naš V. Klaić kazuje u svojoj raspravi »Indagines et portae«, a karta Martina Stiera donosi iz 17. stoljeća nacrt velikih »Verhacka« kroz cijele krajeve uz tursku među tamo prema Đurđevcu. U pozadini stoji gromada Kuna-gore, a majstor je graditelj tu postavio svoju velebnu crkvu, malu zagorsku biškupiju, dok se oko nje poredalo cijelo neveliko mjesto, nekada kotarsko, sada »sresko«, s nekoliko lijepih velikih domova. A na Kuna-gori čuva kapela sv. Leonarda ljude od groma! Prastara je tu župa, ali stare crkve nema više, već je tu posljednja velika građevina crkvena iz 19. stoljeća, izvrsno građena, kako se pokazalo kad je arhitekt Martin Pilar crkvu snimio i narisao: sve minuciozno izvedeno. Lađa divot-prostor pod kubetom, svetište četverostrano, pročelje flankiraju dva vitka tornja, nad ulazom izvrstan fresko iz vremena postanja crkve iz godine 1818.

Treba naglasiti da je to posljednja velika crkvena građevina s obzirom na Hrvatsko zagorje.

U toj su prekrasnoj građevini smjestili stare orgulje zagrebačke katedrale nad oltarom je 11 metara visoka slika, koju je dao biskup Alagović naslikati za katedralu, a god. 1842. poslao ju ovamo biskup Haulik, kad je svoj oltar dao postaviti u kategralu, ali taj je propao za velikoga potresa sasvim. Povijest te oltarne slike je više no zanimljiva, nu za sada ćemo to izostaviti!

U toj je crkvi spomenik Simona Keglevića, pa se donator dao isklesati sa ženom i svom brojnom djecom, tu je pokopan i barun Collenbach, otac Emilije Keglević, koji je bio komandant armije u Zagrebu, a rođen je u dalekom Aachenu, te je postao vitezom reda Marije Terezije. Taj je cijeli kraj bio domena Keglevića, tu je nedaleko dvor Gorica, s jednom kulom, tu je dvor Dubrava, koji će sada rušiti, kasnije svojina Badla, pravoga osnivača moderna kupališta u Krapinskim Toplicama, tu je veliki dvor Bežanec, sada u rukama familije Ottenfels, pa omanji majuri Klemenovo i Lenišće, gdje je priprosta kapela sv. Jurja.

Szabo nagovješta da će rušiti dvor Dubravu, međutim taj dvor postoji i danas.

Dvorac je posjedovala porodica Ottenfels do g. 1945.

Sve su to sada anahronizmi, zemlje su preuzeli seljaci, a od minimuma ne mogu se ni građevine prošlosti uzdržavati. Prekomjerni natalitet, značajan za siromašne krajve, nije u Zagorju, ni seljaku ni vlasteli, donio sreće, vlastele nestade, a seljaštvu može tek neznatno pomoći i najbolji zakon i najbolja agrarna reforma kad se ne može opseg zemlje povećati... Intenziviranje obradbe tek do stanovite granice pomaže životarenje, više ne!

Noć nas zatekla, prekrasan župni dvor, djelo ranoga 18. stoljeća, s lijepim portalom, pružio nam tihu sobu za počinak, pa se ranom zorom krenemo iz Pregrade, koja danas ima nešto preko 1300 duša, dok je za god. 1880. upisano da je cijelo mjesto brojilo oko 700 duša! Svrnuvši se još jednom unatrag moradosmo priznati veliku spremnost davno nestalom graditelju, koji je umio na najzgodnijem mjestu postaviti svoju divotnu crkvu i stopiti je s prirodom u jednu cjelinu! Od kapela sv. Fabijana i sv. Magdalene na Kuna-gori nalaze se još tragovi i ništa više, mada ih karta Beyschlagova još g. 1801. upisuje.

Na mjestu jedne od porušenih kapela na Kuna gori podiglo je na visini oko 400 m planinarski dom P. D. »Kuna gora« u Pregradi, odakle je prostran i lijep pogled na okolicu prema jugu.

Lijepo selo Sopot stislo se oko svoje crkvice sv. Mihalja, s osobito lijepo izrađenim tornjem od tesana kamena, valjda ostatkom starije građevine. I za malo vremena stvorimo se u Vinagori, gdje je župna crkva sa župnim stanom upravo monumentalno položena na istaknutom visu. To je nekad bila tek kapela župe desiničke, a god. 1780. nastade tu župa. Da pojača utisak kuće božje, izveo je stari majstor dvije kapele pred njom u formi kula, pa sve skupa čini vrlo lijep dojam. U crkvi je bio umjetnički izveden portret senjskoga biskupa Ratkaja, koji je možda tu crkvu posvetio. Toranj pokriven lijepom baroknom kapom, a u njem su 3 zvona, najstarije od god. 1607., a najoriginalnije ono iz god. 1773., što ga je izlio Balt. Schneider u Celju i uresio otiscima okosnice velikoga lista. Ostalo mi je sve u jakoj uspomeni, jer je kod razgledanja zvona pukla daska poda mnom, pa me kapelan zahvatio za ruku i spasio. A kad smo tek dolje sišli, gdje nas je srdačno primio naobraženi stari

župnik Jakovina, poče se siromašni kapelan nenadano tresti kao šiba od spomena na netom minuli prizor...! Danas je pod novim, revnim župnikom Vukinom postala Vinagora centar velike karitativne djelatnosti, prave blagodati za tamošnji bijedni svijet...

OD DESNIĆA DO ZAGREBA

Spuštala se noć kad smo krenuli na konak u Desnić, kamo se više nismo ni nadali doći. Ali kao da nas neka magična sila vuče u milo zagorsko mjestance, gdje smo se opet, po posljednji put sastali kod vrlo simpatičnoga staroga župnika »jozefinca« Novaka i veoma naobraženoga nećaka Željka Koraća, a stari je Bartol dvorio kao par godina prije, kad smo osam dana boravili na Velikom Taboru dok je arh. Pilar snimao grad. Tada nam je Bartol donosio ručak gore, pa je izgledao kao da je on jedini ostao još iz vremena Ratkajskih! Danas su sve to pokojnici, kojim prolazna uspomena živi magički u našim dušama. Pa kad je osvanulo jutro, našli smo se na kolima, da prođemo zadnji dio našega »inspekcijskoga« puta, koji je bio za dva-tri dana određen, a već je osmi dan prošao! Vijuga se cesta duž potoka Horvatske, dosta uskom dolinom, a sve je danas gotovo posjed seljački, nestalo je i tu onih malih feudalaca. Jelenjak (Kirholcov), Zbilj (Hermana Bužana), Stipernicu (baruna Kneževića) prikupili su Ottenfelsi k svom velikom dobru Horvatska, da sve zajedno kasnije rasprodaju seljačkom rodu. Konačno ostade veliki dvor Horvatska, tipični primjer dvora u Zagorju kako se gradio od 17. stoljeća: veliki kvadrat s dvorištem okruženim s arkadama, gdje se sav život združio u jedno, tu su i gospodarske zgrade i zgrade za boravak gospoštije. Nad teškim vratima dvora, koji sam vidio još cijeli, nalazi se grb familije Palffy-Erdöd i natpis: »*Palfy de Erdeoed me fecit. MDCXI.*« U dvoru sam našao još nekoliko komada starinskoga pokućstva i par lijepih peći, te par starinskih slika, među njima vrlo lijep portret nekoga Ratkaja, koji su i tu gospodarili. Već sam odavno napisao da dvoru nema više lijeka otkako je parcelacija provedena, pa se to i obistinilo: danas je jedna trećina tek ostala, da služi za školu. Posljednji su gospodari grada bili Ottenfelsi, koji su dobili taj posjed mnogo poslije izumrća Ratkajaca, te ga konačno sami rasprodali. A neko

je vrijeme tu gospodario bogati Antun Janković Bribirski. Bila je i Horvatska darom kraljevim svojina grofa Thuguta, posjednika Vel. Tabora, gdje se njegov grb još nad ulazom nalazi.

Usput nas dalje pozdravlja kapela sv. Margarete na brežuljku kod Lenišća, a već se iz daljine ističe golem podor Cesargrada — i za kratko vrijeme evo nas u Tuhlju, gdje nas dočekuje starinska, gotska župna crkva.

Preuzimanjem dvorca »Mihanović« kao ugost. objekta i dvaju vanjskih bazena, »Astra« iz Zagreba pristupa njihovu uređenju, t. j. proširivanju i modernizaciji, kao i izgradnji restauracije sa samoposluživanjem.
Uz to je izgrađen i novi hotel, te uređen prostor za parkiralište.

Svetište ima i sada stari gotski rebrasti svod. Crkva je trpjela mnogo od potresa, opetovano je restaurirana, a pri nedavnoj restauraciji otkriven je mnogi fragment prošlih dana. Zvonik je, dakako, iz kasnijega vremena, ulazi se kroz lijepo kovana vrata iz godine 1805. U crkvi se čuva i upotrebljava lijep kalež iz god. 1616., gdje se gotika bori s barokom, a među najljepše ciborije u zemlji spada tuheljski iz g. 1690. Kapela sv. Križa zanimljiva je stoga što je ulaz sada smješten tamo gdje je nekad stajao oltar u svetištu, kako se to zbilo i u Sv. Križu-Zarčretju, u Vinici, pa u Velikoj kraj Požege.

Uz inventar od 17. do 19. st. u župnoj je crkvi veliko brončano Raspeće A. Augustinčića (1942.)

Kod Tuhlja svršava se cesta koja vodi do Zelenjaka Mihanovićevoga. Nu, nije bilo vremena da se još jedared onamo provezemo, treba dalje, dalje do Smrdećih Toplica, koje se danas zovu Tuheljske, a čini se da ih čeka znatna budućnost. Tu se nalazi lijep dvorac, koji su nekada sagradili vlasnici Erdödy, ali je zalogom prešlo dobro u ruke Josipa Brigljevića, muža Mihanovićeve sestre, pa je i sam Mihanović često i dugo tamo boravio. Brigljevićevo je dobro bilo i Dubrovčan, s ukusnim, jednostavnim dvorcem, pa i toga nestaje, nestalo je i Sečenj-grada, nekada svojine grofa Szechenyja, koji je 1879. umro, a dvor je dobio novoga vlasnika, odvjetnika Majcena, nu doskora

ga nestade, pa se ni slika njegova nije sačuvala, a spadao je građevno među vrlo lijepe dvorove.

Nu, i najljepše djelo ljudskih ruku prolazi, dok je priroda vječna ljepota — kad je čovjek ne utamani! Tu kod Tuheljskih Toplica dolazi cesta koja vodi do Klanjca prekrasnim krajem, podno dvora Hruševca, svojine Matačića. Sjećam se kako smo mimo toga gotovo sablasnoga dvora, zapuštenoga sasvim kao iz priča, zastali, pa u njemu našli dva prastara stanovnika u sobama s prastarim pokućstvom, pohabanim od daljine vremena, pa jedva saznali da su to još članovi znatnoga roda Matačića. A na protivnu stranu kreće cesta preko sedla Vampasa, pred par godina preložena, koja vodi preko prekrasnih strana do Krapinskih Toplica. Zagorje je doista domena ljekovitih vrela, koja su si stekla s pravom glas i u tuđini!

Dvor Hruševac više ne postoji.

Polazeći dalje sve dolinom Horvatskoga potoka, ostaje nadesno u tom humskom kraju starinski dvor Vižovlje, nekada posjed familije Galjuf: jednostavna građevina s balkonom nad ulazom, s visokim, starinskim krovištem. Preda mnom leži fotografija, tamo iz davnih dana, šezdesetih godina dok je tamo gospodovao madžarski izbjeglica iz g. 1848. Merey; sve to izgleda kao neka teatarska predstava iz vremena koje nam je davno postalo tuđe! Nedaleko je kapela Majke Božje Strmečke, sagrađena na mjestu odakle se pruža najljepši vidik na ovaj dio Zagorja, pa i daleko, daleko do Štajera. Ima u tom kraju čudnih imena sela i zaselaka: Bobovec, Tomaševec, Radakovo, za koje Klaić sluti da se tu krije spomen na posljednjega bosanskog kralja Tomu, koji je pao u turske ruke kod Bobovca, izdajom Radaka. Možda su doista bosanski bjegunci sačuvali tu spomen na svoga posljednjega kralja...?!

Prije dolaska u Vel. Trgovište, gdje je danas župa s novom crkvom, pokazuje se na brijegu starinska crkva te prastare župe sv. Juraj ob Jezeru. Danas je to tek kapela, posve je obnovljena, a ima dva vrlo lijepa kaleža, te je prije rata imala četiri zvona... Crkva je kasnogotska građevina, često put obnavljana, pa se kod posljednje obnove pokazao kasnogotski prozor, koji je ostao sačuvan. A okolo crkvice brižno je njegovano seo-

sko groblje; »tu počiva narod od života« reče priprosto a lijepo seljak...

I za čas smo opet kod Jelačićevih Novih Dvora. Tu je ovaj čestiti, ali nesretni čovjek dovršio svoje dane u očajnim bolovima, kako nam to listovi njegove braće prikazuju... i danas se tu oko toga dobra, koje je posljednja nećakinja banova ostavila s pravom hrvatskom narodu, vrze kojekakva čeljad da ovo dobro bolne uspomene preotme, ali tu će pravda nadjačati... U daljini se bijeli sablasno opet Rauchova Lužnica, za tren se pojave zidine Susedgrada i zabijele nelijepi novi tornjevi stare zagrebačke crkve.

Gj. Szabo pripada generaciji koja je izrazito nesklona neogotičkim oblicima, pa tornjeve zagrebačke katedrale nazivlje nelijepima.

Prošli smo veliki dio pravoga našeg Zagorja, sastali se posvuda s dokumentima prošlosti, našli i krasnih krajeva i lijepih građevina, sastali se s imenima članova rodova koji su važnu ulogu u prošlosti naše zemlje odigrali i — nestali! Vidjeli smo sav mukotrpni život našeg čelik-Zagorca, koji je tako privezan uz svoju zemljicu da se drugdje teško ili nikako ne snalazi, pa tu ostaje, mada mu drugdje i daleko bolje obećavaju!

IZ ZAGREBA DO KRAPINE

Prošli smo cijeli pregradski kotar, pa ćemo sad u drevnu našu Krapinu, tek ne marim ni za kakove političke mejaše, koji se i onako ubrzo mijenjaju. Nisu to bili putevi romantičnoga zanosa, već pomno ispitivanje svega vrijednoga što je prošlost ostavila i spoznanje sadašnjosti, izvid današnjega života svega našeg zagorskoga svijeta. Sve su to ne samo putevi, sve su to pravi doživljaji, usječeni u dušu za cijeli život, pa treba samo trenom zatvoriti oči te se javljaju nizom nepreglednim čarobne i teške slike toga života... Eto, sada ćemo opet na put u Donje Zagorje, processus zagorianus inferior, tamo do Krapine i Krapinskoga grada!

Zakreću začas kod kod Podsuseda, cestom uz goru, našu predragu Sljemensku goru, koja se tu zove Podgorjem. Čudno je izobličena tu gora, privida ti se — to se osobito lijepo vidi sa Savskoga mosta kod Podsuseda — kao da su divovske ruke ovdje cijelu goru oštro odlomile, pa odnijele, a ostala je ravnica kojom teče Krapina... Opet se vide u daljini Jelačićevi Novi Dvori, pa Rauchova Lužnica, ali nemilosrdno brzo otimlje se slika za slikom, jer sada juri tu auto, dok smo nekada polazili kolicima ovuda. Polazimo mimo lijepoga sela Bistre, s crkvom gore na brijegu, koja se nadaleko bjelasa, a malo se podalje zavukao, baš podno gore, dvor Bistra, koji sam počesto razgledao sa Sljemena u sretnije dane.

U dvorcu je sada zdravstvena ustanova — dječje oporavilište.

To je arhitektonski vrlo vrijedno djelo 18. stoljeća, što ga je sagradio profesor Oršić, onaj koji je i grad u Gornjoj Stubici sagradio. Da, drugo je doba tu gradilo, sve je to onako malo prema francuskom uzoru, a ističe se osobito velika ovalna dvorana i kapela. Nu, odavna nema tu više Oršića, a o njihovu radu i o onom vremenu podaje jasnu sliku jedan Oršić u svojim memoarima, koje je odštampao Kukuljević u X svesku

»Arkiva za povjestnicu jugoslavensku«, a taj je prikaz veoma zanimljiv prikaz cijeloga onoga nemirnoga vremena kad je i u nas barok izgledao u naponu snage, a zapravo je domirao, kad se je Varaždin dovinuo za kratko vrijeme do glavnoga grada Hrvatske, pa je plemstvo uradilo da mu dade i značaj rezidencije. Nu, sudbina je drukčije odredila: jedan je požar dostajao te je Varaždin morao prepustiti svoje dostojanstvo Zagrebu. A u Oršićevu lijepom dvoru gospodari familija Carion, koja želi sve to napustiti.

Dalje se kreće: opet tek uspomena na prošlost, osrednji dvor J a k o v l j e ostaje na desnoj strani, a malo gorim putem skrećemo do sela K r a l j e v V r h, gdje se na uzvisini do gorskog masiva Zagrebačke gore diže osebujna crkvica iz novijega vremena, koja je za vrijeme potresa nemilo stradala, a kasnije popravljena, pa ju je pokojni Posilović oslikao bizarno, tobože u narodnom slogu. Nu, crkva se ipak svojom formom ističe u tom lijepom kraju. Ovamo je trebao doći poslije potresa divot-oltar katedrale, posvećen sv. Mariji, ali kako župa nije mogla smoći svotu za popravak, uništen je oltar i ne zna se kamo su dospjeli fragmenti remek-djela umjetnosti 17. stoljeća u Zagrebu! Tako smo radili pod vodstvom arogantnih dotepuha.

Pojedine kipove s oltara iz katedrale pronašla je u novije vrijeme Mag. Doris Baričević po kapelama u okolici.

Da, to je neobično kod našega Zagorja, da se malne svaki iole istaknutiji lokalitet priviđa kao neki osobiti centar toga kraja, pa tako je i s Kraljevim Vrhom: to je doista kraljevski vrh! Uokolo evo oba Oroslavja: tada još nije bilo nezgrapnih fabričkih zgrada u tom kraju, nedaleko se bjelasa Stubica, tamo seže oko daleko preko Zaboka, kamo smjeramo poći, i već se žurno kotrljaju kola dalje, dalje ... I za tren se pojavi pred nama jednostavni dvorac, uokviren crnogoricom i bjelogoricom: iskren, jednostavan, miran, a oko njega uredne gospodarske zgrade. Pa kroz više od stotinu godina skupljao se svijet ovdje, najvažniji ljudi našega života iz ilirskih dana, pa sve redom kasnije do onoga dana kad je nekoliko studenata i nekoliko seoskih mladića ponijelo gospodara dvora Ljubu Babića, »Šandor Đalskoga«, 6. II 1935. na groblje u Zabok ...; mi smo pred G r e d i c a m a, tuskulumom Đalskoga, ali nema više ni Đalskog, ni njegove vrijedne žene! Pa imali su pravo kad su ga položili na pokoj tamo do njegova oca Tita, od kojeg je dobio u svoj svojoj krvi, u svem biću svome ono nešto što se zove »duh hrvatskoga Zagorja«. Znate li kako je Klaić, onda urednik »Vijenca«, spomenuo u »Milim uspomenama« kako je dobio od nepoznatog pisca rukopis »Illustrissimus Batorych« pa ga smjesta štampao: početak velikoga i pjesničkoga i kulturnoga rada. Ali ne marim baš nimalo nabrajati sva ta djela, koja sva donose samo izdah rođene grude zagorske, koja pokazuju svu dušu Hrv. Zagorja, pa bi sve moglo osvanuti pod jednim naslovom: »Pod starim krovovima«! Samo dva majušna djelca, možda već zaboravljena, ističem ovdje, jer baš se tu ističe sve kako je došlo do Đalskijevih djela, kako je on posrednik staroga doba i novoga svijeta. U »Vijencu« od god. 1896., str. 369, nalazi se njegov govor u spomen Mihanovića: pa on ga je sam poznavao kao pristala starca, dapače, još je viđao i Mihanovićevu majku Justinu, sestru Josipa Kuševića! A drugo je djelce napisano god. 1913., »K stogodišnjici moga otca«, malo remek-djelo, puno pijeteta a opet posve istinsko, gdje je zapravo prikazao cijeli život Zagorja od djeda počevši, pa oca Tita i donekle svoju genezu. Osamdeset i dvije godine proživio je, čas gonjen, čas slavljen, uvijek u radu i ispitivanju, pa se sklonuo, doživjevši Götheove godine, tamo u grobnicu u Zaboku.

Uza sva nastojanja konzervatorske službe da se dvor spasi, to nije bilo moguće. Danas je tek prizemni dio od preostalog dvora uređen za ugostiteljstvo.

Maleno je to mjestance taj **Z a b o k**, koje u svom imenu čuva spomen na davno izumrlu familiju Zabočkih. Kasniji su gospodari tu bili Vojkovići-Vojkffy, a kako su ti došli do grofovstva, pripovijeda Krčelić u svojim »Annuama«: samo ženidbama i protekcijom. Nu u Krčelića je dosta zlobe, pa ne htjede priznati da su baš ti Vojkovići sagradili i danas još lijepu crkvu, što posvjedočava grb nad ulazom. A još jednoga zaboravljenoga moram spomenuti baš tu: prebendara crkve sv. Marka Eduarda Suhina, jednoga od naših najrevnijih svećenika, koji je bio dapače član kuratorija naše Obrtne škole, a i inače se sastajemo s njime, gdje je god

trebalo nešta dobra učiniti. Tu kod Zaboka našao je livadu s izvrsnom lončarskom zemljom, pa ju je kupio za Obrtnu školu, gdje je bilo i lončarstvo zasnovano.

U međuvremenu Zabok se nakon rata razvio u industrijski centar s velikom tvornicom Zagorka (ZIVT — industrija vunenih tkanina).
Župna crkva dovršena je g. 1805.

G u b a š e v o nosi ime od izumrle porodice Gubaševačkih, tu je bio nekada drveni dvor, a k tom posjedu spadale su i Gredice, koje su kasnije pripale Komaromijevima, a g. 1813. kupio ih Matija Babić od svoga rođaka Komaromija. Nedaleko slikovite stare kapelice sv. Antuna, prijeći nam je na bolju cestu prema Sv. Križu-Začretju. I tu ima sijaset spomena na minula vremena. Tu je selo G r d e n c i, gdje je nedaleko i sada kuća Tumpića, a u Donjim je Grdencima bio nekada dvorac Šandora pl. Šimunčića, podžupana slavne varmeđije Varaždinske. Svakako je to bio originalan čovjek († 1883.) koji je znao, kad bi vidio kakovu kočiju u blizini, »zatrumbentati« u rog da si dozove gosta, a ražalio bi se kad mu se taj ne bi odazvao! Taj je Šimunčić bio nekaki mali Hitlerovac već g. 1848, te je 16. X 1848. poslao Franji Zaplatiću, krapinskom sucu, ovakav akt: »Poglaviti gospodine sudče! Dobivam vjerojatne glase, da židi u Krapinu kao Turci u Meku putuju. Budući pako (neznam zroka) pod nebom nemademo vekše neprijatelje što su židi — zato Vas službeno pozivam, da što se žida tiče, vsakoga, koj nemože dokazati, da je ovdje rođen i da je domačina, pod zatvor metnuti daste, i meni shodnim izvestjem obznanite. U Gerdenci 16. oktobra 1848. Sluga: A. Šimunčić, podžupan.« Evo, taj papir leži preda mnom, a nema više traga ni dvorcu, ni dobarcu!«

Tren dalje, pred nama je jednostavan, solidno izgrađen oveći dvor M i r k o v e c, nekada posjed Sermažovih, pa Bedekovića i najposlije Ernesta Vranicanija. Tradicija je htjela da je tu nekada bio lovački dvor knezova Celjskih, ali svakako su mu namrli ime Mirkovečki, koji su već odavno izumrli. Dvor je djelo 17. stoljeća, stariji dio pokazuje još strijelnice, ali inače nema mnogo zanimljiva. Pokojni vlasnik Vranicani sabrao je u dvoru sijaset umjetnina iz dalekih strana, ali i za nas zanimljivih. Sada nema dvor mogućnosti uzdržavanja: agrarna je reforma učinila te skromne gospodare gotovo prosjacima!

U dvoru nema više umjetnina što ih je prikupljao Vranicani.

I konačno, kasno je već postalo, evo nas u S v. K r i ž u - Z a č r e t j u. Tu je do pred par godina gospodario u lijepom dvoru s dva krila, spojena zabatom, do kojeg vodi vrlo lijepo stubište, Janko Vranicani, koji je to kupio od Henriete Sermage, udate za grofa Ernesta Schlippenbacha, pruskoga generala. K tomu je još dokupio Šanjugovo i P u h a k o v e c, negdašnje sijelo familije Puhakovečkih, gdje su se mijenjali kasnije razni gospodari, dok nije došlo u ruke isusovaca a najposlije u ruke obitelji Novak, a po kćeri Franje Novaka Korneliji prijeđe posjed u ruke Kukuljevića, te je u tom drvenom dvoru umro naš Ivan Kukuljević, da nađe zasluženi pokoj u ilirskoj arkadi... Od lijepoga dvora nema ni traga, bio je jednokatan, nad ulazom balkon, dolje gospodarske zgrade, gore vlastelinske odaje. Tek se dvije fotografije sačuvale..... Danas je nestalo i tu Vranicana, a dvor je prekupila banovina za poljoprivrednu školu... Minuli dani!

Zanimljiva je župna crkva, stara građevina, koja se dugim vremenima pregrađivala, pa je g. 1778. premješten ulaz u svetište, a svetište je nastalo nanovo tamo gdje je bio prije ulaz. Učinjeno je to radi promjene smjera ceste. Tek se još neki tragovi stare gotske građevine raspoznavaju, a nad stropom crkve ostaci prijašnjih slikarija.

Malo na zapad nalazi se u prekrasnom kraju kapela Majke Božje u K l u p c i m a: kao da je samonikla tamo na osamljenom brdašcu, ukusna crkvica izvana i iznutra, gdje se nalazi lijep oltar 17. stoljeća. A najdragocjenije je u toj crkvici bilo zvono, na kojem se čitao napis: »IZLEJAN V VARAŽDINU LETA 1848. V ONV DOBV, KAD SMO MI HRVATI Z DVŠMANIM MADJARIM ZA NARODNOST NAŠV BOJ BILI. NA SLAVU I DIKV SV, IVANA EVANG.« Postoji li to zvono jošte? Ne znam... Ali dušmana nije nestalo...!

Lutajući cijelo prijepodne tim lijepim krajem, stvorimo se gotovo neočekivano u našim dragim

Krapinskim Toplicama, koje je zapravo iz primitivnih početaka stvorio Jakov Badl kad ih je 1862. kupio, pa je sve to ostalo i današnjoj generaciji, a Krapinske su Toplice postale poznate nadaleko. Mi se stariji sjećamo poduzetnoga Badla, kad je na našoj nezaboravnoj izložbi od g. 1891. izložio u posebnom paviljonu dioramu svojih Toplica. I tu je bilo uokolo dosta dvorova, nu zaustavljamo se samo kod Trnovca, nekad svojini Keglevića, pa Patačića, pa baruna Rukavine i ženidbom Igalffyjevih. To je jednostavna, lijepa prizemnica, dok je slika dvora u Patačićevom kodeksu, s kulama i mostom, jamačno sanjarija risača.

Ne htjedosmo natrag u Začretje, već hajde do Velike Vesi, da odavde skrenemo do Škaričeva. Dva su dvorca toga imena: Gornje i Donje. Ime je ostalo opet kao jedina uspomena na nestalu familiju Škarica aliter Ljubunčić, koja je poput mnogih drugih familija došla iz Bosne (navodno iz okolice Livna) u Zagorje, da se tu sklone pred turskom silom. Tu su Škarice postali plemići, dobili i Mirkovec i Bračak i Ratkovec, pa ih je nestalo netragom. I stojimo pred drevnim, jedinim glasnikom Škarica u Gornjem Škaričevu, pred drvenim zagorskim dvorom: sve je tu skladno, svrsishodno, sve odaje jednostavni način života prijašnjih gospodara, a sve se pričinja kao romantikom ožarena priča iz davnine. Da, tu je taj stari krov, stijene od balvana, izrađenih još švarbom, nad ulazom tornjić, a u njem kapelica. U donjem dijelu gospodarske prostorije: tu stojiš u kuhinji, tu je stari komin, tu je žrvanj, gdje se za generacije mljelo žito, tu je izba, tu služinska soba, dok su gore sobe vlastele: uređene tako kako vanjštini kuće odgovara. Tu me pozdravi stara gospođa neobične ljepote, mati našega prof. dr. Gudelja, vlasnica toga maloga dobarca, koje joj je pripalo po Novakovima, od kojih je ženidbom dobio Škaričevo dr. Zoller, konškolarac Ludwiga Gaya! Slikar Ljubo Babić naslikao je s pravom taj posljednji drveni dvor: u »Vijencu« g. 1912. objelodanjena je reprodukcija toga monotipa... Već je odmaknulo daleko vrijeme! Ali i Donje Škaričevo čuva spomen na jednoga veoma vrijednoga čovjeka, Eduarda Halpera, čelik Hrvata, prijatelja svih gotovo važnijih ljudi svoga doba, koji evo i

nakon smrti ostade na svom »plemenitom«, u maloj kapeli, nedaleko dvorca, u »Halperovoj kapeli«. (»Lipa«, II 66).

Szabo piše da je Škaričevo posljednji drveni dvor. Među uistinu veoma prorijeđenim drvenim dvorcima i kurijama Hrvatskog zagorja, on je jedan od posljednjih, no najstariji.

Svih je drugih posjeda nestalo, nema Hijačintjeva, nema Pretkovca, tek se uzdržalo dobro Popovec, svojina Sekelja, pa posjed župnika u Krapini, zatim Oršića i konačno Ljudevita Kulmera. Jednostavna zgrada u ključ građena, koja je sačuvala u svojoj kućnoj kapeli krasan barokni oltar.

Kuriju Hijačintjevo drži privatni posjednik. U dvoru Popovec smještena je građa varaždinskog arhiva. — Barokni oltar koji Szabo spominje u kapeli dvora više ne postoji.

I još malo, pa smo došli u Polje i Mihaljkov Jarek, gdje se sastajemo s rimskom kulturom: ovuda je nekada morala prolaziti cesta preko Krapine do Andautonije, tu su nađena tri oltara Jupiterova, a sigurno je tu bila oružnička rimska postaja. Danas nam arheološka karta dr. Sarie i dr. Klemenca (Ptuj) pokazuje smještaj spomenika od prethistorije tamo u Zagorju, pa ne treba nabrajati sve lokalitete gdje je šta nađeno. I tako smo se približili starodrevnoj Krapini, centru svega našega Hrvatskoga zagorja.

Maleno je to mjesto, to trgovište Krapina, tek nekih 1300 žitelja stanuje tamo, ali nema u nas mjesta koje bi imalo znatniju povijest od Krapine, a ta seže daleko, daleko u prethistorijsko doba. Ta nedaleko Krapine ostavili su pradavni ljudi svoje kosti u Hušnjakovoj špilji od pješčenjaka, pa je marom pok. prof. Gorjanović Krambergera sav taj materijal pomno istražen i sada je u svjetskoj nauci dobro poznat Homo Krapiniensis i njegov način života. A i iz kasnijeg doba nalaze se tragovi na nedalekom Trškom vrhu.

Uz to znamenito nalazište postavljene su (1967.) plastične rekonstrukcije koje prikazuju praljude i životinje iz tih davnih vremena.

U međuvremenu narastao je broj stanovništva Krapine na preko 2.400 (1961.)

Značajan je već položaj samoga mjesta Krapine, koje se smjestilo u defileu između Zagorskih brda, vrlo zgodno za obranu, a što se tiče prirodne ljepote, malo će biti mjesta koja bi tako obdarena bila! A ja ne običajem nikako u superlativima govoriti gdje za to nema opravdanja! Dosta će kazati priložena starija slika mjesta, učinjena g. 1896., a možda još više stara slika, tamo iz početka 19. stoljeća.

O povijesti Krapine dosta je pisano: Kukuljević: Neke gradine. Zagreb 1899., Stj. Ortner: Povijest gr. i trgovišta Krapine. Zagreb 1899., Laszowski: Hrv. pov. građevine I Zagreb 1902, Klaić: Krapinski gradovi i predaje o njima, Vjesnik hrv. arh. dr. nžs. sv. X, Szabo: Spomenici kotara Krapina i Zlatar, Vjesnik arheol. društva sv. XIII, a svakako treba istaknuti da je sam Gaj već g. 1826. izdao: »Die Schlösser bei Krapina«, Karlstadt 1826., po anonimnom autoru franjevcu. Pa će dostajati da se najvažnije spomene ovdje. Calanus, gubernator Hrvatske i Slavonije, određuje g. 1193. da se ima plaćati desetina zagrebačkom biskupu Dominiku: tu se spominje »locus Crapina«. 1222. spominje se »Petrus, comes de Crapuna«, vjerojatno je već tada bila Krapina sijelo plemenske župe. 1225. boravi tu Bela, sin Andrije II i rješava pitanja vlasništva zemlje Mogoš, a ističe se da se je to obavljalo: »in capella dom. regis«, dakle tu je morao postojati kraljevski burg. U kasnije se vrijeme spominje, često neodređeno, »castrum de Zagoria«, pa Klaić ispravno ističe da se na temelju isprava taj burg ne može odrediti, nu ne može biti drugo nego da je Krapina bila glavni burg starinske župe — pa još Celjska kronika ističe da je Krapina »das hauptgeschloss im Seger«. Pomalo nestaje te uredbe castra, a u Krapini zavladaše Güssingovci. Tada je već grad sigurno postojao. Važna je za Krapinu g. 1347.: tada je Krapina kraljeva, pa on izdaje povelju da si Krapinci sude po svom sucu, a samo će u tri slučaja suditi kaštelan. Dalja je povijest Krapine ujedno povijest cijeloga Zagorja: nestalo je stare županije, a cijelo Zagorje dobiše knezovi Celjski u g. 1399., pa ostadoše tamo do izumrća u g. 1456. Iza njih dolazi »Pan Jan« Vitovec, da konačno i tu zavlada sin kralja Matije Ivaniš, koji je još mlad preminuo u Krapini, te je pokopan u Lepoglavi, u crkvi što su je Celjski sazidali, gdje se još njegovi ostaci nalaze. A njegova se udovica preudade za Jurja Brandenburškog, koji je njen golemi imetak rasprodao, pa je već g. 1523. osvanuo tu novi rod kao gospodar: Keglevići iz Kegalgrada na Zrmanji u vezi s Imreffyjem, te si podijeliše imanje. Nu, doskora dođe između njih do svađe, koja se nastavila kad je Imreffyja naslijedio Luka Sekelj, gospodar Ormuža. Konačno su Keglevići ostali sami gospodari grada i posjeda od g. 1609., te je jedan od njih sagradio na blizom brdu Šapcu tvrđu, koja je god. 1581. razorena, kad je Matija Keglević bio vlasnikom. Danas tamo nema toj utvrdi ni traga. O Keglevićima, koje smo našli vlastelom već u kraju pregradskom i Kostelu, progovorit ćemo kasnije, kad spomenemo Loborgrad, gdje su se Keglevići do početka ovoga stoljeća uzdržali, da ih u hrvatskoj liniji za uvijek nestane. Svakako je to bio važan rod, koji je uzmicao s juga prema sjeveru i tu eto dovršio. Poslije Keglevića zagospoduju tu Lichtenbergi, a konačno postaje stari grad svojinom baruna Ottenfelsa, koji ga odstupi trgovištu Krapini.

To bi bila kratka povijest gospodara grada Krapine, ali daleko je interesantnija tradicija koja hoće da je baš Krapina prasijelo Slavenstva po Čehu, Lehu i Meku. Svakako začudna priča koja do danas nije odgonetnuta.

Stari je grad danas samo hrpa ruševina, sagrađen nad špiljom, a jedva se može u najgrubljim crtama rekonstruirati, dok su one rekonstrukcije na starim slikama i na antependiju u fratarskoj crkvi vrlo malo vjerodostojne. Na suprotnom je brdu stajao novi grad, kako je to Klaić dokazao, a sam strateški položaj to potvrdio: tako je ulaz u krapinski defile bio izvanredno utvrđen i osiguran. Svakako je taj grad spadao među veće zagorske gradove, pa su tu održana i dva sabora, u god. 1600. i 1605. Petar ga je Keglević još 1714. ponešto popravio, a od onda je stari grad propao posvema.

Svakako su oduvijek bili Krapinčani vješti radenici i znali si steći sredstva za velike gradnje. Ta, u Krapini je odavna postojala kožarnica, a dugo je vremena tamo bila prva tvornica kamenine, te su i danas krapinski produkti traženi rariteti.

Danas nema znatnijih profanih spomenika u Krapini. Jedan dio staroga grada nekako je krivo uspostavljen, stara je Ottenfelsica dala izmijeniti dapače i one dijelove koji su se sačuvali do njena

doba. Kuća Keglevića znatno je pregrađena, a magistrat je također doživio veliku preinaku u šezdesetim godinama 19. stoljeća. Nu, zato je i Krapina imala, a dijelom i danas imade, vrijedne crkvene spomenike. Nestalo je, žalibože, najveće crkvene građevine koja je zanosila u davno minula vremena, nestalo je stare župne crkve do koje je stajao toranj pokriven onakovim kubetom kako ga je imala i naša stara, istinska katedrala u Zagrebu. Ta je crkva imala dva broda, imala je još mnogo uspomena na gotsko doba, na jednom zaglavnom kamenu zapisao se majstor goticom: ICH JOERG CREUTZ. Oltar je bio prekrasan: remek-djelo 17. stoljeća, građen jasnoćom renesanse, ukrašen ornamentom vremena svoga postanja — pet sjajnih figura: sv. Nikole, crkvenoga patrona, i četiriju crkvenih otaca resilo je srednji dio oltara, koji je netragom nestao da ustupi mjesto tobože gotskoj gadariji. A konačno je u isto vrijeme kad je dovršena bila tragedija zagrebačke katedrale, izginula i stara krapinska crkva, premudri su arhitekti (gosp. Vancaš) zamislili lažnu gotsku crkvu 19. stoljeća. Koliko je već u tih par konstatacija besmislice: gotika 19. stoljeća, gotika koja je već u 16. stoljeću nestala, oživjela je u patvorinama 19. stoljeća!! I tako dobi Krapina svoju »katedralicu«! Od stare se crkve sačuvale još dvije freske 16. stoljeća u arheološkom muzeju i dio tornja, sve je drugo 1901. do 1903. »obnovljeno«. Novi župni dvor dao je sagraditi u 18. stoljeću župnik grof F. Z. Oršić, koji je od g. 1793. do 1815. bio kanonik zagrebački. To je vrlo lijepa građevina.

Szabo u više navrata u duhu svog vremena izriče suviše negativni sud o historicizmu.

Prije je Krapina imala pet kapela, od kojih je ona Sv. triju kralja još sačuvana; na mjestu kapele sv. Katarine stoji danas fratarska crkva; kapelu sv. Florijana morali su porušiti, jer je sužavala glavnu ulicu; od kapele sv. Josipa, što ju je g. 1707. sagradio grof Petar Keglević, nema više ostataka, a na mjestu kapele sv. Rozalije, koju su si Krapinčani sazidali g. 1761. stoji spomenik najvećega modernoga Krapinčana, sina onoga Gaja koji je živio kao ljekarnik u Krapini, spomenik Ljudevita Gaja. Sastali smo se u Krapini s tolikim ljudima i rodovima, ali za hrvatski je narod bio jedini Ljudevit Gaj lučonoša i spasitelj, pa to ne može niti onaj

poreći koji upire prstom na slabe strane njegova staraštva!

Ta kapela sv. Triju Kraljeva na Tkalcu stradala je u posljednjem ratu. Stoje gole zidine.

Franjevačka je crkva, sa samostanom, djelo Franje Keglevića, na mjestu stare ubožnice pod brdom, na kojem je kasnije stajala ona, sada nestala kapela sv. Josipa. Počelo se s gradnjom g. 1644., a sasvim je dovršena gradnja, prema zapisu nad jednostavnim portalom, g. 1657. Crkva je lijepa, otmjena, pa kako redovničkoj crkvi pristaje, jednostavna građevina; osobito se ističe skladnošću pročelje s lijepim portalom, a nad njim fresko 18. stoljeća. Glavni je oltar tipično djelo 17. stoljeća, po kompoziciji posve nalik nekadašnjem oltaru župne crkve, tek su figure mnogo slabije, a ornament 17. stoljeća »Algenmuster« prebujan. Nad slikom sv. Katarine, patrone, grb je Bedekovića; tu je u crkvi grobnica Keglevića, pa kad su posljednji, Oskar i žena mu Matačićka, preminuli, grobnica je zazidana. Osim Bedekovića resili su crkvu još Cinderijevi i Prašinski. Minulo je...!

Retabl toga oltara ide među najveća i najznatnija djela te vrsti koja još danas in situ postoje od onih koja su nastajala u 17. stoljeću.

Nu nisu samo velikaši pokazali što umiju i mogu, stvarajući velike crkve, stvarajući kasnije i fabrike, već je najveće djelo tu stvorilo građanstvo malenoga gradića Krapine u 18 stoljeću! Upravo je nevjerojatno kako su ti žitelji — ta još danas ima Krapina nešto preko 1300 žitelja — mogli podići onakav spomenik kakov je velika zavjetna crkva na Trškom vrhu kod Krapine! I to u nevjerojatno kratkom vremenu od dva decenija podigli su crkvu, opremili i oslikali, sagradili prostranu cinkturu, pa je tako sve postalo dokumentom svoga vremena, sve je jednomjerno prema tome vremenu. Istina, u to je doba postojao neki silni zamah i silna volja za rad i stvaranje, kako je to dobu baroka odgovaralo: ta, u to je vrijeme nastala i divot crkva u Belcu. Ali ne mislim nikako obje ove građevine uspoređivati mada su u isto vrijeme nastale, opet su inicijatori pripadali raznim slojevima. Nekako je crkva na Trškom vrhu skladnija, jer je iz teme-

lja nova sazidana, a ona je u Belcu profinjena do skrajnosti, odavajući daleko višu kulturu inicijatora na njihovu odlasku! Čudotvorni kipić Marijin donio je Stjepan Balagović iz svete zemlje i pod vodstvom župnika Nikole Gorupa dadoše se Krapinčani na posao: g. 1750. počinje rad, a g. 1761. sve je dovršeno potpuno, onako kako i danas stoji. Tek je 1773. dozidan dio u cinkturi, a g. 1772. svršio je slikariju Antonius Lerchinger, »pictor Roichensis«, koju je kasnije de Corti loše obnavljao. I to je tipičan način slikanja onoga doba: velika slika u lađi na stropu prikazuje uzašašće Marijino, koja uzlazi svom raspetom sinu. Uokolo žene Staroga zavjeta, u lunetama crkveni oci i još neki omanji prizori iz Sv. pisma. A u svetištu prikazan je nalaz čudotvornoga kipića i četiri evanđelista, u lunetama prizori iz života Marijina. Sve je prikazano nemirno, sve u pokretu, svuda su boje žarke, tek izražaj ne odgovara radnji nikada: eto tamo Judita reže glavu Holofernu mirno, kao da obavlja sekciju, a sluškinja još mirnije promatra. Ali dekorativno djeluju i danas sve te slikarije, proširujući na barokni način prostor, pojačavajući tim još onaj skladni nemir baroknoga, stvaralačkoga doba.

A taj se nemir očituje i u samoj građevini, gdje se zavojna linija posvuda ističe, ali već ne konsekventno: vidi se da je blizu već drugo doba! Pa tako je i s oltarima. U lađi su četiri, u svetištu osim glavnoga još jedan postrani: barok je osjećao prostor tek onda kad je bio ispunjen. Ne marim ih potanje opisivati, tek spominjem glavni oltar, što ga je g. 1759. darovao Josip Jagušić. Tu su već ravni pilovi, uokvireni s kasnobaroknim ornamentom postrance. Okružen anđelima gospoduje Bog Otac u gornjem dijelu, pod kojim se ogrnut okrunjenim plaštom pokazuje čudotvorni kipić, do kojeg kleči sv. Dominik i sv. Tereza. A među stupovima figure su sv. Joakima, sv. Ane, sprijeda dvije svetice: svi kipovi odlični radovi. Najoriginalniji je svakako oltar nadesno od svetišta: na ploči su smješteni likovi 14 svetaca pomoćnika, pred kojima kleči sv. Dominik i sv. Tereza, dok su postrance kipovi sv. Lovrinca i sv. Stjepana. Oltar je podignuo Nikola Bedeković i žena mu, rođ. Cindery, g. 1759. Slični su oltari u Belcu i u crkvi u Kominu. Slikarije u cinkturi novijeg su datuma i pokazuju tek silan nazadak.

Dojam je crkve (lađa je 11 i 1/2 m. dugačka, a 17 široka) veličajan, pa je pravo da je u šest

zapisa u crkvi zabilježeno njeno postanje, a još je pravičnije da su Krapinčani istakli da su oni tvorci toga djela: »Nos regiae, liberae civitatis privilegiatae Crapinae cives fundatores hujus ecclesiae B. M. V. Jer. fundum istum dedicavimus. 1750.«

A kad danas stojimo pred crkvom, okruženom sitnim ljudskim nastambama, moramo priznati veliku sposobnost i Krapinčana i ondašnjih arhitekata da su znali i te kako odabrati zgodnu točku za dom Stvoritelju . . .!

Mirno, gotovo turobno teče danas život u Krapini, nedaleki rudnici zapošljavaju ljude, tvornice se dižu (s tuđinskim kapitalom, koji mami ovamo jeftinoća radne snage), ali mjesto neće zamrijeti, uvijek se bori za opstanak i napredak.

Lijepim krajem polazimo iz Krapine u mjesto Petrovsko, prozvano i Konoba, gdje se mada ima samo nešto preko 200 duša, nalazi župa i župna crkvica iz pradavnih vremena. Od nje se sačuvalo gotsko svetište, presvođeno mrežastim svodom, oltar je barokni rad srednje ruke, pa se pokazuje da je to bio tip starih zagorskih crkva, od kojih još znamo za staru krapinsku, radobojsku, mihovljansku crkvu itd.

U blizini je na groblju barokna kapela sv. Benedikta (sa zidnim slikama). Teško je stradala za posljednjeg rata. Stoji zapuštena.

I svršio je posjet privlačivoj metropoli Hrvatskog zagorja, koja me svaki put kad bih do nje stigao rado primala i smirivala od nemira gradskog života. Kao da je tu, u tim bregovima, potajna velika snaga, koja radi od pamtivijeka, pa i danas nije izgubila svoju moć . . .

PREKO RADOBOJA U SUTINSKI KRAJ

Bilo je odlučeno da ćemo iz Krapine vrlo lijepim, ali slabim putem krenuti u Bednju, polazeći mimo Jesenja oko Strahinščice, štitnice gore Krapine, ali se konačno odlučismo da prođemo i pregledamo sav kraj od Krapine preko Radoboja, Mihovljana, Mača sve natrag do Zaboka. Istina je da tu nema spomenika prošlosti velikog značenja, nisu tu nikada zalazili ljudi velikog djelovanja, ali taj lijepi i milovidni kraj, nastavan vrijednim ljudstvom, privlači sve više što ga bolje spoznajemo. Pa ipak ćemo se i tu namjeriti na imena važna za našu povijest, a napose i za povijest Zagorja! Ne htjedosmo obilaziti putem do Radoboja, već lijepo polako stazom preko Trškoga vrha do Radoboja. Staro je i to mjesto, i tu bilježi karta nahođaj iz kamenoga doba, a prema sjeveru otkrita su i tri rims akgroba. I tu ima ugljenika*, radobojski je ugljen (»Mirna«) svakak[illegible] vrste. Ali najpoznatije je postalo mjesto sa svojim rudokopom sumpora, koji je slučajno god. 1810. otkriven, pa se nekoliko decenija eksploatirao, tako da još i sada postoje dijelom rudarske zgrade u Radoboju. Kasnije se to sve zapustilo — jeftiniji je bio sumpor iz Italije, tek je veliki rat podsjetio na egzistenciju tih sumpornih rudnika, nu poslije rata sve se opet napustilo. Radobojski je sumpor otkriven slučajno g. 1810, kad se je kopao temelj za vinogradsku klijet seljaka Ambrosa, na obronku brda zvanog »Okruske« (danas Mala gora), pa se ta smeđa zem-

* O zagorskim ugljenicima priopćio je data Jos. Lakatoš u »Privrednom almanahu Jugoslavenskog Lloyda«, Zagreb 1929. Po tom se nalazi u Zagorju ugljen u dvjema formacijama tercijera, u oligocenu i miocenu. G. 1929. vadio se mrki ugljen velikih kalorija iz 11 ugljenika, a od ovih su bili najjače eksploatirani: Beletinec s 23.536 tona (5850 kalorija); Golubovec s 28.371 tonom; Krapina s 30.442 tone; i Radoboj s 36.846 tona ugljena od 5700 kalorija u rudokopu »Mirna«. Od devet ugljenika lignita najjači su bili Ladanje Donje s 25.980 tona, Ivanec s 47.554 tone lignita s 5140 kalorija, te Konjščina s 55.137 tona, dok su svi ostali tek nekoliko stotina tona podavali.

lja slučajno zapalila. Kad su spoznali da je to sumpor, tražili su dalje i otkrili 1811. ugljen, pa su g. 1813. izgradili tvorničku zgradu za preradu sumpora.

Tako prikazuje to izvještaj od god. 1860. A zanimljivo je kako nisu nikako znali kud bi tu instituciju postavili: najprije je podložena k. k. Hofkammeri u Beču, g. 1822. k. k. illyrischen Obergamtu Berggerich u Celovcu, god. 1833. k. ug. »Oberstkammergrafenamte« u Šćavnici, a g. 1851. podvrgnuta je »k. k. Berg und Forstdirektion zu Gratz«! Dosta jasan govor!

Iz toga prikaza saznajemo da je sumpor dolazio u dva sloja: u gornjem je bio čist u velikim komadima, u donjem izmiješan s drugim mineralijama, a između oba sloja nalazio se sloj lapora (»bituminöser Mergelschiefer«), u kojem se nalazio sijaset otisaka bilina, riba (tek 11 kom.), pa kukaca, dok se uz donji sumporni sloj nalazilo sijaset konhilija.

Radobojska je rudarnica podavala tri vrste sumpora, a obavljala je rad pomoću parnog stroja od 20 ks, imala je 4 aparata za sublimaciju, a trebala je oko 15.000 centi ugljena. Kroz 30 godina rastao je dobitak sumpora, ali g. 1859. spao je rezultat na 867 centi. Dva su činovnika nadzirala i rukovodila rad. Ponešto drukčije izvještava dr. Petar Matković u »Književniku« za g. 1864., str. 104. Zanimljiv je prikaz Ilešića u Nar. Starini, sv. 24., str. 450. »Radoboj oko g. 1846.«

»Radboa« je staro mjesto sa starom župom, koja se već g. 1334. spominje, pa je prirodno da je do danas sačuvala barem dijelom svoju staru gotsku crkvu. Nu začudo: ta nije građena na brijegu, već u dosta močvarnoj nizini. Crkva je premalena, sasvim jednostavna i vanjštinom i unutrašnjošću, gdje je u lađi još drveni strop ostao, dok je svetište presvođeno mrežastim svodom, pa je nekoliko kružišta u prozorima iz doba gotike preostalo. Pokrajine su kapele kasnije prigradnje. Tek su zvona zanimljivija: jedno je iz g. 1510, drugo iz god. 1599, izliveno u Ptuju. Lijep je i ciborij, što ga je dao učiniti Mihajlo Jambreković g. 1634. Kapela nema više sada ta crkva, osim jedne važnije: sv. Jakova na Očuri, koja je prije kao kapela sv. Marije spadala pod župu Mihovljan. Kapela u Jesenju postala je župnom crkvom i snova sagrađena g. 1771. Svakako je kapela sv. Jakova na Očuri (to je zapravo drevno ime gore koju sada zovemo Ivančicom!), vrijedna ogledanja. Visoko na brijegu stoji ta kapela kojoj je Bogorodica nekada bila patron, a sada je tu kapelu preuzeo sv. Jakov, a tako se i drugdje dogodilo, npr. i u Mariji Bistrici, gdje je nekada bila crkva posvećena sv. Petru. Sv. Jakov smješten je na divnom mjestu, nekako je i malo teže pristupačan — nu, kad se dovineš do gore, eto pred tobom jedan od onih divnih vidika kojim obiluje Hrvatsko zagorje. Tek je nevolja da je to mjesto veoma izloženo i snijegu i buri i gromovima, pa je razumljivo da su se odavde uklonili veliki sajmovi koji su se tu održavali, a ostaci znatnih građevina uokolo potvrđuju to posvema. Sada je sajmovanje kod sv. Magdalene, nedaleko Kuzminca.

U posljednjem je ratu ta crkva zajedno s dva sloja gotičkih zidnih slika i s baroknim inventarom teško postradala. Nakon djelomične obnove oštetila ju je oluja.
Gotički drveni kip Madone je na restauriranju.

Iz daljine priviđa se ta građevina malena, ali kad tamo: to je baš najveća gotska crkva u Zagorju! Građena solidno od kamena; lađa je dobila 1752. barokni svod, dok je u napadno velikom svetištu sačuvan stari gotski križni svod na dva polja. I prozori su još stari gotski, tek nemaju više starog »Masswerka«. Toranj je očito bio nekada viši, ali je navodno izgorio (zvona su sva od g. 1867.), pa je za nuždu ovako primitivno pokriven.

Oltari su dosta dobri radovi, ali nema više onoga starog krilnog oltara što ga spominje g. 1708. vizitator: »cum clausuris more antiquo factum«. Nekada je bio svod svetišta oslikan, sada je obijeljen.

Na putu od Radoboja do Mihovljana stoji kapela sv. Magdalene kod Kuzminca, oko koje se danas trguje. Vidio sam je nekada zanemarenu i bijednu, a kasnije opet popravljenu, nu daleko je bio jači dojam dok je bila šindrom pokrivena, jer tu ne spada nikako crijep. Zapravo je to stara gotska kapelica, a majstor 17. stoljeća prigradio je pred ulaz trijem, strop je tu kasetirao, a nadesno postavio kamenu propovjedaonicu. Ulazna su vrata još stara gotska, tu je postojala i drevna pavlinska slikarija, od koje su tek tragovi ostali.

Sve u svemu, malo remek-djelo, lijepo smješteno, da bude tu oko njega mjesto sajmarenju, kad je napušten prostor oko sv. Jakova na Očuri.

Szabo je imao dojam da je to gotička (ili kako on neispravno kaže »gotska«) kapelica, međutim ta je građevina nastala, a ne pregrađivana u 17. stoljeću.

Sada će cesta skrenuti nadesno u oštrom kutu, tamo gdje stara vojna karta bilježi: »Posthaus«, pa smo za tren došli do Mihovljana, lijepo smještenoga staroga župnoga mjesta, koje je tu svoju župnu crkvu, što se rano spominje, do danas očuvao. Nasuprot je crkvi vrlo lijepo uređeno dobro Mihovljan, koje je nekada pripadalo Sermagima, kasnije došlo ženidbom u ruke grofa Schlippenbacha, pa je prodano advokatu Mikuletecu, koji se otrovao kod grofa Keglevića — vrlo tragična figura! Kasnije zagospoduje tu Rakodczay, koji je bio i godinu dana ban Hrvatske, ali kod sprovoda se vidjelo koliko je bio omražen u svem onom kraju. Sada je dobro opet ponovno izmijenilo gospodara...

Kako je crkva na povišenom terenu sazidana, morao je arhitekt upotrijebiti silu stepenica, i do crkve i u crkvi samoj, pa podići i trijem pred ulazom. Tijekom stoljeća pretrpjela je crkva mnogo promjena: drveni strop u lađi dao je grof Sermage zamijeniti boltanim svodom 1778., dvije su kapele prizidane, sanktuarij je danas bez slikarija, g. 1729. oslikan je »na stari način«. Nu uza sve to, i unatoč lošega novogotskoga glavnoga oltara, crkva djeluje i danas posve gotski, gotovo svečano. Napose svetište, svođeno na tri polja križnim svodom. Rebra svoda dosta su primitivno izrađena. a opiru se bez prelaza na kapitele stupova surovo izrađenih. I zvonik potječe još iz gotskoga doba. U njem su bila starinska zvona, od kojih je najzanimljivije ono iz kraja 16. stoljeća, s natpisom: »O rex gloriae Christe veni nobis cum pace. Sancta Maria ora pro nobis«. Nu, još je jedan od zapisa u crkvi sačuvan (neke koje navodi još Ivan Kukuljević nisam više našao!), a taj zaslužuje našu pomnu pažnju: tu postavlja Franjo Zebec epitaf svom rođaku, »krv od krvi« g. 1684, pa se tu očekuje duboka ljubav Zagorca k svojoj rođenoj grudi:

»Hac jacet inclusus Zebecz Gregorius urna,
Huius qui Pastor plebis et gregis erat.
Hanc terram matrem dulcem salutavit et inquit:

Terra parens genitum cespite conde levi,
Ex te prodieram repeto tua viscera rursum,
Non aliae gremio matris inesse placet.
Cuius nec cineres moveas successor amice,
Sed dic perpetua luce fruatur. Amen.«

U slobodnom prijevodu:

Ovdje sahranjen leži Zebecz Grgur u urni.
Pastir bio je on dobar narodu svom.
Rodnu je ljubio grudu i zdušno prozbori njojzi:
Rodna zemljo, ded ti podaj mi blagi tu grob!
Iz tebe dođoh i opet u utrobu tvoju bih rado
U majke tuđe ti ja ne stekoh nikada mir!
A ti, sljedniče moj, ne uklanjaj pepela moga,
Već mi zaželi i ti vječne radosti dar!

Kao da tim stihovima ne treba baš nikakva komentara...!

Ta barokizirana gotička župna crkva potpuno je porušena u Drugom svjetskom ratu.

Lijep je to kraj, pa ako se posvuda vidi skučenost, nigdje se ne vidi očajna bijeda. Malo čas zatim ulazimo u defile Strugače, koja ostaje nadesno, nekoliko manjih zavoja — i stojimo pred simpatičnim zgradama kupališta Sutinskoga.

Da, tu osjećaš prirodu, tu se može naći i mir i odmor, pa tko traži, naći će i nemir, tek tobožnjega modernoga suludoga komfora niti ima niti ga treba, a sve što je potrebno, naći će se tu u obilju! Starinske su to kupke, koje opisuje Lalangue god. 1779. u djelu: »Ispiszavanye vrachtvenih vod horvatszkoga i szlavonszkoga orszaga, y od nachina nye usivati za potreboche lyudih«, ovako: »Pod jednum visokum kamenitum gorum dve pečine velike izdubene jesu, vu koje teče črez raspuke pečin topla voda rudna: izdubenja pako tulika jesu, navlastito jedno, da dve-tri peršone na jenkrat vu njem prilično se kupati moreju. Voda ona po potresu zemlje leto 1776. skoro vsu toplinu je pogubila, koja vezda po malom povrača se«. Nehotice se sjećaš tih riječi u našoj dragoj kajkavštini kad stojiš pred ovim starinskim, tako simpatičnim, tako udobnim zgradama, koje se zrcale u potočiću nad kojim su sagrađene.

Ali Sutinsko nije samo poznato zbog svojih kupka, već i po svojim utvrdama, tu je nekada

morao biti negdje oveći kaštel, kao centar ovećega posjeda, gdje su bili razni gospodari, među njima i Ambroz i Stjepko Gregorijancz. God. 1635. spominje se kurija Galović, koja je pripadala »ad castellum Zutenszka«, a već g. 1654. veli se: »in pertinenciis diruti castelli Zutenzka«. Pred ulazom u sutinski tjesnac stajao je toranj 7,40 m dugačak, kojemu su temelji g. 1910. otkopani.

Sutinsko je tek dio posjeda poznanovečkoga. Posjed se Poznanovec spominje već u 16. stoljeću, a u 17. gospodari tu obitelj Prašinsky de Prasno. Kad je taj rod domro, prikuče se udovici posljednjega Prašinskog Maksimilijani, Sermaži, pa je u rukama te obitelji ostalo dobro do novijega doba, kad je Sermaža nestalo.

Poznanovec je lijep, jednostavan dvorac na kat, s drugim polukatom. Razlikuje se od kasnijih zagorskih dvorova koje smo upoznali (Vižovlje iz g. 1837., Lipnjak itd.) s nekom posebnom finesom, pa je očito to djelo Sermaža i vjerojatno francuskoga kojeg arhitekta. I danas se može u tom lijepom dvoru udobno stanovati. Dakako da se je malo toga iz prošlosti sačuvalo, možda je najljepša starinska empirska peć s frizom sa scenama iz grčke mitologije. Danas je to vlasništvo familije Ritter, koja drži i dvor i dobro u uzornom redu.

Dvor Poznanovec je zasad u zapuštenom stanju.

I u okolici Sutinskoga nalazi se uspomena na prošlost. Peršaves je zadržala spomen na davno izumrlu familiju Perš. Još do pred par decenija bile su u tom kraju dvije kurije: Šikad, nekad Bedekovića, kasnije Golloba, a malo dalje Ferkuljevec Peršaveški, kurija, gotovo i preskromna — vlastelina Adolfa Klafurića, jednoga od brojnih zagorskih originala, koji su mogli piscima poslužiti kao uzori. Danas je to na žalost potpuna ruševina, a baš su te kurije istinski dokumenti života naših zagorskih malih vlastelina.

Kurije Šikad i Ferkuljevec više ne postoje.

Na suprotnoj je strani od Sutinskoga Orehovica, nekada lijepo uređeno dobro sa zidanim dvorom grofa Miroslava Kulmera, koje je prodano i dvorac napušten. Tu je i župna crkva novije župe Orehovica, koja skriva malo što zanimljiva, tek možda jedan bolji oltar, koji je amo navodno iz kapele Bedekovčine Gornje dopremljen.

Dvor više ne postoji.
Klasicistička crkva sv. Ladislava iz sredine je 19. stoljeća. Ima zanimljiv inventar iz 18. i 19 st.

Daleko je zanimljivija crkva u selu Maču, kojim se prolazi od Sutinskoga do Poznanovca, sa starinskim farofom, koji je do nedavna bio slamom pokriven, dok je tu dugi niz godina župnikovao starina Bezuk.

Drvena župna kurija Mače (u trošnom stanju) rijetki je primjer te vrsti arhitekture.

Istina da se ta crkva spominje tek kasno, ali je crkveni registri označuju da je »ab immemoriali«. Seoska crkva, često pregrađivana, ima par boljih oltara, a na dvjema su slike Zascheove, tu je zanimljiv epitafij Mojsija Humskoga, člana familije, koja je u tom kraju imala oveći posjed. Po starim vizitacijama sudeći, bila je to nekada prava sredovječna gotska crkva. Od lijepoga posuđa treba istaknuti monstrancu iz godine 1660, tipičan primjer kako se starinske forme zadržavaju još dugo i u vrijeme kad su već druge zagospodovale. I ta je monstranca dar jednoga Humskoga. Tu se vidi već posve duh renesanse, ali još hoće da žive forme minuloga gotskoga doba.

I u kraju od Poznanovca do Zaboka nalazi se dosta uspomena na prošlost, prošlost ne samo Zagorja samoga! U stara nas vremena vodi ime raštrkanoga sela Kebel, gdje se očito ima tražiti onaj tek jednom spomenuti »castrum Cubul« g. 1248., ali sada se gradište toga burga samo može naslućivati. Velik je i važan posjed bio Komor (Bedekovčina), koji je — po Bojničiću — prastaro hrvatsko plemstvo Bedekovića dobilo još g. 1267. od kralja Bele, pa ga je sve do u današnje dane barem djelomično i zadržalo.

U dvorcu Gornja Bedekovčina Odgojni je zavod za žensku omladinu.
Nedavno je postradao od požara. (Početkom g. 1971.)

Bedekovići su staru kapelu sv. Barbare u Komoru, koja je pripadala župi sv. Križa, zamijenili novogradnjom kad je ona postala godine 1729. župnom crkvom. Pa mada je ta crkva građena du-

lje vremena — definitivno je izgradnja dovršena godine 1786. — ipak je ona vrlo cjelovita građevina. Vanjština je, dakako, vrlo jednostavna, u unutrašnjosti se osobito ističe svetište, nad kojim je sagrađena kupola, koja kroz otvor lanterne pušta svjetlo na oltar. Zanimljiva je propovjedaonica, što ju je g. 1796. poklonio fundator crkve »Nikola Bedeković sa ženom Franjicom Cindery, kako njihov grob s njihovim inicijalima svjedoči. Koliku su važnost imali Bedekovići u Varaždinskoj županiji — dali su cio niz veoma valjanih i nekoliko osobito istaknutih ličnosti — pokazuje se već po tom što se njihovi grbovi nalaze posvuda gdje se stvaralo nešto lijepa, pa se grb Bedekovića (slomljeni kotač kola) nalazi i na najboljim djelima u crkvi u Belcu, a nešto ima i krapinska samostanska crkva. Nikola Bedeković, graditelj crkve sv. Barbare, nije ni na sebe zaboravio, on si je sagradio na prekrasnom položaju usred svoga velikoga posjeda ukusan i udoban dvorac, na vrhu nevelikoga brijega. Nad lijepim portalom kaže i sada zapis: »tV sCIre qVIs sIt Iste qVI Me feCIt. beDeKoVICh Ipse fVIt nICoLaVs De kVMor feLIX Vero sVo sangVIne eXtItIt.« (1740.—1750.). Nu odavno nije taj lijepi, jednostavni, a topli dvor u rukama familije Bedekovića, neko vrijeme gospodovali su tu, stekavši to ženidbom, Galjufi, vlasnici Vižovlja, ali već odavna prešlo je cijelo dobro u ruke baruna Viktora, a kasnije Ambroza Vranicana, da se konačno nađe u rukama tvorničara Müllera.

Nekako se taj dvor tuđi sadašnjosti, nekako kao da nerado gleda kako se tamo stvorilo veliko industrijsko poduzeće »Zagorka«, koja dobiva za industriju kamenine tamo vrlo podesnu zemlju i — vrlo, vrlo jeftinu radnu snagu! Ali tamo se niže diže manji, jednostavniji, a daleko privlačiviji dvor: Donja Bedekovčina, sagrađen negdje potkraj 18. stoljeća za sporednu granu familije Bedeković, ali se baš ta održala do sada! Vrlo jednostavna građevina, po stalnoj shemi: dolje 6 prostorija: ulazna i pet za domaćinstvo, a gore odaje vlastele, do kojih se dolazi stepenicama, a nakraj stubišta ugrađen je u ormaru u zidu kućni oltar 18. stoljeća: natpis nad ulazom bilježi godinu 1780. U tom pravom, dragom zagorskom dvoru boravio sam počešće, kao gost našega vrijednoga Jurice Bedekovića, zagorskog malog vlastelina, političara koji je sudjelovao i u borbi protiv nametanja madžarštine u god. 1907, kad je

povedena oštra borba protiv madžarske ludosti. I opet je Hrvatsko zagorje poslalo u boj nekoliko svojih kad se radilo o tom da se »boj bije protiv dušmana Madžara za narodnost našu«, dok je brat Srbin, radikal, lijepo svoje drugove ostavio i pošao s Madžarima... I to u odsudnom času! Ali Đalski, pa župnik Sv. Križa-Začretja Cerovac, pa naš Jurica: svi su na okupu bili... I sada se odmaraju. Da, bilo je krasno vrijeme kad su živjeli i sinovi Juričini, kojima nije bilo suđeno dočekati starost, krasno, tamo u zelen-livadicama i poljanama. Ali nestade starih vedrih boraca, nestade Jurice Bedekovića, možda posljednjega pravoga Zagorca vlastelina!

U sobama dvorca nalaze se brojne slike starih članova familije Bedeković, koji počinju, prema Klaiću, s notarom kralja Bele, kasnijim biskupom vackim: taj dobije 1267. Kumur, a god. 1292. spominje se kao mrtav. Ime Bedeković nastalo je od Benedikta, koji se u ispravama spominje 1429.—1432., a ima pridjev »Bedek«. Pa samo da neke od te brojne porodice spomenemo: Ljudevit je pjesnik (oko 1671.) Benedikt je senjski biskup († 1712.), Baltazar protonotar i podban (1740.—1743.), Ignacij potpukovnik († 1744.), Antun podban († 1800.), Franjo kralj. savjetnik, župan bekeški, od g. 1822. barun, umro 1825., to je jedan od najučenijih ljudi svoga vremena; a k toj familiji spada i Koloman Bedeković 1818.—1889, koji je bio i ban hrvatski i kasnije ministar. Sve je to prošlo, tek je uspomena ostala i jedna mala fotografija koja pokazuje cijelu familiju s gostima: Klaićem, Šišićem i drugima iz dana sreće i života! Ali zašlo je već sunce života, na žalost ne samo starima po zakonu prirode već i mladeži, koja je legla u prerani grob... Ali u našim dušama žive svi ti ljudi vječnim životom spominjanja!

U dvorcu Donja Bedekovčina (privatni posjed) nisu više slike starih članova obitelji Bedeković.

Na domaku smo. Selo **Spičkovina** sačuvalo je spomen na davno izumrle gospodare Špičkove; **Beleci**, nekad imanjce Švagelovih danas je u rukama Rauerovih, **Bračak**, nekada nazvano i »Prilesje« bilo je vlasništvo Kanotajevih, pa Čegelovih, dok to konačno nije prešlo u ruke Milana grofa Kulmera, pa je stari dvorac porušen a

novi sagrađen, kojemu, dakako, fali karakteristika starinskih zagorskih dvorova.

Kurija Beleci je porušena.
U dvorcu Bračak s parkom je bolnica za tuberkulozne.

Nu, jedan se vrlo starinski dvorac još i do danas održao, stari Židovnjak, domaja Pisačića Hižanovečkih, starih plemića koji su u 16 .stoljeću dobili donaciju za Hižanovec u bivšoj Križevačkoj županiji. Tip srednjega, danas opet veoma smanjenoga gospodarstva, gdje su oduvijek vlastelini živjeli u najtješnjim odnosima sa seljačkom okolinom. Brojne dokumente naći ćeš pod tim tipičnim starim krovom, a možda je najzanimljiviji onaj koji sadržaje obavezu povratka duga, učinjenoga za opskrbu svoje čeljadi u gladnim godinama i potvrde o povratku pozajmice...

Dvor više ne postoji.

I tako smo i u ovom kraju, gdje se nije očekivalo brog zna kakovih zanimljivosti, dosta toga našli: i »žveplo« radobojsko i Toplice Sutinske i lijepe arhitekture sredovječne i novovjeke i vidjeli propadanje preživjeloga, ali i stvaranje novoga i borbu za opstanak naroda, koji polako osvaja opet svoju zemlju... Hoće li taj naraštaj opet što veliko stvoriti?

OKO IVANČICE I NJENIH SREDOVJEČNIH GRADOVA

Ivančica je gora Zagorja, Zagorje je zapravo između Ivančice — stari naziv za tu goru bio je »Očura« — i Zagrebačke gore. I mada su si obje gore susjede, opet je velika raznolikost u njihovoj građi i sastavu, što već jedan pogled na geološku kartu Ivančice i Zagrebačke gore pokazuje, a što je pok. Gorjanović ustanovio i prikazao u geološkoj karti Krapina-Zlatar. Po tom spada Ivančica u niz Rudenca — Desinićka gora — Kuna-gora — Strahinčica — Ivančica, dok Cesargradska gora — Strugača — Ljubelj čini poseban niz, a Samoborska gora — Zagrebačka gora i Kalnik odaju se sastavom kao jedan niz. Ivančica pokazuje u najvišim dijelovima trijaske svijetle vapnence i dolomite, sve to uokvireno oligocenskim socka-slojevima, dok je donji dio kao široki trak miocenskih litavaca, a prema jugu sve je pliocen, tek se opet u Strugači javlja trijaski svijetli vapnenac. Značajno je da je Ivančica položena od zapada k istoku, dok je Zagrebačka gora smještena u smjeru jugozapad — sjeveroistok. O stratografiji Hrvatskoga zagorja podaje potpun pregled Fran Šuklje u svom članku: »Kratki pregled stratigrafije Hrv. zagorja« u »Varaždin i Hrvatsko zagorje«, 1936, str. 1016, dok je dobar opis Ivančice — ukoliko se tu može tražiti opis — učinio pok. Josip Pasarić u 9. sv. Hrv. planinara od g. 1929. Nu, nije ona samo geološki vrlo zanimljiva gora, koja nam je sačuvala bebrojne ostatke faune i flore iz pradavnih, bezvremenskih vremena, koji su diljem svijeta poznati, ona daje iz svoje utrobe svoje rudno blago, napose na mnogo mjesta kameni ugljen i lignit, pa niz drugih ruda, a koliko toga još čeka na otkrivenje...?

Nu, već je istaknuo Pasarić da je Ivančica čudna gora, da sa svake točke pruža drukčiji, bitno drukčiji pogled, da se iz neke udaljenosti pričinja kao cjelovita masa, a kad se približiš, naći ćeš nevjerojatnu množinu svih mogućih oblika, strmina, kosina, lomova, zaravanaka, grebena, dolova itd. A svukuda bujna vegetacija, često guste šume ostale

unatoč pohlepne sjekire. Bezbroj mjesta podaje s Ivančice i njenih izdanaka prekrasne, daleke, daleke vidike, sve tamo do Blatnoga jezera, pa do Schlossberga kod Graca! Pa je posve opravdano da se je već god. 1876. uputilo sjajno društvo: Torbar, Dvorak, Kišpatić, Klaić, Janda, Kikerec, Crnadak i dr. na Ivančicu, pa je i tamo u god. 1893. postavljena bila drvena piramida, koja je 1929. zamijenjena željeznom... A da je Božidar Kukuljević zanosno opjevao Ivančicu, razumije se samo po sebi: ta nije bio uzalud sin Ivana Kukuljevića i unuk Antuna, graditelja Tonimira...! Pa se pomalo javljaju nova otkrića, ovdje-ondje namjeriše se na do onda nepoznate špilje.

U prodolima usjekle se ceste preko Ivančice. Na zapadu kreće cesta od Zlatara preko Mihovljana mimo Veternice do Golubovca, pa dalje do Lepoglave i Varaždina. Od Ladislavca kod Zlatara ulazi divna gorska cesta preko mjesta Lobora do Staroga Lobora, dokle je sada produljena željeznička pruga, pa će se jednoć sigurno ispuniti davna želja Zagoraca da se ta cesta produži nedaleko najvišega vrha Ivančice (1061 m) do Ivanca. Od postaje Podrute na zagorskoj pruzi vodi vrlo lijepa gorska cesta mimo sela Podrute, da se spusti tamo kod Puste Bele i dvorova Belskih u dolinu Bednje. Ne znam postoje li još one divot-šume tamo kojima sam nekad prolazio? Ali pogled sa stare gradine Bele, gdje su navodno nekad bili templari (ovi su nekako postali tajanstveni red, koji smještaju i tamo gdje ga nije nikad bilo!), taj je pogled jedinstven, niti ga može fotografija prikazati, a niti umjetnički kist... Ali tko ga je ma samo jedared doživio, neće ga nikako i nikada zaboraviti! Treći je prijelaz tamo od Budinšćine na zagrebačkoj cesti (a tude prolazi i željeznica, gdje se prikapča vlakovima »zagorca« još jedna lokomotiva) — mimo Podruta, pa Madžarova do Novoga Marofa, da se onda spusti u varaždinsku ravnicu, odkuda će se odviti cesta do Varaždinskih Toplica, dokumenta velikoga geološkoga loma...

Tamo pod Strahinčicom, tom uvertirom Ivančice, našli smo tvrdi prastari grad Krapinu, a dalje se nastavlja niz utvrda, sve, dakako, u pukim ruševinama, uzduž cijeloga južnoga obronka Ivančice, dok je na sjevernoj strani ostala samo uspomena na iščezli grad Lepoglavu i ostalo nešto ziđa Puste Bele: vidi se da je južna strana bila oduvijek jače

ugrožena, ali se vidi i to da je baš s ove strane bilo mnogo za gradnju burgova povoljnih lokaliteta. Najzapadniji je S t a r i L o b o r, nasuprot iščezloga grada Lepoglave (burga koji je sigurno postojao na Gorici, gdje je danas kapela sv. Ivana). Taj je burg najmanji od svih zagorskih burgova, sakriven duboko u gorju, dosta nehajno zidan od kamena lomljenca, a krpan množinom sredovječnih majušnih cigla. Prebivalo se u prednjem dijelu, gdje se još vide tragovi drugoga kata, nu ovo malo ostataka ne podaje jasne slike toga utvrđenja. Ali već se dosta rano spominje u povijesti (v. Laszowski, »Prosvjeta« 1905, str. 634, pa Keglevićev arhiv u Jugoslav. akademiji i Klaićev izvrstan rad: »Acta Keglevichiana 1322.—1527.«, Zagreb 1917.) Najstariji je vlasnik posjeda bio neki Vrban, a sin mu Puchyna gubi radi ubojstva posjed Lobor, pa tek sin Puchynov dobiva od kraljice Marije g. 1259. Dubovac u požeškoj županiji kao odštetu: tada se prvi put spominje i »c a s t r u m« Lobor. Kasnije nije posjed razjašnjen posvema; na početku 14. stoljeća gospoduje tu Thomas Niger, nu domala postaje i Lobor, s cijelim Zagorjem, svojina grofova Celjskih, i to se određuje darovnicom od g. 1399., koja se obnavlja g. 1433. i opet 1435. Poslije izumrća Celjskih dobiva i Lobor Jan Vitovec, ostavlja to svojim sinovima, ali ga ti izgube zbog nevjere i grad dođe u ruke Ivaniša Korvina, nu g. 1504. prijeđe u svojinu Franje Berislavića, a kad se njegova udovica udala za Ivana Banffyja od Donje Lendave, preuzme ovaj i Lobor, ali primi doskora odštetu i preda grad P e t r u K e g l e v i ć u god. 1525. (a taj je od g. 1523. bio vlasnik i Kostela grada).

Od onda je rod Keglevića tu gospodar sve do god. 1905, kada je posljednji član Oskar Keglević rasprodao imanje i otišao u inozemstvo, da se konačno smjesti u obiteljskoj grobnici u samostanu krapinskom.

K e g l e v i ć i su dali mnogo znatnijih ljudi. To je prastaro plemstvo, kojem je glavni burg stajao na okuci Zrmanje, ispod grada Zvonigrada, a još se i danas nalaze tamo znatniji ostaci Kegalgrada, koji se nalazio u nekadašnjoj kninskoj župi. Predikat su imali »de Bužim«, po gradu Bužimu u nek. turskoj Hrvatskoj, koji je sin Petrov Matija g. 1576. izgubio. Nu familija je poput mnogih drugih već prije krenula k sjeveru, te se tu istakla: sam Petar bio je ban jajački od g. 1520. do 1522.,

a ostavio je osam sinova i jednu kćer, pa su pomalo došli u vezu s mnogim familijama u Hrvatskoj i Ugarskoj. U Klaićevoj radnji o Keglevićevima vidi se na str. LXX rodoslovlje toga roda, sve do onoga vremena kad je Nikola II osnovao madžarsku lozu, a Petar V nastavio hrvatsku granu. Franjo III i sestra mu Anna Maria (djeca Ivana III), osnovali su samostan u Krapini: nije uzalud bila Ana Marija žena Sigismunda Erdöda, sina Tome Erdöda, koji je i sam banovao i osnovao samostan u Klanjcu, gdje se zauvijek smirio. Hrvatsku granu osnovao je Petar V (1603—1663); od petero njegove djece tek je jedan nastavio pleme, dok je jedan sin postao pavlin, a dvije kćeri opatice. I u tom su se krugu našle razne porodice: Ratkajevi, Orehovečki, Petazzi, Draškovići, Harbuval-Chamare, Patačići, Sermaži itd. Grof Samuel Keglević (oženjen s Emijom Collenbach, živio je od 1812. do 1882.) prodao je svoj veliki arhiv Jugoslavenskoj akademiji, a sin mu Oskar (rođen g. 1839., umro g. 1910.) posljednji je svojeg roda u Hrvatskoj. Tu sam se potanje obazro na Kegleviće, s kojima smo se već sastajali, a sastat ćemo se u dvoru Loboru.

Od mjesta Lobora može čovjek pješak i za manje od jednoga sata stići na Oštrc-grad. Taj je grad to ime posvema zaslužio, baš kao i ona druga dva brda, koja isto ime nose. Vide se iz daljine ostaci staroga burga, ali na žalost su tako trošni već pred 30 godina bili da si nikako ne možemo prave slike stvoriti. Tek vidimo da je tu postojalo neko predgrađe, pa gornji dio, koji se morao dugo vremena izgrađivati. Već se dosta rano spominje Oštrc, oko g. 1330., kad je bio u vlasti Petra Gisingovca, zvanog »Herceg«. Tada se zaredaše: knezovi Celjski, pa Vitovec i njegovi sinovi, pa Ivaniš Korvin, a po drugom mužu njegove udovice, Jurju Brandenburškom, dolaze razni rodovi u posjed grada i pojedinih dijelova imanja: Pekrijevci, Bradači, Kaštelanovići, pa Bojničići, Kerečenji, dok konačno sve prijeđe u posjed Keglevića i ostaje u njih do izumrća roda.

Da tražeći put ne gubimo odviše vremena, uzeli smo u mjestu Loboru prijatnog, iskusnog vodiča, koji će nas odvesti preko Oštrca do Belca. Ali se pokazalo da je taj čovječić previše vjerovao sam sebi, jer o putu do Belca nije imao ni pojma! Pa sad studiraj karte, traži pravac, veri se tim divnim krajem, koji je čas najljepši park, a čas mirisni gu-

štik, pa pećina i provalija, dok se pod nama ne pojavi naš željkovani Belec, viđen kao iz aviona. I to baš u času kad nas je »vodič« uvjeravao da smo došli na protivnu stranu gore! Ništa zato: taj pogled ostaje zauvijek nezaboravan... I za po sata eto nas, teško se verući, na ruševinama Belca, koji je izvrsno smješten na nosu brijega pristupačnoga samo s jedne strane, a slikovito se doimlje sa svake strane. K jugu je prizidana bastionska kula, očito kasnije, da brani glavni ulaz u burg, koji sasvim pripada gotskom vremenu. Na protivnoj je strani glavni stambeni prostor, gdje se i sada vide gotski dovratnici i doprozornici. Druge se stambene prostorije nižu uz dugo i usko dvorište, koje je smanjeno još naknadno izvedenim zidom uzdužno, valjda da se pojača vanjski zid, gdje su prozore pretvorili u strijelnice. Uopće se zapaža i tu da je oblik brijega silno utjecao na oblik grada.

Povijest je grada Belca, koji se i za mutnoga dana s pruge jasno razabire, dosta fragmentarna. Celjska kronika znade da je grof od Šofneka (Saneck) morao 3. V 1334. predati »Bielitz« u ruke magistra Petra, sina Henrika Gissingovca, pa nema sumnje da je to naš Belec, koji spominje iste godine i Ivan arhiđakon kao burg, castrum. U 16. stoljeću grad je svojina Turocija Ivana, kasnijega podbana, koji je 1543. platio za posjed castruma Belec ratnu daću od 21 for. I kasnije se spominje npr. god. 1635. »Benedictus Thuroczy, liber baro in Belecz«. U arhivu Jugosalvenske akademije nalazi se zanimljivo rodoslovlje tih Turoca — s kojima ćemo se i kasnije sastati — pa se vidi kako su i oni bili u vezi s Erdödima, s Ratkajima, Gotalima, Puczovima, Nickijevima, pa čak i s Auerspergima. Nu udovima, Nickijevima, pa čak i s Auerspergima. No, udopredati Tomi Mikuliću, koji je neko pravo na Belec otkupio od Sigismunda Keglevića. Kasnije je grad postao svojina Erdöda, koji su bili u srodstvu s Turocijevima. Tradicija, koju je i Krčelić zabilježio, da je tu nekada bila tvornica puščanoga praha, nije neprihvatljiva, nu dokaza za to nema u samoj građevini.

Nestrpljivo je naš pseudovodič opominjao na povratak u Lobor, »da se stigne još za dana!« I put će voditi tamo podno Ivančice mimo klijeti! A, u tom grmu ležao je zec: sada je odmah znao put, pa nas je doveo u svoju klijet i odveo nakon jednosatnog odmora sigurno u Lobor: vidjelo se da je često

već ovamo hodočastio. Pravi dobri Zagorec! A kasnije sam spoznao da je taj cijeli kraj vrlo gostoljubiv.

Ne skriva se ni Oštrc, ne krije se ni Belec, ali teško se nailazi na ruševine M i l e n g r a d a, tamo nedaleko Zajezde, Nu, starom je arhitektu izvrsno uspjelo taj burg tako postaviti da se vrlo teško do njega dolazi, a već na domaku grada ipak je put oteščan. Tamo u onom nemirnom, raznolikom terenu Ivančice, gdje se neočekivani kontrasti sudaraju, naišao je na oveći plato od vapnenca, ispretrgan, osamljen gotovo sa sviju strana, pa je tu sagradio svoj burg Milengrad ili Melengrad, koji se kadšto zove i »Mellen, aliter Zajezda« po blizom istoimenom mjestu. Formu je svog burga prilagodio obliku te terase, a ulaz je postavio baš tamo, gdje je velika provalija, preko koje je vodio pomični most, a nalijevo je okrugla kula taj ulaz još jače branila. Preda mnom je tlocrt i nacrt iz god. 1867., što ga je učinio Mekovec iz Varaždina, a sada se nalazi u Budimpešti, pa se vidi da je ruševina od onoga vremena malo stradala. Prema jugu stoji četverostrana kula, stražarnica, baš na ovom najslabijem mjestu. Do glavnoga ulaza još su tri prostorije za stanovanje, u jednoj je čak i komin, a sve je drugo tek veliko dvorište, gdje se ovdje-ondje nalaze tragovi urušenih zidova. Branič-kule nije tu nikad bilo, kao ni na Oštrcu, ni u Belcu, ni u Kostelgradu. Neobično je velik broj izlaza iz grada, zanimljivi su gotski komini, doprozornici, i strijelnice najobičnije vrste. Gospodari su od prvoga doba bili Herkfyjevci, a kasnije tako važna familija Patačić, koju ćemo kod Zajezde, jednoga od njihovih glavnih sjedišta, malo potanje razmotriti.

Nestalo je Patačića, nestalo je toliko drugih više-manje važnih rodova (baš preda mnom leži popis brojnih grana familije Špičko iz 18. stoljeća, od kojih se n i j e d n a nije sačuvala), a nestalo je i Gotalovaca, nestalo i njihovoga burga, po kojem su imali svoj pridjev Gotalovečki. To je bilo prastaro hrvatsko pleme, koje je dalo odličnih ljudi: Matija je bio veliki prepošt zagrebački, a od g. 1440. do 1442. biskup vesprimski i državni kancelar; Adam je zagrebački kanonik 1677.—1680, Nikola je god. 1680. podban, a posljednji, Gabrijel Gotal, pukovnik, umro je 20. V 1740. i tada je domro rod Gotalovečkih. Biskup Stj. Pucz sin Gabrijelove sestre,

rođene Barbare Gotal, uredio je crkvu sv. Petra kod G o t a l o v c a* kao grobnicu te familije, dao postaviti glavni oltar sv. Petra, na kojem smrt lomi grb Gotala, pa posvetio tada, g. 1758, obnovljenu crkvu kao »postremus clarae Gothalianae stirpis, hic quiescentis, natus«. Tako se odužio prevrijedni biskup Stj. Pucz, stvarač premnogih divot-predmeta crkvenih, svojemu narodu i u svoje ime i u ime familija s kojima je najtješnje vezan: Gotal, Dvorničić, Turoci.

Crkva Gotalovečka stoji i danas, staroga grada nema više, koji je tamo nedaleko postojao još do pred par decenija. G. 1858. urisan je u katastralne karte još čitav, s velikim parkom, g. 1888. narisao ga je Milan Šenoa u znatnim razvalinama, a g. 1912. našla se tek hrpa kamenja, preostala od ruševina, navezenog na cestu...

Danas je ovaj utihnuti kraj postao nemiran: nedaleko od Milengrada dovaža željeznica ugljen, rudnik je gotalovečki spojen prugom s glavnom linijom, ali svi ti rudnici ne donose zadovoljstvo i blagostanje. Nu, već je u davno doba taj kraj mamio trgovce i obrtnike: evo u Podrutama nađen je god. 1886. depotni nalaz brončanih predmeta, iste godine nađen je velik skupni nahođaj nedaleko brda Pokojec ili Vinski vrh, a g. 1913. opet je u tom kraju nađeno srpova brončanog doba u ovećem broju, koje je posjednik Polić našao »kod kamenoloma ispod »Nemškoga grada«, dakle po svem sudeći, nedaleko od podrutskog nahođaja.

Ne spada strogo u sklop same Ivančice, već u kraj njenih izdanaka, grad K o n j š č i n a, koji se nalazi kod istoimene postaje, smješten je u ravnici, a posve je osebujan baš zbog svoga smještaja, radi cjelovitosti spominjem ga ovdje. Grad je četverokut, koji ima na tri strane polukružnu izbočinu,

* Da li baš Gotalovac spada među sredovječne gradove ili tek kasnije dvorove, teško je sada odrediti, ali se čini da je ovo potonje vjerojatnije, ako nije i isključeno da je stariji burg kasnije pretvoren u dvor. Začudno je mnogo zapisa donio Kukuljević iz Gotalovca. Straga na zidu: »NIC. D. G. F. F. ANNO 1618.« (Nicolaus de Gotal fieri fecit anno 1618.); na sjevernom zidu: »S. N. G. D. G. FF. ANNO 1678.« (Spectabilis Nicolaus Gotal de Gotalovac fieri fecit anno 1678.); konačno na stražnjem dijelu grada: »I. D. C. S. R. F. ANNO 1824.« (Ilustr. dominus commes Stephanus Erdoedy renovari fecit anno 1924.)

dok je na četvrtoj ulaz i stubište, a sigurno je barem za jedan kat snižen u novije vrijeme, kad su na četiri stupa postavili neukusni krov. Ovo je skraćenje posvjedočeno ne samo tradicijom već i ostacima katova. Budući da se grad u ravnici ima braniti na sve strane, to su u onim polukružnim izbočinama bile smještene streljačnice (Schiesskammern), u nas neobičnoga oblika, udešene za teške puške. I inače imade dosta strijelnica, nešto običnoga oblika, nekoliko dvogubih (Maulscharte), jedna za kosi hitac prema dolje; za težu artiljeriju nema strijelnica. Vrlo je često građen, a kasnogotski okvir u nutrašnjosti grada pokazuje da je grad nastao na izmaku srednjega vijeka, pa se već približuje tvrđavama poput Siska i Nehaja.

Nakon posljednjeg rata ruševine grada stoje bez spomenutog zaštitnog krovišta.
Danas je Konjščina središte zagorskog ugljenog bazena s termoelektranom.

Ime je sačuvalo uspomenu na plemiće Konjske: Petar dobiva ponovno plemićki list god. 1515., Mihajlo postaje g. 1603. barunom, a god. 1647. dobivaju Mihajlo i Petar »de Szent Domokos« grofovstvo. 1631. Gašpar je hrvatski podban. Posjed su imali i kod Obreža (Sv. Ilija) i u Jalkovcu. Izumrli su u XVII. stoljeću. Kod Konjščine bila se bitka s Turcima, gdje se Ulama-paša sukobio sa Zrinjskim i Wildensteinom, pa su se obojica mukom spasili u grad, kako to Istvanffy opisuje za god. 1544. (XVI, str. 169). U novije je vrijeme nastao do stare utvrde moderniji dvor, ali ga je potres g. 1880. silno oštetio, pa je nedavno i ostatak porušen. Dugo je vremena pripadao zagrebačkim biskupima, nu agrarna ga reforma oduzela i sada je prepušten propasti, dok je za vlade biskupije služio kao žitnica i bio donekle uzdržavan. Sada je tu uokolo cio niz ugljenika: Konjščina, Pešćeno, Husinec, koji sigurno nisu donijeli sretnije dane Zagorju . . .*

Kod Kamene Gorice na okuci željezničke pruge, koja od g. 1886. prolazi Zagorjem, nedaleko spomenutih Podruta, nalazi se neko neispitano gradište, koje podsjeća na tumuluse prethistorijskoga doba. Tu je bio nekaki zaselak Erdödijanski, dio velikoga dobra Novomarofskoga, pa smo tu našli dvoje prastarih ljudi, kao Philemon i Baukis, koji su nam srdačno pokazali put do Grebengrada, gdje su u mlađim danima sami često boravili, a sada im ostade tek sjećanje . . . Nije baš bio pretežak put na izbočinu Ljubenjaka, gdje se smjestio veliki Grebengrad, pod kojim izvire jedna Lojnica, da se združi s drugom Lojnicom i stvori Lonju. Ne bih znao odmjeriti da li je veći bio grad Krapina ili je Grebengrad prostraniji, svakako je taj drugi po veličini: jedini je Cesargrad prostraniji. Pošli smo u rano proljeće, jer je tada uokolo bila visoka šuma, koja još nije prolistala. Kasnije je grad bio i izdaleka vidljiv, kad su šumu skresali, a danas se dobro vidi samo za tren s pruge prema Varaždinu.

Grebengrad je zidan nekako u terasama. Ulazilo se u najgornjem, trouglatom dijelu, gdje se vide tragovi jačih utvrđenja, da se dođe u drugi dio grada, gdje se na sačuvanoj litici ustobočila nekada jaka glavna kula, pa se tu nalazila i vrlo lijepo zidana gradska kapela, koja se na žalost tako srozala da sad stupaš povrh konzola koje su nekad nosili rebra svoda! U drugom dijelu, koji je niži, nema ništa do okrugle kule, a u trećem, još nižem, sasvim ništa osim nešto okolnih zidova i mnogo crijeplja.

Dugačka je povijest Grebengrada, pod kojim je nastala fratarska crkva u Remetincu. Možda se Grebengrad spominje već u listini od god. 1209., kojom kralj Andrija izražava zahvalu Varaždincima, ako to nije falsifikat. Svakako s pravom uzimlje Laszowski (Hrv. Povj. Građevine I, 36.), da se Grebengrad spominje u listini od god. 1277, gdje Gardun i brat mu Vukoslav daju za grad na vrelištu Lonje Jurju sinu Braničevu i braći neke zemlje. Gardun je poznat pristalica kralja Andrije, a znademo ga i iz povijesti Medvedgrada, pa njegov rod dobiva i od Karla Roberta potvrdu povlastica god. 1322. Po Hermanu, unuku Vukoslavovom, pišu se potomci »Hermanffy de Gereben« i gospoduju tu na Grebengradu, tek je neko vrijeme i tu gospodar Jan Vitovec i njegovi sinovi. Posljednji je, Ladislav Grebenski, imao i velike posjede oko Podborja, današnjega Daruvara, pa je g. 1481. sav svoj posjed

* Zanimljivo je pričanje Baltazara Krčelića u »Annuama«, kako je Adam Najšić bio prisutan kad je u Konjščini umirao prvi i posljednji grof Ivan Franjo Čikulin († 1746.), pa si je dao testirati Konjščinu tako da je ruku već preminulog grofa poveo netko drugi, te je potpis ispao »Cicu-cikulin«!

zapisao Baćanu, kojeg je posinio. Jamačno je u Slavoniji i umro: pred daruvarskim je dvorom bila grobna ploča s natpisom: »Hic jacet egreguis dominus Ladislaus, filius Hermanni de Gereben. a. d. 1489.« Ali badava tražiš danas taj kamen: i on je negdje rastepen kao cestovno posipalo ,tek je u naivnoj crtariji Ivana Kukuljevića ostala uspomena na grobni kamen posljednjeg gospodara Hermanovića. Da, još jedan grob Hermanovića postoji u blizini Grebengrada: tamo na zaglavnom kamenu gotske crkve u Remetincu podno Grebengrada: zubato kolo sa četiri žbice, nad kojim kroči lav. Baćani su i kasnije zadržali Greben, makar im je Nikola Frankopan po kraljevu nalogu oteo (Bacan je bio pristalica Bethlenov) grad i sam se ugnijezdio u njem. Tu je dao Nikola odsjeći glavu svom protivniku, učenom pravniku i zagrebačkom fiškalu koji je branio prava Zagreba, Ivanu Krušelju, koji je na samrti odredio imetak za osnutak odgojilišta mladeži: kasniji plemićki konvikt. Ležim tamo, odmarajući se od snimanja grada s dragim Brankom Šenoom i mladim zagorskim momčićem, kojemu smo priredili, još dotle nepoznat veliki užitak, škatulju sardina za ručak —, pa u duši zapazim bljesak sjekire, koja g. 1621. kida glavu Krušeljovu. I opet zasja sjekira — ravno pedeset godina kasnije — i po nekoj vječnoj odmazdi pada glava posljednjega Frankopana u Wiener Neustadtu! Nu Baćani ostadoše, pa predadoše grad i ogromni posjed — od kojeg je jedan dio bio u rukama potomaka onoga Mojsije Humskog, koji je našao grob u crkvi u Maču — Erdödima, a ti su ostali posjednici silnog šumskog dobra sve do naših dana . . .*

Spuštamo se divot-cestom od Podruta prema B e l i: nismo hitali, kao da smo znali da posljednji put prolazimo ovim krajem, pa nam se i onako prebrzo učinilo kad smo za par sati stigli do ruševina grada Bele, »Puste Bele«, kako je sada s pravom zovu. Ima još jedna Bela (zapravo Bijela) u požeškoj županiji, a i tamo je bio samostan s velikom gotskom crkvom, koju sam još u veličajnim ruševinama vidio, nu tamo su bili redovnici benediktinci, dok je ova, kojoj se trag sačuvao u naslovu, bila templarska svojina, kako je lijepo u temeljitoj

* Zanimljivo je da se među osnivačima plemićkoga konvikta nalazi i onaj Nikola Frankopan, krvnik Ivana Krušelja!

raspravi prikazao Laszowski (Vjes. hrv. arh. društva. VII str. 191.). Silni je red templarski imao i tu ogromno imanje (baš radi tih golemih posjeda došlo je do napuštanja reda!), a Bela je bio centar tog posjeda. Prekrasan je pogled s današnjih jadnih ruševina grada, koji se smjestio u blizini Grebengrada da brani taj iskonski prelaz preko Ivančice: pred tobom dolje dva kasnija dvora — danas Ožegovićev posjed, malo dalje teče prostranom ravnicom vijugava Bednja, a cesta se uspinje na drugoj strani preko Radovana dalje humcima do varaždinske ravnice.

Ta, od same stare gradine Bele nije vrijeme ostavilo mnogo: još smo našli dosta okolnoga zida, ostatke kule u nutrašnjosti, ali sve je to potpuno zarušeno — pa i nije čudo, daleka su stoljeća othujala! Već se g. 1163. spominje Bela kao templarski posjed, poslije templara dolaze hospitalci, ivanovci, koji taj ogromni posjed, koji je obasizao daleko prema Varaždinu i prema Štajeru, dobiju u baštinu. Taj je red ostavio trag u imenu mjestu Ivancu, njegovim se imenom označuje do dana današnjega gora Ivančica. Ali, dakako, ne manjka otmičara: Gissingovci otimlju Belu, a ovima Nikola Ludbreški i tako dalje. Sa susjednim se Grebengradom ne slažu gospodari Bele; zanimljiva je izmirba između njih od g. 1322. (Cod. A. II 55). Nenadano osvane kao vlasnik Matko Talovac oko 1439., a onda gospodare tu sinovi Jana Vitovca, gdje se 1480. nalazi i sam kralj Matija Korvin, da i taj grad preda g. 1489. u ruke sina si Ivaniša Korvina. Nu, međutim izgori grad Bela god. 1481, a s njim i svi spisi Gotalovečkih, koji su ih tamo radi veće sigurnosti pohranili, pa se gradi novi grad, po svoj prilici današnji napušteni stari dvor Bela (koji je dakako i kasnije pregrađivan).

Nu tada se javlja novi rod, koji će tu stoljećima gospodovati, koji će stupiti u srodstvo s mnogim familijama našega Zagorja, koji će kao spomen ostaviti nekoliko važnijih članova roda i par grobnih ploča i napisa! To su P e t h ö d e G e r s e, od roda Nadažd, s kojim imaju zajednički grb, a doveo ih je, kao i Ratkajevce, Ivaniš Korvin u Zagorje. U Hrvatskoj su obnašali mnogi velike časti, dobivali su barunat i grofovstvo, a g. 1766. izumre taj rod s Pethö Sigismundom od pobočne loze. Uzalud je priorat tražio Belu natrag kao svoje vlasništvo g. 1511. Benko i Ladislav Pethö dobivaju

novu donaciju za Belu, kaštel Ivanec i sav posjed g. 1564. G. 1606. dijele se Pethöovi, pa tu saznajemo za mnoge zanimljive podatke. Uzalud dobiva kasniji biskup Vinković donaciju za Belu. Pethöovi ostaju tu sve do posljednjega vlasnika Ivana († 1682.), pa poslije njega gospoduje tu njegova udovica do g. 1730., kad sve pripadne državi, a kraljevska darovnica od god. 1740. učini grofa Ladislava Erdöda gospodarom svega posjeda. O njemu i o Pethöovima bit će još govora kod Ivanca. Nu potomci Pethöovaca po ženskoj lozi povedu parnicu g. 1763, koja je dovršena tekar god. 1817, pa posjed prijeđe u ruke mnogih familija: Kukuljevića, baruna Peharnika, Švagela, Bužana, Josipovića, Lovinčića i Barabaša itd. Od ove posljednje trojice kupi naš Metel Ožegović g. 1858. Belu, gdje danas gospodari barun Ivan Ožegović. (V. Belošević: Županija Varaždinska, str. 115.).

Prekrasan je pogled na belski kraj iz ravnice Bednje: tamo nalijevo na brdu jedva vidljivi ostaci Puste Bele, pod njom novi kaštel, s četverostranim tornjem u sredini, a malo podalje stari kaštel, s dvije okrugle kule i s arkadama u prvom katu, danas tek spremište za gospodarske predmete! A zađeš li podalje u polja, pokaže se taj stari kaštel sa zaleđem neobično formiranog brda Čeva, koje mijenja svoj izgled sa svake strane! Pričinja se za čas da je tu od iskona u toj divnoj krajini vladao mir i pokoj, ali nemilosrdno kidaju tu iluziju požutjele listine: i tu je bio vječni rat i vječna borba, koja nigdje ne prestaje gdje je života...

Tako smo obišli još jednom Ivančicu i njene utvrde iz davnih dana. Ivanečki je kaštel mnogo kasniji, a od utvrde lepoglavske tek sam prije još neke slabe tragove zapazio, koje sam kasnije uzalud tražio... Kako smo vidjeli, od davnine Ivančica je izvanredno bila utvrđena, daleko prije no ikoja naša gora. A bilo je dosta neprijatelja sa svake strane, protiv kojih se te utvrde podizale! Nikada mira — ta mir je tek fantom!!! Tako zbore jasno i naši dani, jasnije no ikoji...!

U ZLATARSKOM KRAJU

Na postaji Zlatar-Bistrica gura se svijet, sve tu bruji i traži si mjesto, kako se to već zbiva od više no pedesetak godina, otkako ovuda prolaze zavjetne procesije i pojedinci romari do staroga prošteništa Marije Bistrice. Nu mi ćemo, da se sklonimo gužvi, krenuti radije prema Zlataru, pa i dalje, gdje se nalaze druga svetišta, tamo gdje puk traži odmor od mukotrpnoga života i gleda na drugi svijet, svijet mira, koji ovdje badava traži... Ta svuda su gorštaci više potrebni vjere, svuda se osjećaju bliže onom drugom svijetu, a pogotovo su naši Zagorci od vajkada takovi bili. Za čas ćemo se zaustaviti kod crkve nalijevo, crkve sela Lovrečana, koje se već u davnoj davnini spominje, baš kao i njegova crkvica sv. Lovrinca, koja je postojala dok o zlatarskoj još nije ništa nitko znao. Kroz stoljeća su tu crkvicu gradili, pregrađivali, na svoj način resili i vlastela i njihovi kmetovi. Nema više stare vlastele, stoji tek njihova vrlo jednostavna lijepa kurija, tip takovih zdanja starijega vremena, koja traju stoljećima bez potrebe velikih popravaka, jer je tu sve jednostavno. Tu je boravila duge godine familija Labaš, od koje se Ivan Nep. Labaš istaknuo kao ozbiljan učenjak, pa kad je ovamo oko god. 1846. došao slovački pisac Gustav Zehenter, divio se knjižnici Labaševoj u ovom kraju, gdje gotovo nitko nije znao ni pisati ni čitati. A od svega malo je ostalo uspomena na Labaševe: na klupama crkvice urezana su imena Labaševih, darovatelja crkvenih klupa, tamo pod kraj 18. stoljeća. Crkvica je pregrađena posvema u 17. stoljeću, a još se hoće graditi gotski, pa je nastala nekakova mješavina. Svetište nadsvođeno gotski, vrlo primitivno, a u lađu dao je tabulatum pictum učiniti župnik Ivan Gundak god. 1666. posve originalno, tako da nutrašnjost kapele, sa svojih pet oltara, od kojih jedan nosi grbove nestalih familija Gereczy i Keglević, čini lijep dojam uza svu primitivnost. Pored niza kuća i kućica sela Lovrečan i Zlatarskih Martinaca za tren se nađemo u Zlataru, najpitomijem

mjestu ovoga kraja, sa svojih 1400 žitelja jedinom ovećem mjestu, centru kraja, i prometnom i upravnom i školskom. Okupilo se u ravnici, a masiv Ivančice podaje lisnu pozadinu. Već se davno zaboravilo da je nekada bio Borkovec, po kojem su Fodroczyjevi dobili svoj predikat, glavno mjesto kraja. Rano se spominje Zlatar kao Zlatarjevo, ali više kao posjed, ne kao mjesto: tu su i Celjski i Keglevići imali posjede, nu još nije bilo tu župe, već je župna crkva bila u Martinšćini kod sv. Martina. Tekar je god. 1758. sagrađena sadašnja crkva, nu kapela Marijina, negdje u Zlataru, počela se već od god. 1699. smatrati župnom crkvom, pa je tu bio neko vrijeme i kasniji biskup Gjuro Branjug župnikom. Jedan je Fodroczy poklonio zemljište, da se sagradi župna kuća, što je Nikola Šišinački i učinio, te je već 1698. dvor bio u gradnji.

Među starijim posjednicima nalazimo u Zlataru raznih ljudi: Bužaniće, Gjuru Poličanina, Gašpara Bojničića, a tu je stajao i neki kaštel, koji je bio spaljen. Danas su još dva posjeda: Gornji i Donji Zlatar, koji su iz ranijih vremena sačuvali svoje kurije.

Crkva je zlatarska sagrađena baš na raskršću cesta koje vode do Ivančice, a jedna i preko Ivančice. Sagrađena je mjesto starije kapele B. Dj. Marije, a dovršena je u god. 1768, pa je i nju posvetio biskup Stjepan Pucz. Najbolji je u njoj glavni oltar, što ga je crkvi poklonio Franjo Praskaš g. 1758; u gornjem dijelu dočekuje sv. Trojstvo Mariju, koju anđeli nose u nebo, dok dolje gleda taj prizor začuđena grupa ljudi. Sa strane likovi sv. Joakima i sv. Ane, ovaj potonji osobito dobro izveden. Oltar podsjeća na onaj u Trškom vrhu, koji je u isto vrijeme nastao.

Krenut ćemo dalje prema L a d i s l a v c u, s raštrkanim kućama i omanjim dvorom.

Stari dvor više ne postoji.

Mjesto je nazvano po kapeli sv. Ladislava, koja se u davnini već spominje, a danas je nestala netragom. Dvor se spominje kao svojina advokata Andrije Vinkovića. Udajom njegove kćeri prešao je u svojinu Her mana Neudörfera i njegovih sinova. Po tradiciji, sastajali se tu Ilirci nerijetko na dogovore. Tu je nađen i rimski novac, pa se čini vjerojatnim da je tuda prolazila rimska cesta mimo Pustoga Lobora preko Ivančice.

Za čas stojimo pred L o b o r g r a d o m. Vidio sam ga još u rukama stare vlastele, Keglevića, ali je odavno sve propalo, i dvor, i okolne zgrade i — Keglevići! Nu jedna sitna fotografija može nas u ono doba prenijeti! Danas je tu sklonište nemoćnika!

O plemenu Keglevića iz Kegalgrada na Zrmanji već je govoreno. Kad je svršio srednji vijek, odoše oni iz Starog Lobora u ravnicu, gdje su si kroz stoljeća izgrađivali sjajne dvore u divnom kraju. Pročelje fino raščlanjeno, s alatnom na četiri para stupova, veliko dvorište okruženo je s dvije strane arkadama 17. stoljeća, tamo je i zapuštena kapelica. Soba sijaset, lijepo dimenzioniranih, nu posve praznih, dok nisu ovamo došli — ubogari! U tim se sobama odigrao jedan akt tragedije kćeri belgijskoga kralja i Gejze Matačića, tu se stari Oskar Keglević ponio bijedno prema svojem posinku! Nu i to pada u zaborav...! Dvor je konačni izgled dobio koncem 18. stoljeća: na dimnjacima je zapisana god. 1770. i 1776. Za vrijeme kad je Krčelić pisao svoje »Annuae« posjedovao je Julije Keglević: Bežanec, Trnovec, Šikad, Lobor, Veleškovec i Topolovac, dok je Petar — posljednji od te grane — imao: Popovec, Kalnik, Gušćerovac, Začretje, Ladanje, Kostanjek i Bistricu.

Ljetni je dan o podne: žurimo se do m j e s t a L o b o r a, onoga mjestanca koje je pokojnog Matoša nekada oduševilo, oduševilo s pravom. Ravna je cesta, s obje se strane leluji klasje, a pred nama niče Lobor, s veličajnom pozadinom Ivančice, pa i samo se mjesto stavilo pod okrilje njenih izdanaka. Ruševine Oštrc-grada simbol su Lobora. Iz daleka vidiš tri crkve: župnu, sa šiljatom kapom tornja, pa, unutar, kapelu sv. Antuna, otkuda vodi provalija prema gore do brda na kojem stoji pradavna proštenjarska crkva Marije Gorske. Divno položeno selo nije se nikako odmetnulo od svijeta, već na svakom koraku napreduje, ta tek je nedavno izveden i vodovod! Nemamo tu puno vidjeti od starine. Župna je crkva novija građevina, tamo iz god. 1807. do 1830, dok je stara stajala, tamo na brijegu iza župnoga dvora, gdje je još pok. Sabljar vidio njene ruševine. Najbolje je u crkvi glavni oltar, iz god. 1742, s nekoliko dobrih figura. Vrijedan je komad monstranca, srodna onoj u Maču i Maruševcu, a ciborij ima u ono doba rijetki hrvatski natpis: »Ovo je chiborium s BV Marie pod Ostrecz. anno Do-

mini 1690.« Kapelu sv. Antuna sagradio je g. 1703. Petar Keglević.

Crkva Marije Gorske gotska je građevina, koja je u 18. stoljeću preuređena: dozidane su pred ulaz dvije nespretne kapele, lađa je svođena, prigrađena je nalijevo od svetišta sakristija, dok je na suprotnoj strani zvonik iz starijih dana. Postrani ulaz u crkvu ima i sada svoj gotski uokviren ulaz. U gotski, prilično primitivno nadsvođenom svetištu stoji vrlo lijep oltar, tipičan za vrijeme svoga postanja u 17. stoljeću: još je renesansna konstrukcija, ornamenat kasniji. U sredini je lik Madone s djetetom, stražaren od sv. Lovre i sv. Jurja i dviju svetica; u gornjem katu sveto Trojstvo kruni Mariju. Sve u svem čini vrlo lijep dojam, kao i sama crkva — opkoljena cinkturom — ma gledao je s kojegod strane, a možda je najljepši pogled s ruševina Oštrca.

U svetištu crkve otkrite su zidne slike (apostoli, proroci, sveci, biblijski prizori, vegetabilni ornamenti), a na lađi izvana je velika zidna slika sv Kristofora.

Na glavnom je oltaru kasnogotički kip Madone.

Na Mariji Gorskoj nađeni su ulomci pletene ornamentike (11. st.), najsjeverniji primjeri pletene skulpture u Hrvatskoj.

Lit.: Ana Deanović, Gotičke freske u svetištu ***crkve Marije Gorske kraj Lobora, Peristil 12-13, Zagreb, 1969-1970. s. 59-78.***

Ne marimo istim putem natrag, pa ćemo poprijekim putem u Martinšćinu, onaj skup kućica seljačkih koje se od stoljeća privijaju k zemljici. Odavna, već u četrnaestom se stoljeću spominje to mjestance i njegova crkvica, spominje se kao župna crkva još u vrijeme dok nije bilo Zlatara. Nije težak put do tamo, ali veliko je bilo iznenađenje kad smo našli prastaru gotsku crkvicu, okruženu sitnim kućercima, valjda još onu koju isprave spominju. Sprijeda još gotski toranj, lađa još tabulatumom pokrita, svetište ima svod gotski, a završeno je ravnom stijenom. Na glavnom oltaru naivni prikaz sv. Martina. Župnik V. Noršić potanko je crkvu opisao u Katoličkom listu od g. 1913. Možda je to najstarija crkvica u Zagorju, čini se da je jednako stara kao ona kapela nedaleko Lobora

u Petrovoj gori, što je sv. Petru posvećena, a ima polukružan završetak.

U svetištu crkve otkrivene su gotičke zidne slike (koje je već Szabo nagovijestio) — apostoli, sveci, biblijske scene, donator u tada suvremenoj nošnji.

Drveni gotički kip Madone je iz 15. st., a brončani romantički križ iz 12. st.

Lit.: Ana Deanović, Gotičke freske sv. Martina u Martinščini (Hrv. Zagorje), Rad JAZU 360, Zagreb, 1971. str. 173-185

A opet se koči u pozadini Oštrc - grad! Nu, mora se dalje. Evo nas iz Martinščine doskora preko dola i humaka u Juranšćini, mjestu koje se također već vrlo rano spominje, jer je tamo od davnine crkva posvećena sv. Jurju. A zagonetna je to crkva u tom Belcu, koja je sada tek kapela. Toranj prostran, građen dijelom od lijepo otesanih kvadra, dijelom od lomljenica, iznutra pokazuje sigurne znakove romanskoga doba. Nu izgleda da to i nije bio od iskona toranj crkveni, već dio kakove utvrde, a na to upućuje i to što se u lađi na sjevernoj strani nalaze dvoja zazidana gotska vrata. Ta lađa ima kasni, nespretni gotski svod, dok je svetište lijepim svodom pokrito, a sačuvalo se i svetohranište u zidu. Oltar je vrlo lijepo djelo 17. stoljeća, možda od druguda ovamo donesen.

Crkva sv. Jurja nastajala je postepeno. Romanički je dio nadograđen i upotrebljen za zvonik; uza nj je lađa s gotičkim svetištem. U crkvi su otkriveni fragmenti zidnih slika iz 14., 15. i 17. st.

Sada je župna crkva u Belcu, nekadašnja kapela Marije Snježne, podalje od mjesta. Vidio sam sijaset crkva i u nas i u tuđini, ali takove skladnosti i otmjenosti, toliko remek-djela nisam nigdje našao kao u toj divot-crkvi našega Zagorja. Kako je tamo nastala, nije sasvim jasno mada postoji u arhivu Jugoslavenske akademije potanki opis te crkve iz god. 1758, dakle iz vremena kad je bila netom dogotovljena. Navodno je čudesna pojava potaknula grofinju Elizabetu Keglević, udovicu Jurja Erdöda, te je sagradila na tom i danas odalekom mjestu, kapelu oko g. 1677. A kako je bila ta kapela slabo građena, poče župnik Lad. Horvat zidati novu crkvu, a velika proštenja potaknuše župnika Pavla

Kuneka da nastavi izgradnju, pa je ona u bitnom već god. 1742. bila dovršena. Vizitator te godine spominje crkvu, govoreći da je najviše učinjeno zaslugom Adama Njašića, protonotara koji inače nije najbolju uspomenu ostavio. Nu onaj opis u Akademiji ne zna o Najšiću ništa, te ga i ne spominje. I doista se u gradnji te naše najljepše crkve vidi da je ona pregradnja a ne novogradnja, dok je istovremena crkva na Trškom vrhu posvemašnja novogradnja. Nu ne treba ovdje te znakove iznositi, dostaje već i pogled na vrlo čednu vanjštinu, pa pogled u preraskošnu nutrinju da se to zapazi.

Kroz rešetku na ulazu spazih prvi put unutranjost, pa sam bio zapanjen nad tim najljepšim spomenikom cijeloga našega Hrvatskoga zagorja. Pet oltara, propovjedaonica, pjevalište, sve urešeno bezbrojnim figurama, a sve gotovo remek-djelo prve vrste. Glavni oltar, dar podbana Nikole Bedekovića i žene mu Rozalije Somogy, iz god. 1743, ispunja cijelu pozadinu svetišta. Gore krasno komponirano sv. Trojstvo, svaka figura individualno izrađena, u sredini lik Marijin, okružen od barokno odjevena sv. tri kralja, kojima se pridružio sv. Stjepan. Dva atlanta nose to veliko djelo, a dva anđela pružaju grbove donatora, podbana N. Bedekovića i njegove žene Helene Somogy.*

Nu šta je i taj oltar prema ona dva u lađi, koji su podjednako komponirani. Nigdje tu nema okomite linije, sve je voluta, a sve neobično cjelovito. Lijevi je oltar dar prvoga i posljednjega grofa Ivana Fr. Čikulina(† 1746.), pa se njegov grb nalazi na vršku, gdje se nalazi dijete Isus s kuglom u ruci, a pod njim se nagiblje Marija nad sv. Josipom, sve okruženo oblacima i brojnim anđeoskim figurama, dok na rubu volute sjedi dolje mirni Matej apoštol, a nasuprot njemu nemirni Ivan. Sasvim je tako izrađen i suprotni oltar sv. Barbare, a na volutama su apoštoli sv. Luka i sv. Marko (kojeg je sada nestalo!). Taj je oltar dar Nikole Vojkovića, podžupana zagrebačkoga, pa je i njegov grb na vršku. Ovakove radove uzalud ćeš kod nas još drugdje tražiti.

Prema ovim oltarima daleko su manje vrijedni oni u pobočnim kapelama, mada su i oni prava remek-djela. U jednoj je oltar sv. čisla, dar kaločkoga nadbiskupa Gabrijela Patačića (koji se osjećao Madžarom, mada je pripadao obitelji Patačića!), dok je drugi, sv. Stjepana, dar već spomenutoga biskupa Stjepana Pucza, posljednjega člana gotalovske familije, koji je, po napisu, i crkvu i oltar posvetio 12. kolovoza g. 1759.

Sva je umjetnost bujnoga baroka skupljena i u divot-prodikaonici, darovanoj od Ignacija Bedekovića de Kumur. Na pokrovu daje Bog Mojsiju 10 zapovijedi, a do njih stoji Aron i Jozua, za leđima propovjednika nose Kaleb i Jozua ogromni grozd, a na donjem je dijelu prikazan u sredini, dijelom statuarno, dijelom u relijefu, ples Židova oko zlatnoga teleta, pa žrtva Noemova i san Jakobov, a divne figure proroka Jeremije i Izazije sjede postrance.

Konačno je tu zaslon pjevališta, bogato urešen figurama anđela, Adama, Eve i Marije, izvrsnim kipovima u bogatoj girlandi. U sredini je grb familije Vojković-Vojkffy.

*** Gospođa Helena Rosalija Somogy, udata: Lepossi, Gotthal, Bedeković i Habijanecz († 7. III. 1760.).**

Prva, koja je stvorila zakladu za kmetove kad bi došla glad, bila je gore spomenuta Rozalija Helena Somogy, koja se četiri puta udavala. Krčelić je po svom običajnom načinu sav njen život ocrtao. Njen grb, grif stupa na tri brežuljka, nalazi se na oltaru divot-crkve u Belcu uz grb podbana donatora Balt. Bedekovića.

S prvim je mužem imala nekoliko kćeri, ali ti Lepossijevi živjeli su u desperatnim prilikama. Nu, bogati Gabrijel Gotal, koji je imao iscrpljenu staru ženu, sklopi ugovor s Reginom Rauchovom, uz pismeni pristanak svoje ostarjele žene, da će s Reginom kćeri Sigismunda Raucha, živjeti kao muž i žena, pa je Regini podao para, sagradio kuću itd. Nu kad je njegova žena umrla, oženi se starac ne s Reginom, već s Rozalijom Helenom Lepossi, a Regina se morala zadovoljiti s onim što je prije dobila od njega. Nu taj drugi brak nije trajao dulje od godinu dana, pa je Helena dobila golem imetak: 200.000 for. gotovine, Gotalovac, Jalžabet (Szent Erzsebet), Granje, Martijanec, Hrastovljan, Novakovec. Onda se udala za Baltazara Bedekovića, koji je kupio svojim novcem za svoje sinove Gotalovec, Granje, Jalžabet, a drugo pripade Patačićima, dok je Novakovec kupio Janković. Prije no je Bedeković uveden u posjede, umre. Njegov stariji sin uzeo je za ženu Anu, kćer Lepossijevke, a i drugi su sinovi imali vjenčati druge sestre: Tereziju i Juditu. Nu stara Helena Rozalija htjede sada onaj kup dobara prikazati kao hipoteku, a ne kao kup! Tim su Bedekovići bili ozlojeđeni, pa Bedekovićev sin Antun otkloni Tereziju Lepoša, te se ona udade za Gjuru Petkovića. Drugi se sin Bedekovićev utopio. Ovaj Petković je kupio kuću od Josipa Patačića u Varaždinu,

Ali odlična je i slikarija crkve, koja je, na žalost, donekle izbledjela, a dok vizitator spominje da je ponuku za slikanje dao Adam Najšić, opet to prešućuje opis, veleći da su pavlinski generali poslali Ivana Rangera, najslavnijega slikara baroka, pavlina, da crkvu oslika, što je po napisu učinjeno od g. 1740. dalje. To je vanredno bujna fina slikarija, pravi barok, koji nastoji slikanjem povećati prostornost: tu slika balkone, lođe, daleke vidike. A sve začinjava izvanredno finim ornamentom u onim značajnim bojama baroka. Velike plohe ispunja velikim prikazima, koje okružuje manjima u formi medaljona. Tako je na stropu svetišta naslikan prizor kako Sv. Trojstvo kruni Mariju, a nasred svoda u lađi prikaz je čuda kako se Esquilin usred ljeta pokrio snijegom, a rimski patricij Ivan kleči sa ženom pred Bogorodicom, koja se je pojavila nad snijframežnim brdom. Više je no vjerojatna tradicija da je tu prikazan lik Adama Najšića i njegove žene, kojeg tako brižno onaj lijepi opis u arhivu prešućuje. Uokolo su scene iz Sv. pisma, u kapeli Ružarije brojni anđeli, među oblacima, a nad oltarom sv. Stjepana nalazi se prizor kamenovanja mučenika, prizor koji je i te kako pristajao tom baroknom majstoru, koji je znao doista majstorski prikazati uzbudljive scene, pune pokreta i života, kako smo već vidjeli i u crkvi u Lepoglavi, gdje je na stijenama prikazao gonjenje trgovaca iz hrama i Isusa među učenicima. Svečano je oslikana i sakristija, a te simboličke figure tumači već spomenuta deskripcija.

Kad bi htjeli tu slikariju, pa i cijelu crkvu i njenu opremu ,sravniti s onom na Trškom vrhu, koja je nekako u isto vrijeme nastala, moramo pri-

Trg Slobode br. 1., u g. 1758., a A. Wissert drži da su oni tu poslije 1768. sagradili novu kuću, koja je još g. 1812. bila zabilježena kao »domus Petkovichiana«. Tu je kasnije kupio Tomasi, pa su portal s grbom Petkovićevim odstranili u novije vrijeme, ali je fotografija sačuvana. (»Spomenica varaždnskog muzeja«, str. 48.)

Tada već ostarjela Helenna Somogy itd. uze četvrtog muža, Ivana Habijanca, kapetana, kojem je kupila potpukovničku čast. Nu kad je svoju darovnicu opozvala, pobježe Habijanec u logor od babe, pa je, rasrđen, oblati pošteno. Treća je kći postala žena Fr. Grossicha (Judita). G. 1757. zove g. abaša Krčelića da joj sastavi oporuku, razdijeli »stečeni« imetak, pa za svoje kmetove u Granju, Gotalovcu i Jalžabetu osnuje zakladu od 3000 for. da dobiju kamate u slučaju nevolje.

znati da je crkva u Belcu daleko nadmašila ne samo tu spomenutu na Trškom vrhu već sve crkve i prijašnjega i kasnijega doba, pa ne samo u našem Hrvatskom zagorju.

Ne kanim nizati prikaze crkvenoga posuđa, do u iznimnim slučajevima, a takov izvanredan slučaj jest stvaranje belečke monstrance. Tu je sav sjaj baroka sjedinjen: 150 loti srebra, urešena s 50 rubina, 10 smaragda, 15 ametista, 4 hiacinta, 2 geme i 12 granata, sve darovi varaždinskoga župana Nikole Bedekovića i zagrebačkoga kanonika Nikole Terihaja, vrlo velikog dobrotvora crkva, pa je on dao i sredstva za izvedbu monstrance, kojoj u nas nema premca. Zato i jest valjda na njoj upisano samo njegovo ime i godina postanja: 1755.

Tako smo upoznali tri prošteništa: Trški vrh, Mariju Gorsku kod Lobora i Belec. Nu svi opisi, pa bili i te kako jasni i pregledni, sve fotografije nisu dostatne da prikažu silan dojam te crkve, koju nije na sreću nitko »restaurirao«, do Frana Cesarca, župnika i pjesnika, pravog prijatelja svoga stada i svoga naroda.

Nedaleko je mjesto B a t i n a, koje se spominje vrlo rano, a već je 1430. dobilo sajmove. Kasnije se mijenjaju gospodari (v.: Laszowski »Prosvjeta«, 1912., 330.) zapravo su tu dva dobarca: Donja Batina, sada u posjedu Jelačića, i Gornja, svojina Kallaya. Starih kurija nema tu više. Tu u Batini otkriveni su nedavno temelji rimske zgrade i nešto novca.

Posjed B e l e c, s novijim dvorom, pripao je nakon obitelji Jurenić plemićima Rukavina, a general je Gjuro Rukavina sagradio dvor g. 1800. Unuk mu je bio poznati političar Gjuro Rukavina, koji je prešao na posjed Maretić, dok je sada vlasnikom dvora sin mu Amon Rukavina.

U dvoru Belec sada je smještena škola.
U kuriji Jelačić ima starijeg inventara (portreti).

Najzanimljiviji je svakako tamo dvor Š č r b i n e c, nedaleko Batine. To je doista prastari dvor, građen od kamena, često pregrađivan, sačuvao je dapače i gotske dovratnike, pa kamene, zazidane stube, a u gornjim dijelovima nalaze se strijelnice. Nu navode tradicije da je to bilo tobože sijelo templara ne potvrđuje nikakov dokumenat. Posjed Ščr-

binec bio je u rukama raznih gospodara, a bilo je više posjeda istoga imena nablizu. Nu glavni je posjed bio u rukama familije Bužanić, kojoj ga je kralj Matija darovao g. 1461. Poslije dođe posjed u ruke Šaulovečkih Kiša, pa poslije smrti Gabora i Vuka u rukama je sinova Vuka Kiša, odvjetnika i nar. zastupnika, nezaboravne uspomene! K tom je posjedu spadao Ratkovec, koji su kasnije ženidbom stekli Kišovi, a udajom su ga preuzeli Jelačići, pa je tu živio do smrti († 1898.) Kazimir Jelačić, a potom je posjed rasprodan, dok prijatna kurijica postoji i danas. Kazimir Jelačić (»Kazica«) bio je znatna ličnost svoga vremena, koji je u dugom svom životu svašta doživio i proživio (1818. —1898.). Bio je članom hrvatskoga sabora od g. 1848, pa kasnije od 1861. dalje, a službovao je sve do g. 1875, kad se uprava preuredila. Uvijek je bio s narodom, a uz to prava vedra zagorska duša, kojeg se starija generacija još dobro i rado sjeća.

Tik pod Ivančicom evo nam Zajezde, lijepog mjestanca s dvorom, nedaleko već spomenutog Melengrada, koji i jest iskonski burg, a pod njim se tek kasnije razvio dvor Zajezda. Ali mir koji je tamo vladao još pred kojih trideset godina poremećen je i tu, i tuda plazi željeznica do rudokopa ugljena. Na brežuljku diže se starinska župna crkva, građena u doba kasne gotike, na što upućuju gotski rezovi ulaza i trijumfalnog luka. Malo je neobično da se svetište ne sužuje na obje strane, već se južna strana nastavlja izravno u stijeni lađe. Već se je rano osjećala stiješnjenost, pa su sagradili atrij, ne rušeći ništa, te tu smjestili dva oltara. Nekada je lađa bila pokrivena drvenim stropom, tabulatum pictum, pa je bila oslikana, kasnije je nadsvođena, pa se je nad svodom sačuvalo nešto od slikarije na stijeni: Marija, zaštitnica naroda. Slikarija potječe tamo iz kraja 15. ili početka 16. stoljeća. Možda će se jednom naći zgoda da se i u svetištu crkve sv. Martina u Martinšćini odbije onaj veliki broj kasnijih premazivanja, pa će se doći i tamo do starinske slikarije stijena, koje smo mjestimice već zapazili, a zanimljivo je i to da se je tamo našlo i latinskih zapisa: »Hic eram ego Iohan...«. To bi uglavnom bili ostaci slikarstva prošlosti: Krapina, Zajezda, Martinšćina, donekle i Začretje.

Svetište je crkve u Zajezdi svođeno gotski, rebra počivaju na konzolama, kasnogotskih oblika,

od kojih je svaka drukčija. U sakristiju vode gotski zaokvirena vrata, poput onih u Hraščini. Izvana podupiru svetište tri otpornjaka. Gotskih prozornih okvira nema više. Na desnoj strani lađe prizidali su Patačići posve baroknu kapelu sebi kao grobnicu.

Osobito je lijep zvonik, pravi jedri široki zvonik, 740 cm širok, a oko 21 m visok (do šiljate kape!). Sve je tu jaki zid ,tek neznatni otvori ga prekidaju, a samo su najviši prozori dvogubi — opet ne preveliki. Onaj prozor prema jugu urešen je okvirom stiliziranova trnja, a na ploči nad tim ispisano je G C A d M535. (1535.). Pod tom je pločom još grbu slična ploča s klesarskim znakom. Od crkvene svojine treba spomenuti vanredno misno ruho, napose dvije kazule, dar biskupa Pucza, čiji je grb i sada na kazulama. Pucz je bio posljednji član Gotalovaca, koji su imali i udjel kolature te župe.

Značajno je da je nad ulazom u sakristiju grobna ploča Baltazaru Patačiću, s latinskim natpisom: »generosi Balthasaris Filii Petri, Filii Nicolai«, koji je umro god. 1616. Njegova žena postavila je već hrvatski natpis sebi, do njegovoga: »Margareta Babonožić bila je žena Boltisara Patačića, i ona je njega do smrti pravedno žalovala«.

Patačići su bili ogromna familija u nekoliko grana, a bilo je među njima dosta vrlo važnih i uglednih članova. Vidjet ćemo da je ta familija kročila s vremenom. Na žalost nije bilo dopušteno našem historičaru V. Klaiću da ispuni svoje obećanje, dano još god. 1911, da napiše povijest toga roda, pa tako nemamo do danas cjelovitoga prikaza roda Patačića. Najvažniji je prilog toj genealogiji. podao dr. Matasović u Nar. starini, sv. 24, str. 409: »Prilog genealogiji Patačića«. Istina, u sveučilišnoj se knjižnici u Zagrebu čuva kodeks toga roda iz god. 1740, pod naslovom »Status familiae Patačić«, (sign. S. M. 33. D. 1.), ali, mada je vrlo lijepo pisan i opremljen silesijom slika dvoraca i posjeda te familije (koji na žalost ne odgovaraju gotovo nikada istini) te čuva mnogo važnih podataka, ipak nije potpun. Već sam sastavljač toga kodeksa nije pravo znao otkuda taj rod potječe, kako se zvao začetnik familije (Bartol ili Nikola?). Tek je nagađanje da su došli ili iz požeške županije ili iz Bosne, ta bila je onda moda da se plemstvo prikazuje kao sastavni dio bosanskoga kraljevstva. To se zbilo navodno

oko g. 1400. Svakako nalazimo Patačiće najprije u Ugarskoj, gdje već u XVI stoljeću imaju posjede i primaju predikat »de Zarand«. Tekar g. 1520. dolazi sin Stjepana Horvata Patačića de Zarand imenom Nikola u Hrvatsku, ženi se s Katarinom Herkffy i dobiva s njom »Mellen aliter Zajezda«, pa su tako Patačići uvedeni faktički u posjed g. 1555, a pomalo se stekli goleme posjede ne samo u varaždinskoj županiji već i diljem Hrvatske. Samo djelomičan popis njihovih imanja spominje ove posjede: Vidovec, sv. Ilija, Beretinec, Orehovica, Marčinkovo, Demerje, Kaštel, Lović, Slavetić?, Vinica, Bračak, Hum, Grdence, Stručljevo, Zleč (in districtu Spičkovina), Završje i Kebel (po izumrću Adama Špičko), Gorica (od Keglevića), Jurketinec, Trnovec, Bežanec, Šikad, dio Bisaga, dio Bistrice, Grana, a g. 1710. Vrbovec i Rakovec. Nadalje: Maruševec, Budislavec, pa kuće u Varaždinu i Zagrebu (tobožnji cistercitski samostan na Dolcu!), pa još manji posjedi u Hrvatskoj i znatniji u Štajeru. Dobili su potvrdu plemstva g. 1608, a Baltazar postaje g. 1706. barunom, dok su njegovi sinovi, a kasnije i drugi članovi familije, grofovi (1735.). Mi ćemo se na raznim mjestima s Patačićima još sastajati.

Bili su pomagači crkva: kapele u Zajezdi, Remetincu, Lepoglavi djela su Patačića, a i bivšu kapelu uz crkvu u Remetama sagradila je žena Ivana Ručića, rođena Patačić. Bilo je među njima vojnika: Petar pade kod Sigeta, tri su člana bila komandanti u Letovaniću, Glini i Tovunju, Ladislav se bori s Leslijem protiv Turaka. Stjepan (r. 1576.) bio je protonotar, oženjen s Barbarom Beković (na njegovu dvoru Krkancu još je i sada natpis njegov), u Lepoglavi je isklesan kip Ladislava, borca protiv Turaka, a spomenik mu je postavila žena, Barbara Vragović, u Patačićevoj kapeli lepoglavskoj g. 1710. Gjuro, sin Nikole i brat Baltazara, prvog baruna, bio je biskup bosanski († 1716.). Najpoznatiji je i danas Baltazar III, rođen g. 1663, pouzdanik dvora, veliki župan virovitički, postao vlasnik Rakovca i Vrbovca i prvi barun. Graditelj grobne kapele u Remetincu, veseljak, osnivač društva »Pinte«, ali i pisac ljetopisa (što ga je dijelom izdao Kukuljević, a dijelom Laszowski) od g. 1687. do 1690. Umro je g. 1719.

Od njegovih sinova s Terezom Gereczi zanimaju nas Aleksandar (rođ. 1697, umro 1747.),

kao neobično darovit pravnik, vrlo uvažen čovjek na dvoru. Drugi je bio Hermann Gabrijel (1698.—1745.), koji se kao teolog istaknuo pred papom Inocentom XIII, a već je god. 1733. bio nadbiskup kaločki. Podignuo je oltare u Varaždinu i oltar sv. Ružarije u Belcu, pa je prvi postao grofom. Umro je mlad, sa 47 godina. Treći je sin Ludovik (1699.—1766.), virovitički veliki župan, pobožan čovjek ,koji je g. 1747. sagradio kapelu u Zajezdi. Žena mu je također od roda Patačića, Suzana, a njihov sin Ivan, oženjen s Eleonorom Rindsmaul, otac je Patačića Bartola (1766.—1817.), koji je bio oženjen također s Patačićkom, Eleonorom (1770.—1834.), posljednjim članom roda. Time završuju Patačići. Baltazarova druga dva sina rano su pomrla, a tri kćeri sve su postale opatice.

Još valja spomenuti Adama Patačića (1717—1784), sina Nikole IV i Pudencijane Patačić, vanredno darovita čovjeka, koji se također vinuo dosta rano do časti biskupa velikovaradinskoga i domala i do kaločkoga nadbiskupa, nu dok je Gabrijel bio naskroz Madžar, Adam se osjećao Hrvatom i izdao svoju opsežnu disertaciju g. 1735. kao »Croata Carolstadiensis«. Za biskupovanja u Vel. Varadinu uzdržavao je veliku kapelu, a ostavio je i pjesničku baštinu i započeti hrvatski rječnik.

Zanimljiv je barun Franjo Patačić, sin Štefana VI. (1691.—1747.), unuk Ladislava III i praunuk Nikole III. Žena mu je Katarina Keglević, pa je s njom dobio Kalnik, Guščerovec, Popovec. Živio je u ono vrijeme u Varaždinu kad je Varaždin bio glavni grad Hrvatske, tu je sazidao g. 1764. onu lijepu kuću do bivše županije na uglu, do danas najljepšu u Varaždinu, pa je kanio Varaždinu sagraditi i kazalište, ali nije više bilo para! Žena mu je rodila osmero djece, te je pomno bilježila u molitvenik svaki porod i svaku smrt. Od sve te djece ostalo je samo dvoje na životu: sin Fridrik i kći Eleonora, s kojima se definitivno svršava cijela porodica. Eleonora postade ženom Bartola, posljednjega te loze, a taj je Bartol pred smrt zaključio prodati svoje imanje, pa stvoriti zakladu za podupiranje kmetova u nevolji. To je izvela žena mu Eleonora, pa su po njenoj oporučnoj odredbi konačno g. 1860. prodana dobra Vidovec (Karlu grofu Erdődu), Kalnik i Guščerovec (Metelu Ožegoviću), palaču na Strossmayerovom trgu kupio je

grad Varaždin (tu je kuću gradila familija Erdödy, a Patačići su je prekupili), dok je onu Franjinu građevinu od g. 1764. kupio trgovac Kirović. Tako je nastala velika zaklada, od koje su doista opetovno potpomagani seljaci onih općina. A sličnu zakladu već je g. 1758. osnovala Rozalija Somogy. Eleonora Patačić bila je s pravom prva predsjednica Dobrotvornoga društva u Varaždinu, koje se zvalo »Varaždinska dobročinstva složnost«, pa je već g. 1830. imalo potvrđena pravila. Njenim nastojanjem dobila je akademska knjižnica u Zagrebu mnogo djela iz velike knjižnice Patačića.

O tom za Hrvatsku tako važnom rodu moralo se reći nešto više, jer će proći još vremena dok se napiše monografija o njima, a velikim su dijelom zavrijedili da ne utonu u zaborav, pa da se ne pamti kao najbitnije osnivanje »Pinte«!

Dvor je u Zajezdi vrlo jednostavna građevina s dva krila, ne spada među najveće dvorove zagorske, a prešao je u ruke obitelj Kanotay, pa po ženidbi u ruke Vilima grofa Oršića, od kojeg je dvor i posjed otkupio g. 1872. Mirko pl. Halper, za sina Vladimira, sada već također pokojnika (v. Belošević: Varaždinska županija, str. 78.).

U dvorcu je zavod za rehabilitaciju ženske omladine.

Spustimo se prema glavnoj pruzi do B u d i n š č i n e, nekada posjeda I v a n a b a r u n a Z a k m a r d i j a d e D i a n k o v e c,, glasovitoga protonotara (r. 1600., umro g. 1667.), koji je dao načiniti škrinju privilegija kraljevstva Hrvatske i Slavonije kao začetak arhiva, koja se i danas tamo nalazi. Istina, bili su rodom Madžari, ali postali iskreni domoljubi hrvatski, napose je Ivan Podupirao hrvatske pavline, obnovio samostan njihov u Križevcima (Dijankovec se nalazi u blizini Križevaca), podigao novi hrvatski pavlinski samostan u Ulimju, na tlu današnje Slovenije, gdje je sagradio novu crkvu i dao je urediti; tu mu je pokopana i žena. Još i sada postoji to djelo, pa uvijek moram žaliti da je Josip II učinio tu glupost da je baš najvrednije redove ukinuo... Htio je Zakmardy u svom Varaždinu podići i sjemenište, pa je već i zgrada bila gotova, ali do sjemeništa nije došlo. Njegova lijepa slika visi danas u varaždinskom muzeju. Ženidbom prijeđe Budinščina u ruke familije Horvath, a kad je posljednji član Petar, potpredsjednik hrv. sabora, umro, rasprodano je dobro. U blizini nalazi se prastara kapela S v. K r i ž a, koja je sadašnji svoj oblik dobila u doba baroka: ulaz kroz zvonik, cijela nutrašnjost jedna prostorija, apsida polukružna, glavni oltar skladno djelo 17. stoljeća (darovala ga Eva Pethö de Gersse, žena Franje Vytheeza, g. 1668.). Nu najzanimljivija je prodikaonica, postavljena uz pobočni oltar, učinjena iz jednoga komada kamena, s ornamentima renesansnim, koja se spominje već u viziti iz g. 1667.

Propovjedaonica starog tipa zidana je i optočena kamenim pločama, ukrašenim arhaičnim ornamentima.
Kurija je u privatnom posjedu.

Lit.: Doris Baričević, Kamene propovjedaonice 17. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Radovi arhiva JAZU, Zagreb 1972., str. 87-107.

Od postaje Hraščina-Trgovište dolazi se do prastaroga mjesta H r a š č i n e, gdje je negda postojala plemenska župa »de Hrosno«. Župna je crkva u jezgri gotska građevina, ali ju je barok sasvim predjelao, prikrivši sav gotizam, koliko se dalo. Gotski ulaz u sakristiju, s dubokim rezom, posve je srodan s onim ulazom u sakristiju u crkvi u Zajezdi. Crkva je oslikana, na svodu lađe je Sv. Trojstvo s četiri crkvena oca, a u svetištu sv. Nikola sa četiri evanđelista. Radovi dobroga majstora, možda baš samoga Ivana Rangera, sada dobro popravljeni, pa crkva podaje vrlo lijep izgled. K ovoj crkvi spada omanja lijepa kapela u Trgovišću, iz početka 18. stolj., i kapelica sv. Benka u Kraljevčanima.

Pred crkvom u Hraščini je kip sv. Ane, nasađen na jedan rimski nadgrobni kamen s dva oštećena lika. Ženski pokazuje rimsku provincijsku nošnju, ali daleko zaostaje za onim rimskim spomenikom što je iskopan u Loboru još god. 1857., koji se danas nalazi u Arehološkom muzeju u Zagrebu, a prikazuje majku s dva sina vojnika.

Mjesto je poznato i zbog velikog meteora koji je u 18. stolj. tu pao, pa se nalazi u nekadašnjem carskom muzeju u Beču.

Dolinom Krapine stere se nekoliko dvoraca bivših posjeda, koji dakako danas više ne postoje ili tek veoma smanjeni, ali su spomena vrijedni zbog nekadašnjih vlasnika. M a r e t i ć, negda dio posjeda Belečkoga, H u s i n e c G o r n j i i D o n j i, P e š č e n o s vrlo lijepim dvorom, gdje je neko vrijeme živio

barun Dragojlo Kušlan, T u r n i š č e D o n j e, svojina familije Šandor Gyalla, od koje je potekla mati našeg Šandora Đalskog, koji je svoje pjesničko ime uzeo u počast svojoj materi. Kasnije pripade to dobro Halperovim. Dvor je bio dolje zidan, a u gornjem dijelu drven. T u r n i š č e G o r n j e pripadalo je obitelji Horvat, iz kojeg je roda bio Levin Horvat, poznat poznavač starina, koji je sastavio ogromnu genealošku skicu svoje familije i svih povezanih familija, gotovo cijelog Zagorja. V e l e š k o v e c je bio dio posjeda Loborskog, a G r a n č a r i, s jednostavnom kurijom, nekada svojina Bužanića, pa Kiša itd.

Novija ladanjska zgrada Maretić s voćnjakom u privatnom je posjedu.

Kurija Gornji Husinec više ne postoji.
Kurija Donji Husinec u vrlo ruševnom stanju.

Kurija Peščeno je u privatnom posjedu.
Donje Turnišće — kurija zapuštena, u privatnom posjedu.

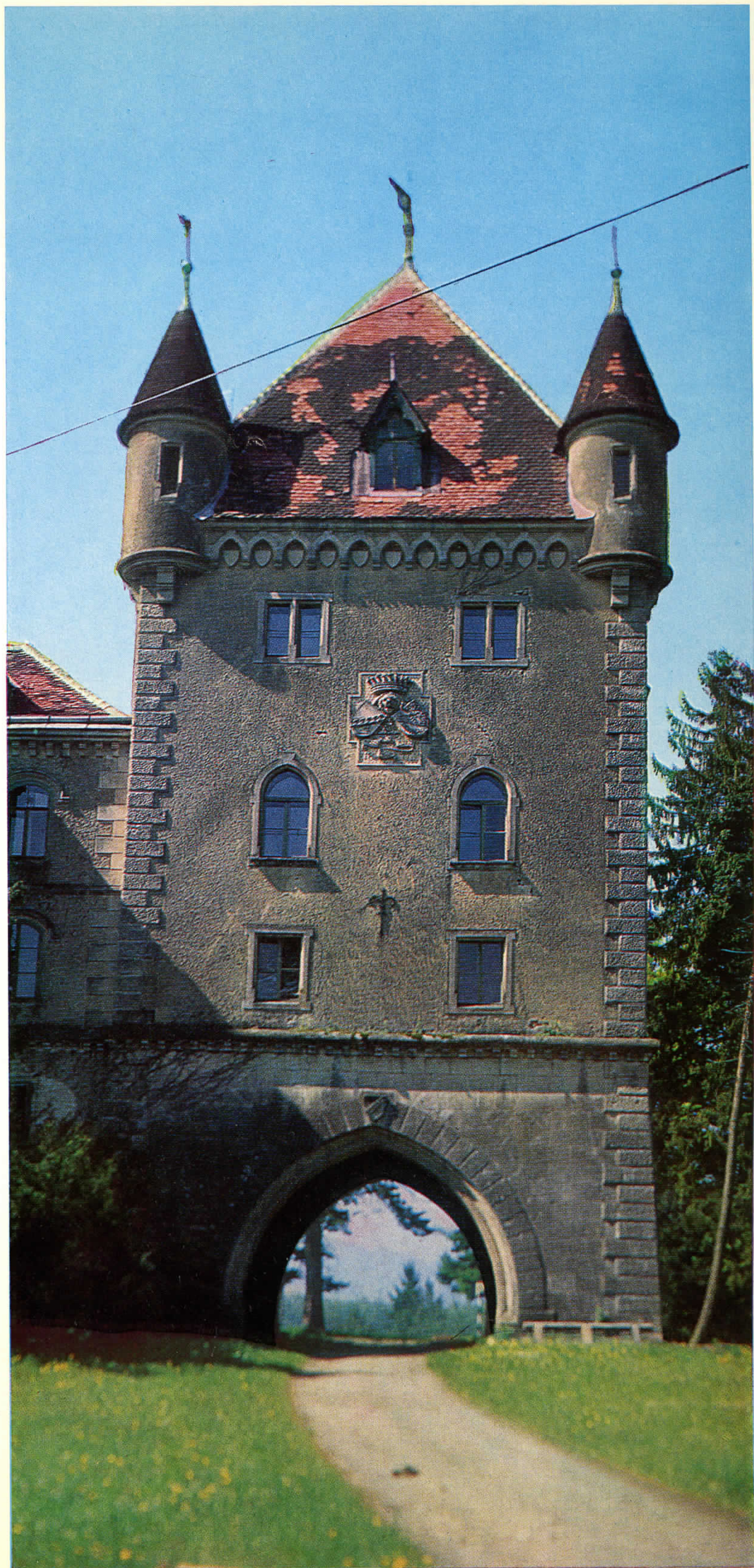
Kurija Gornje Turnišće više ne postoji.

Kurija Veleškovec više ne postoji.

Skladna drvena kurija Grančari u privatnom je posjedu.

Prošli smo tako kotareve Klanjec, Pregradu, Krapinu i Zlatar, dakle ono što se baš zove Zagorje, Donje i Gornje. Tu smo se sastali s nebrojenim familijama i ljudima koji su bili važni u našoj historiji, vidjeli smo toliko toga što su nam minule generacije ostavile, našli smo mnogo toga što je vrijedno da se sačuva i dalje, koliko se uopće mogu djela ljudskih ruku sačuvati, jer sve što je u vremenu nastalo, mora i u vremenu proći, kao što su i tako veliki rodovi izginuli, mada su im sredstva uzdržanja za daleko vrijeme stajala na raspolaganju, po zakonima koje tek dijelom naslućujemo, a ni danas sasvim ne poznajemo! Plemstvo je ovih strana bilo rasadnik zapadne kulture, koja nam je posve pristajala i pristaje jo ši danas, ali i građanstvo dalo si je svjedodžbu da je bilo kadro stvarati

i stvoriti. Nepravedno bi bilo prešutjeti i kmetove, ta da njih nije bilo, ne bi se sve to ni moglo izvesti, a opet se zapaža da su još i danas seljaci, slobodni na svojoj grudi, baš tamo najbolji gospodari gdje su naučil od svojih vrijednih gospodara naprednom radu, onih gospodara koje su oni, kao vječiti pravi vlasnici zemlje, naslijedili . . .

Maruševac, dio dvorca

Veliki Tabor

Veliki Tabor,
kula s konzolama

Tuhelj, dvorac

Oroslavlje, dvorac

Začretje, dvorac

Opeka kod Vinice,
dvorac

Dvorac u Bežancu

Dvorac u Bedekovčini

Spomenik Matiji Gupcu, rad Antuna Augustinčića

Kumrovec, rodna kuća maršala Tita. (Sada muzej)

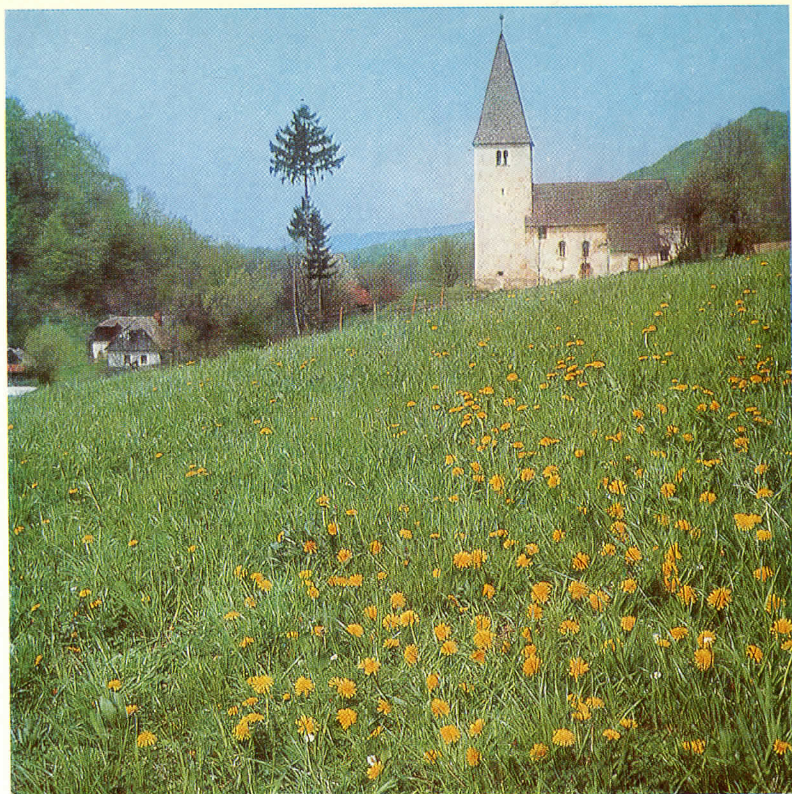
Spomenik seljačkoj buni, rad Antuna Augustinčića

Gorica, dvorac

Sv. Florijan
kod Cvetlina

Sv. Vid kod Taborskog

Pregrada

Lobor sa Marijom Gorskom

Krapina

Krapinske Toplice,
stari dio

Klanjec

Hum na Sutli

Desinić

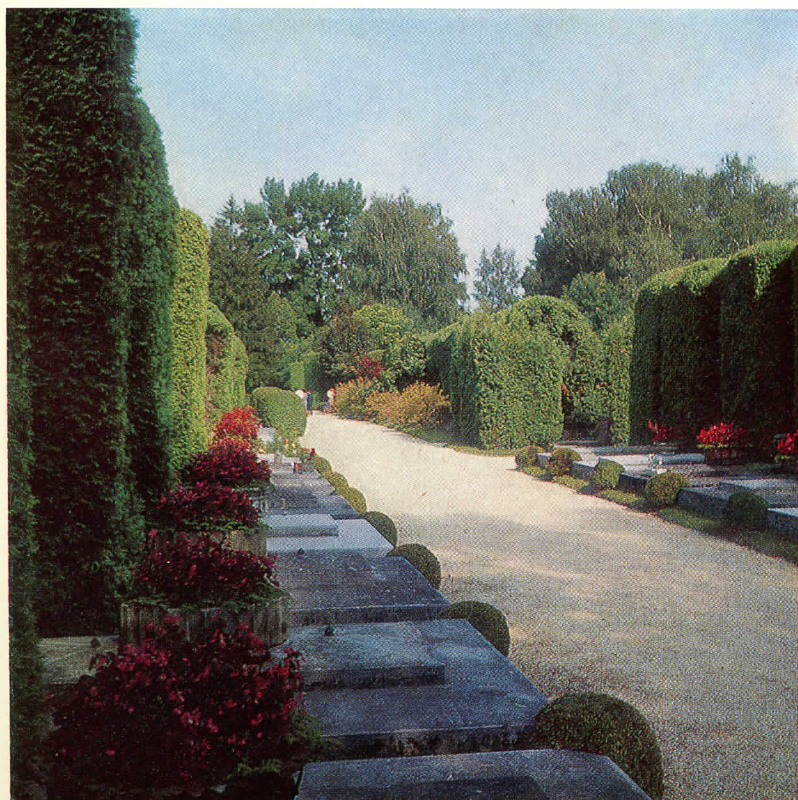
Zagorska sela

Donja Stubica

Varaždin, spomenik
Vatroslavu Jagiću

Varaždin, groblje

S ONU STRANU IVANČICE, BIJELI FRATRI

Spušta se lagano sumrak, a kola lete preko Začretja, mimo prekrasne kapele sv. Magdalene kod Veterničkog Kuzminca, pa se veru blizu pavlinske Veternice prema Ivančici do Golubovca gdje se smjestio potok Očura, koji dijeli Strahinčicu od Ivančice, spustimo u Lepoglavu, stari centar pavlinskoga reda, davni svjedok velikoga kulturnoga nastojanja toga reda. Već je jači sumrak pao, ali jasno vidiš još konture toga prelijepoga kraja, tako uz Ivančicu, gdje se bregovi i brežuljci malo odmakli i puknulo široko polje u kojem se vijuga Bednja sa svojima pritočićima. Skrećemo mimo nekadašnjega samostana, pa se u duši stvara veličajna slika bijelih fratara kako okupljeni oko svoga priora drže svijeće i pale sve obveznice hrvatskoga naroda da ne padnu u ruke njihova zatornika, koji je onako besmisleno dao uništiti baš taj red, koji si je stekao vječite zasluge i za znanost i za umjetnost i za napredno gospodarstvo, kako do dana današnjega govore svjedoci njihova rada... Da, mada isprva to i nije bio hrvatski red, postao je naskroz hrvatski, i baš su lepoglavski fratri uspjeli da je stvorena posebna hrvatska provincija, odijeljena od madžarske, koja je zapravo pramajka cijeloga roda bila, a k hrvatskoj su provinciji priklonjeni i međimurski kloštri. Taj se rod rodio u blizini Pečuha, u Meček-gorju, u kraju koji je nekada bio sigurno slavenski, kako to pokazuje i sam naziv »Pecs«, tj. »pet«, poradi petero crkva tamo, današnji »Fünfkirchen«, pa je pravo da je sada opet baš tamo nastao taj red. Ponovno, evo u današnje krvavo vrijeme, vidiš opet tamo u Pečuhu bijele fratre kako u znoju lica svojim rukama obrađuju zemlju...!

A u onaj se tren pred nama pretvorila besmrtna pjesma Augusta Šenoe u jasno vidljiv doživljaj, kao da slušamo ozbiljne glase davno zamrlih pjevača: »De profundis clamavi ad Te Domine!«.

Možda je slučaj htio da je baš tamo nastao taj veličanstveni samostan, pa baš na tom je mjestu, evo do danas, ostalo okajavanje, a to je bio uzrok

nastajanja samostana. Knezovi su Celjski bili nasilnici, otimači, vječni kavgaši, pa su baš oni za spas duša svojih porušili grad Lepoglavu, koji je stajao tamo na onoj strateški važnoj točki na Gorici, tik do Lepoglave, gdje je danas kapela sv. Ivana i gdje se do nedavna zapažali tragovi nekakva nestaloga zdanja, a od toga kamenja dadoše sagraditi crkvu lepoglavsku. Tako mnije i tradicija, jer nigdje nije ništa zapisano o godini osnutka samostana, tek je Kronika Celjska zabilježila napred rečeno. Pavlini su smatrali godinu 1400. godinom postanka svoga samostana, a jamačno se nisu mnogo prevarili.

Već je rano iza osnutka bilo pavlinskih samostana u raznim stranama Hrvatske i Slavonije: prvi je prije lepoglavskog bio u Dubici, gdje mu sada nema traga, drugi u Remetama kod Zagreba, treći pod Garićem — danas puke ruševine, četvrti u Bukovici, peti u Slavskom polju, šesti u Udbini (»in Turan«), sedmi u Strezi (ostalo je ime »Pavlin-Kloštar«!), osmi u Čakovcu, deveti je lepoglavski, deseti onaj u Kamenskom, jedanaestog je g. 1412. osnovao Benedikt Nelipić, crkva mu stoji i sada, ali u rukama pravoslavnih, u Primorju nastaju samostani u Crikvenici, Senju, Novom, pa u Donjem Pazarištu. Posljednji su samostani bili onaj u Sveticama kod Ozlja, a posljednja dva utemelji Ivan Zakmardi de Diankovec: jedan u Štajeru, u Ulminju (dovršen g. 1688.), a drugi, nekako u isto vrijeme, u Križevcima. U Senju dobiše pavlini i samostan augustinaca, a u Varaždinu naslijede za kratko vrijeme svoje takmace isusovce. Iz toga sumarnoga pregleda vidi se bujan život redovnika sv. Pavla, a što je najvažnije: svuda su ostavili najbolji spomen, nigdje nema ni traga kakvu pogrdnom sjećanju na pavline, bijele fratre!

Od svih pavlinskih samostana u nas se najviše razvio lepoglavski, a iza njega remetski samostan. Ukratko ćemo pregledati razvitak toga samostana. Herman je Celjski osnivač njegov, a sin mu Fridrik daje već g. 1451. neke povlastice. Dakako, nije to bila ova veličajna crkva ni ovaj golemi samostan kako ga kasnije nalazimo, ali sigurno je velik dio crkve sa svetištem i velikim dijelom lađe djelo Celjskih, kako to svjedoče grbovi na zaglavnom kamenju svetišnih rebara, gdje se nalaze isključivo grbovi Celjskih. Sigurno je da je nasljednik Celjskih Ivaniš Korvin, sin kralja Matije, koji je i inače munuficientno obasipao tu crkvu svojim darovima, poradio na njenu uzdržanju, možda je baš on dao presvodit lađu, koja je onda bila za polovinu kraća svodom. Tek u g. 1663. do 1676. podvostručena je dužina lađe, a toranj, nekada uz pročelje crkve, došao je sada u sredinu postrance, pa je nekoliko puta bio povisivan. Još se i sada vidi nad nekadašnjim ulazom grb Mirka Erdöda, koji je omogućio tu veliku dogradnju, pa je tada sagrađeno i pjevalište. Tako je nastala nova fasada crkve. Ona, gdje su i danas ulazna vrata u crkvu, oko kojih su prekrasne štuk-figure pavlinskih svetaca, nu te su načinjene kasnije, kad je opet pred tu fasadu sagrađena današnja fasada, tako da je pred crkvom sazidana zgrada koja dolje čini otvoreni trijem, a u prvom spratu je knjižnica, što je sve izvedeno u godinama 1710. do 1711., a izveo je Ivan Krištolovec. Tada je prostor pred ulazom urešen štukaturom i pretvoren u kapelu sv. Ivana, gdje se i sada nalazi oltarna menza. Današnje pročelje ima nad sada zatvorenim ulazom velik dvogubi prozor, koji pripada divot-knjižnici, nad njim je kip Isusov, a sa strane su kipovi četiriju crkvenih otaca: Ambrozija, Augustina, Grgura Velikoga i Jeronima, daljnjima su odbili ruke da ne služe kažnjenicima pri bijegu!!! Na zabatu su kipovi sv. Pavla i sv. Antuna, između njih kip Marijin, a nad svima je kip Sv. Trojstva. Danas to spada kaznionici, pa je zato potanje opisano: u crkvu se može samo na pokrajna vrata.

Nu crkva je i inače povećana. Judita Balagović Japranska, žena Ivana baruna Pethöva de Gersse prva je sagradila zdesna, kapelu, sada tzv. kapelu mrtvih, gdje je postavila originalan oltar, urešen s karakterističnim ornamentom 17. stolj. Na suprotnoj strani podiže kapelu orof Ivan Drašković, koja je kasnije pretvorena u spremište gdje su još sačuvani štuko-ornamenti. Kapelu je dovršila Magdalena Nadaždijeva g. 1692. Treću je do svetišta podigla udovica Sigismunda Ratkaja (on je umro 5. V. 1702.), pa ju je posvetila sv. Josipu, dok je uz nju četvrtu kapelu počeo graditi Ladislav Patačić, a dovršila je iza njegove smrti († 1705.) njegova žena Barbara, od roda Vragovića Maruševačkih, kamo je u svečanom sprovodu prenesen pokojni Ladislav g. 1706. Konačno je kapela bogatim štukom urešena g. 1718.

Toranj je i po treći put, konačno do sadašnje visine, povišen, pa je tako dobila crkva onaj oblik u kojem je i danas vidimo, tek je stara sakristija zazidana, a nova iza svetišta učinjena. To je bio gra-

đevni razvitak najveće naše samostanske građevine, zadužbine važnih plemena našeg zagorskog plemstva.

Usporedo se kroz decenije gradio ogromni samostan. Vikar Pavao Ivanović poče novogradnju samostana s temelja g. 1650), pa dovršava gradnju 1656, kad se u istočno krilo uselio. 1663. dovršen je sjeverni dio, zapadni g. 1673, a dvije godine kasnije cijeli je samostan opasan zidom. Kasnije se gradi diversorium i educillum, pa se počinje s presvođenjem ćelija. G. 1720.—1721. sagradi se foresterija, danas župni stan. Refektoriji su bili napose bogato urešeni slikarijama, a darom Ivana Pethöa urešen je ljetni refektorij štukom, oslikan je 1733., a zimski g. 1739. Danas nema više zimskoga refektorija, a o slikarijama ljetnoga bit će par riječi napose rečeno.

Stojimo pred ulaznim vratima erdödijanskim: upravo je bajna slika taj pogled u veličajnu crkvu! Napose iz mraka lađe sjaje svijetlo svetište s gigantskim oltarom, s prekrasnim rebrastim svodom pokrito; visoki trijumfalni luk dijeli ga od lađe.

Lađa je danas bijelo okrečena, dok tradicija hoće da je i ona bila sva obojena, ali i pomnom pretragom nisam dobio potvrde, premda nije nipošto isključena ta mogućnost.

U lađi su nađeni ostaci gotičkih zidnih slika.

Samo iza orgulja na pjevalištu, koje počiva na stupovima, veličajan je prikaz janjeta s knjigom sa 7 pečata, kojem se klanjaju 24 starca, a još lebde u prostoru anđeoske glavice i amblemi evanđelista. Odijelo, boje, smještaj, izraz lica sve je to tako karakteristično za baroknu umjetnost 18. stoljeća da ne može biti sumnje da je to djelo Ivana Rangera. U neobojenoj lađi djeluje ta slikarija izvanredno, možda daleko više no da je cijela lađa obojena. U lađi je oltar Sv. Križa i sv. Pavla s vrlo lijepim kipom sv. Ivana, te nešto premala propovjedaonica — sve na desnoj strani, dok su uz svetište oltari sv. Ane i sv. Anđela, svi oltari očito iz 18. stoljeća, na knjizi sv. Joakima ubilježeno je: »Franz Kochler Mahler von Wien 1777.«

Nema više nikakovih oltara 16. stoljeća, svi su ovi, kao i glavni, djelo 18. stolj. Prednji dio pregradne stijene u lađi također je oslikan, pa je nad 11 m visokim trijumfalnim lukom zapis: »Laudetur pie deus trinius, in splendore sanctuarii istius« a tu je kronostichon koji pokazuje godinu 1743., dobu slikanja. Oltar u kapeli mrtvih već je spomenut.

Osobito je krasno opremljeno svetište. Gore bogata rebra, sve urešeno slikarijama. Na zaglavnom kamenju grbovi Celjskih: tri zvijezde u modrom štitu, tri rijeke u štitu i treći složeni grb Celjskih. Glavni je oltar velebno djelo: gore Bog Otac, u sredini čudotvorna slika Marijina iz Čenstohove, a dolje stoje veliki, plemenito izrađeni kipovi crkvenih otaca među krepkim stupovima i postrance na konzolima. Fratar Klemens izradio je tabernakul g. 1753.

Na svakoj strani svetišta stoji deset klupa, urešenih slikama na zaslonima, koje sigurno spadaju u ranije doba. Možda su to doista još klupe koje je izraditi dao g. 1673. Krištofor Druškovečki, dok su one na koru sasvim srodne, izrađene nakon dvije godine, g. 1737. Ponovnim pregledavanjem povjerovao bih da su slikarije na klupama, u svetištu i na koru (danas se iz nekadašnjega samostana ne može doći više na kor) daleko starije od Rangerova doba, na što napose upućuje sasvim drukčiji i kolorit i izradak i predmeti samih slika.

Za slike na korskim klupama smatra se da su djelo I. Rangera. Jedna od tih klupa sada je u nekoć isusovačkoj i pavlinskoj crkvi sv. Marije u Varaždinu.

Nad klupama svetišta na stijenama su dvije ogromne slike, očito djela Ivana Rangera. Nalijevo goni Isus Židove kramare iz hrama, nadesno dječak Isus u hramu sa svećenicima. Nije se ustručavao slikar odbiti stupove zidne za svoje slike, dok je nad njima naslikao pravo barokne vedute, stvarajući slikarski novi prostor. U samim je slikama sve u oštrom pokretu, napose u onom gonjenju kramara, kako to kodeks baroknog slikarstva traži, pa taj barokni nemir vidimo čak i u uzrujanosti zatravljenih staraca pred tajanstvenim, apokaliptičkim janjetom na knjizi sa sedam pečata na koru. Ranger je rodom Tirolac (1700.—1753.) pavlin, koji je u svom kratkom vijeku sila božja toga naslikao. Eno vidjesmo ga u Belcu, gdje slika g. 1739.; g. 1750. oslikao je cijelu crkvu u Purgi, a evo tu slika 1743. i dalje! Vjerojatno su njegove slikarije u kapeli sv, Ivana kod Lepoglave rađene g. 1731., a jamačno je velik dio slika u refektoriju u knjižnici njegov rad.

Nipošto nisu to malovrijedni radovi, kako je htio g. Kršnjavi, koji se uživio u shvaćanje svoga vremena kao da je barokna umjetnost nešto malenoga, ako se i ne može poreći da je u prvom redu dojam vanredne dekorativnosti. Mi danas sudimo odavno drukčije, sigurno pravednije.

Nalijevo je zazidani ulaz u staru sakristiju, a nad njim spomen-ploča Ivana Pethö de Gersse (umro 31. VIII 1671), koju je postavila žena mu Judita Balagović, graditeljica kapele mrtvih. Vrlo ukusna ploča. Do nje je ploča, na kojoj je izlizani lik vojnika s mačem u potpunom oklopu i oružju, to je spomen-ploča s groba Ivaniša Korvina, sina kralja Matije i njegova sina Krištofora, koju je grof Eszterhazy dao izvaditi s poda i uzidati u stijenu, a fratri su već stari napis zamijenili sadašnjim. Grobnica je mladoga Ivaniša Korvina otvorena već g. 1650, pa kasnije g. 1824, 1880, te 1886, kad je ostatke snimio i proučio prof. Török. O tom izvješćuje Schönherr Gyula: »Corvin Janos sirémleke a lepoglavai plebániatemplomban«. Magyarorszag müemplekei, Bp. 1905. Na desnoj strani glavnog oltara nalazi se izlizana ploča nad grobom Ivana i Jurja Ratkaja iz g. 1604.

U lađi nalaze se još spomenici Češkovića, iz g. 1711, u Ratkajskoj kapeli spomenik Ratkajevih iz god. 1722, a u Patačićevoj je spomenik Ladislava Patačića, svi s oduljim napisima. Na tlu kapele mrtvih je grobna ploča Barbare Gereczi, žene Baltazara Žabočkoga iz g. 1678. Tu su i dvije vrlo lijepe barokne klupe, od kojih jedna ima grb familije Czinderi! Napose treba prije no ostavimo ovu divnu građevinu svrnuti okom na sjajne orgulje, koje stoje tu od vremena kad ih je Pavao Ivanović smjestio ovamo g. 1649. Taj vrijedni vikar s pravom je na njima zapisao: »Molite braćo za o. Pavla Ivanovića, vikara koji je dao to djelo izraditi. Lj. Gosp. 1649.«.

Lepoglavska je crkva bila mezimče plemstva, te je bila bogato opremljena. Nu kad je samostan raspušten, razvukoše sve. Prava pljačka. U crkvi se nije baš ništa sačuvalo, osim jednoga jednostavnoga kaleža iz doba pavlina i monstrance, koja je danas u riznici stolne crkve u Zagrebu. Bilo je tu kaleža »artiquissimi laboris«, »turibulum, antiqui laboris« sijaset stvari od srebra, plašt Matije Korvina, što je sve odneseno g. 1605. na čuvanje u Cesargrad, a kasnije su pridošli novi darovi, dok je za staro

ruho dobiveno 5450 forinta! Imademo i popis dragocjenosti od god. 1687, što ga je Laszowski objelodanio u »Vjesniku kr. zem. arkiva«, 1901, str. 124. A pok. M. Kučenjak opisuje (»Naše Pravice«, Varaždin 1912.) što je sve 20. III 1786. odaslano u Peštu u četiri sanduka; međutim: 9 srebrenih propela, 28 srebrenih, pozlaćenih kaleža, 10 srebrenih kipova itd., pa 30 kazula i dalmatika, plašt Matije Korvina itd., itd.

Ne znam koja su zvona izmakla rekviziciji za vrijeme rata, na pavlini su bili sami odlični zvonolijevci, pa je u njihovoj zvonoljevnici fratar Lactantius Santini salio 1762. veliko zvono.

Velik je interes postojao za oba refektorija i slikarije u njima. Kukuljević (Mittheilungen d. k. k. Centralkommission. W. 1856.) opisao je oba refektorija, zimski i ljetnji, a u »Vijencu« od g. 1878. napisao je o slikama ljetnog refektorija Kršnjavi. Nu potres od g. 1880. uništio je velik dio slikarija, tako da su nam tek od nekih ostale kopije, a od drugih skice Ferde Quiquereza. U zimskom refektoriju nestalo je slika sasvim, a ljetni je za nuždu popravljen, pa služi za školu. Slike, izvedene g. 1733. na trošak generala Stj. Demšića, provincijala Andr. Musara i samog konventa, jamačno su djela Rangerova. Još se nalaze ove slikarije: na užoj stijeni do ulaza Ivan XXII potvrđuje pavlinima pravila g. 1307, nasuprot je špilja u kojoj su plastični kipovi sv. Pavla i sv. Antuna, desno slika sv. Augustina, lijevo sv. Jeronima. Na uzdužnoj stijeni slika Pavla Ivanovića, koji je bio dva put general reda, pa portreti (u naravnoj veličini) nadbiskupa Mirka Eszterhazyja, Hermana Celjskog i Ivaniša Korvina. Slikarija na stropu nema više poslije potresa; bile su tri oveće slike, od kojih je srednja prikazivala svadbu u Kani — sasvim po načinu Rangerovom — a potres je uništio i slikarije u 12 kapa iščezloga svoda.

Crkva s bivšim samostanskim kompleksom, u kojem se nalazila i prije rata kaznionica, teško su postradali od eksplozije municije g. 1945. pri povlačenju njemačkih trupa. Crkveno je pročelje pod konzervatorskim nadzorom obnovljeno g. 1953. Ostali radovi na popravku te značajne arhitekture, njezinih zidnih slika, kao i drugih umjetnina, još su u toku.

U knjižnici nad konačnim ulazom u crkvu vrlo je bogat štuko na svodu koji je u g. 1710.—1711. izveden uz pripomoć bosanskoga biskupa Jurja Patačića, tamo su prikazi četiriju fakulteta i portreti Gašpara Malečića, generala reda i osnivača knjižnice, Ladislava Nadaždija, generalnog vikara, i biskupa Eszterhazyja. Za vrijeme mojih ispitivanja bio je u knjižnici užarski odio, a knjige su se porazdijelile kojekuda, pa još i sada dolaze u antikvarijatima s pečatom lepoglavskim.

Ne marim prikazivati goleme posjede pavlina, stečenih većinom darovima plemstva i kraljeva, što im nije bilo dopušteno da u miru uživaju! Nu znali su se oni i oružjem boriti, ta nije ni čudo kad su i sami lepoglavski, remetski i svetički vikari vodili osobno svoje čete u boj protiv Turaka!

Daleko nas više zanima njihov znanstveni rad, o umjetničkom smo se već uvjerili. U Lepoglavi otvorena je škola i za svjetovnjačku djecu (1581.), kao neka vrst srednje škole, a kad je to prestalo, stvoriše tu studij filozofije (1656.) a, kasnije, i teologije (1683.). Napose su bile uske veze sa slovačkom Trnavom, pogotovo kad je tamo samostan izgorio. Zapravo je Lepoglava bila prvo naše sveučilište, jer je general reda imao vlast da nakon strogih disputacija podijeli akademski grad, a anali bilježe da je svečano takovo podjeljenje uslijedilo g. 1721.

Znanstveni je rad pavlina bio znatan. Dakako da su se ponajviše bavili povješću svoga reda. Već g. 1663. izlazi prva historija reda od Andrije Eggerera: »Fragmen panis...«, malo kasnije napisa Ivan Krištolovec: »Descriptio synoptica monasteriorum ordinis S. Pauli I. Eremitae in Illyrico olim fundatorum«. Nastavio je taj rad Križevčanin Nikola Benger u djelima: »Annalium eremicoenobit corum Vol. II.«, »Chronotaxis monasteriorum ordinis s. Pauli«, te »Synopsis hist.-chronologica monasteriorum ordinis S. Pauli I. eremitae, provinciae Croato-Slavonicae«. Mnogo je radio Gašpar Malečić, fundator biblioteke (1646.—1702.), pa Ivan Orlović Belostenec (1595.—1675.), kojem su rječnik »Gazophylacium« štampali tek iza g. 1740. Samoborac Hilarion Gašparotti (1714.—1762.) svakako je napopularniji, njegov hrvatski pisani »Cvet sveteh« izašao je u 4 sveska 1752.—1761.

Tu mi je spomenuti Veternicu, koju je pavlinima darovala g. 1515. Beatrica Frankopanka, udovica Ivaniša Korvina, pa je tamo podigao g. 1612. general Zaić novu zgradu, koju je povećao biskup Borković g. 1640. G. 1744. proširena je ta zgrada i sagrađena sadašnja kapela sv. Marije.

Kapelu sv. Ivana, na mjestu nekadašnjega grada Lepoglave, obnovili su g. 1727, a 1731. oslikana je. Zanimljivo je da je među šestoricom svetaca imena Ivan naslikan i S. Joannes »seu Ivan Croat. et Dalm. regis filius eremita«.

Gotovo je četiri stotine godina prošlo otkako je podignut samostan i sagrađena velika crkva Celjskih, od koje smo našli svetište s prozorima, urešenim kružištem ribljeg mjehura, gotovo nepromijenjeno, vidjeli smo kako se samostan mijenjao i razvijao, upoznali sijaset naših ljudi koji su tu radili za sebe i svoje vrijeme i za daleka stoljeća... Ali bezumna odredba tvrdoglavoga Josipa II. zaustavi i uništi sav taj rad, sva ta nastojanja, a nikome nije bilo tim pomognuto! Od ukinuća reda g. 1786. do g. 1808. vodila je skrb nad tim dobrom komora, a g. 1806. dopitano je to čazmanskom kaptolu, za izgubljena dobra povodom turske invazije. God. 1851. odstupi ga ugovorom Kaptol c. i kr. eraru, koji tu uredi od 1854. daljim dogradnjama kaznionicu, gdje su sve do 1878. čamili sužnji u besposlici, okovani gvožđem, a od onda se provodi kazna mnogo humanije. God. 1914. sagrađen je novi centralni zavod, ali u našoj novoj državi ne može se pomišljati na rušenje stare građevine, pa tako ostaju obje i dalje, a mjesto povorka redovnika kroče nesretnici i bijednici života po tim prostorijama, gdje je nekada odzvanjalo »De profundis«! Kao da se teška mora spustila na ovaj divni kraj, koji je trebao da služi miru i pokoju, radu i napretku...

I za tren smo u Purgi Lepoglavskoj kod divot-crkvice, izvana više no jednostavne, gotovo sirotinjske, a iznutra...! Ta poslije Lepoglave što da tu još očekujemo? Ali kapelica sv. Jurja odavna je tu postojala, tek je sadašnju dao iz temelja nanovo sagraditi Karlo Lorer, superior lepoglavski, g. 1749, a slijedeće je godine cijelu oslikao Ivan Ranger, da odmah poslije legne u lijes na počinak.

Kapela u Purgi cjelovita je barokna tvorevina: toranj, lađa s izbočinama, polukružno zatvoreno svetište: oboje niskim kubetom pokriveno. Na svodu svetišta Sv. Trojstvo, iza glavnoga oltara prikaz borbe sa zmajem (zapravo je taj oltar tek samo tabernakul, a izvanredno su rezbarena dva okvira postrance). U lađi apoteoza sv. Jurja na svodu, sijaset prizora iz Sv. pisma u sve strane, a sve još ispunjeno bogatim ornamentima u živim, a opet vrlo skladnim bojama baroka, pa dakako ne fali ni tu pokušaj da se slikarijom uveća prostor: na stijeni ispovijeda pavlin seljaka. Malo remek-djelo! — Gleda nas momčić što mi tu mjerimo i pišemo. Prođe nekih tridesetak godina i opet smo tamo, a neki ostariji seljak nas izvještava da su nekad ovdje dvojica bili i »mjerili«! I dosjeti se da jedan od mjerača stoji pred njim! — Nu nema časa, treba dalje, treba poći u B e d n j u, lijepim i dobrim putem. I već stojimo pred crkvom koju je vizitator god. 1666. opisao, a tada je tu bio glagoljaš Gašpar Urmenić kapelan, a usred crkve bila je grobnica Draškovićeva. Tako pričaju i dalje vizitacije o promjenama u crkvi. Nu te crkve nema već odavno: to je objavio spis iz jabuke u tornju, pohranjen tamo g. 1862. Stara je crkva postradala odronom brijega, pa su u 19. stoljeću podigli novu, kamo su smjestili neke starije oltare, koji nemaju šta zanimljivoga.

Naknadno se pokazalo da je to ipak pregrađena stara crkva. Ona čuva vrijedan inventar (16.—19. st.) U njoj su otkrivene barokne zidne slike.

Najznatniji je lijep ulaz na propovjedaonicu, u stilu pletenica, pa mnoštvo lijepoga posuđa, tek je najljepši kalež odnio Strossmayer u Đakovo, a na njem je bila slika Ivana Korvina i napis: »S. O. O. P. 1493. — S. E. I. B. V. Z. M. — IHESUS«. Pa nije ni čudo da je crkva Draškovića i Nadažda bila dobro opremljena. Tu je u crkvi i grobna ploča, koja prikazuje nešto surovo, ali dobro, viteza s Draškovićevim barjakom u ruci, dok ljevica drži balčak sablje. Ne da se fotografirati, jer je baš u mraku pod prozorom. Napis uokolo veli: »Magco. Dno. Caspari Drackovich de Trakosty. — Rud. II. imp. cons. et dne. Catharinae Zekel de Kevend. eiq. coniug. parentib. — Carmis: Ioan et Petri Dras. Fres. hoc monu. — mtum. posuere. Ille ultima 10bris haec 18. augusti 1587. migravere ad Dnum«.

Tu dakle počiva onaj Gašpar Drašković, koji je dobio Trakošćan od cesara Maksimilijana, brat biskupa i bana Gjure Draškovića, kasnijega kancelara i kardinala.

Pred tom velikom i urednom crkvom, gdje sam nakon tri decenija sastao vrijednoga kanonika đakovačkoga Jakšu Pliverića, odgojitelja nesretnoga nesuđenoga hrvatskoga bana Karla Draškovića, kao župnika u toj patronatskoj crkvi, stoji vrlo ukusni Marijin stup, čisti seoski rad — a u ovim stranama nalazi se stupova sijaset. Kip Marijin na vrhu, pod krovićem, na manjem stupiću urešenom figurama, koji stoji opet na višem, koji ima s dvije strane reljefe, a s dvije napise: »1672. R. N. D. NICOLAUS ZIDI-CH- PAROC-HUS- BED-NENSIS — — IN — HONOREM — B. V. M. — et S. M. — FIERI - FECIT«.

K ovoj župi spada i kapela Sv. Triju Kralja na R a v n o j G o r i, koja je morala mnogo toga preturiti — i požar i gromove, pa nije od svojih krilnih oltara, koje spominju vizite, ništa sačuvala. Još se g. 1768. ističe da su oltari vrlo stari. Danas je kapela povećana i popravljena, svetište završuje u šilj. Pod vijencem tornja čita se da je to gradio g. 1619. Ivan Drašković, a crkveni meštar bio je Petar Štefanec. I kapela sv. Duha bila je tu u gori, nu da li je ona podrtina koju su nam označili kao ostatak te kapele to doista i bila, teško je utvrditi. Nestalo je i kapele sv. Urbana u Sasima. U Humu (bezbroj je naziva te vrsti u Hrv. Zagorju!) postoji još kapela sv. Josipa, koju spominju vizite već g. 1666, ali već je rano postala trošna. Postoji i danas: lađa i svetište jednako široko, svetište presvođeno unakrsnim svodom, barokna lađa na dva polja. Na pobočnom ulazu upisana je g. 1689., drugdje 1723, a na zvoniku 1809.

Za kratko vrijeme lijepom cestom evo nas na ulazu u naš najpopularniji grad T r a k o š ć a n. I s pravom je popularan, ta u nama svima živi još i danas, sve nakon strahota svjetskoga rata te još gorih strahota današnjih dana, romantika i smisao za romantiku, koja i nije no bijeg iz sadašnjosti, iz svijeta zbilje i okrutnosti u umišljeni svijet poezije. A Trakošćan je inkarnacija te romantike, makar se strahota zbiljskoga života nije dala ni od onuda otjerati. Ne znam da li sam se u ikojem našem parku — a vidio sam ih mnogo vrlo lijepih,

od kojih danas mnogi i ne postoje — osjećao sretnijim nego u trakošćanskom, i to ne samo prvi put, kad me je očarao, već svagda kad bih tamo došao. Onaj velik i vječni sklad između parka, jezera Bednje potoka, okolnih brda i te neistinske gradine tako je neobičan da sam uvjeren da bi se tu onaj nesretni kralj-sanjar Ljudevit bavarski prije smirio no u svom sličnom Neuschwansteinu, kojem fali svaki duh prošlosti. Tek ne vide redovno posjetnici baš ono najljepše: položaj grada usred šumovitih bregova, jer ih najjače sam grad privlači. Ovaj je i ovakovi grad čedo 19. stoljeća, vremena kad je nastao po istoj šabloni Miramar, kad su se na Rajni restaurirali tako stari gradovi kakovi nisu nikada i nigdje bili, pa se to zvalo: »normanski stil«, a nije smetalo da se i obične kuće tako izgrađuju. A želja za uzdržanjem ljudskih tvorevina tako je duboko i danas usađena u nama svima da se ne smijemo čuditi što je grof Wilczek potrošio milijune da obnovi svoj Kreuzenstein kod Beča onakav kakav nije nikada bio, pa to se zbilo u naše dane, kad smo naučili (sam je Wilczek to podupro svojski) gledati radije historijsku istinu u fragmentima, no obnovljenu neistinu u cijelosti. Naš je Trakošćan obnovljen g. 1853. do 1856, pa je sam Kukuljević, koji je mnogo učinio za populariziranje Trakošćana, napisao svoje vjerovanje da će to postati naš najljepši sredovječni grad!

Ali historija se ipak upisala u zidove staroga grada. Ime Trakošćan spominje se prvi put u popisu župa g. 1334, a grad tek onda kad ga car-kralj Sigismund daruje s drugim gradovima svome tastu Hermanu Celjskom, osnivaču Lepoglave. A onda ide sve kao i kod drugih gradova: dolazi Čeh Vitovec i njegovi sinovi, pa Ivaniš Korvin, Matijin sin, koji ga namjenjuje svom podbanu Gyulayu, nu kad mlađi Gyulay 1567. umre, uze ga fisk, a Maksimilijan ga daje Gašparu Draškoviću, sinu Bartolovu, od plemena Mogorović, kojem je djecu odgajao njegov šogor kardinal Juraj Utješenić, pa su tako Draškovići postali i ostali Trakošćanski do danas. Neko vrijeme prijeđe, u 17. stoljeću, u ruke Nikole Zrinskoga, muža Euzebije Drašković, ali poslije njene smrti dođe do borbe s tastom, pa sam grad postade ruševinom i ostade takav sve do polovice 19. stoljeća. Tada grof Juraj Drašković (umro kao podmaršal u Grazu g. 1889. u 89. g.) proda svoj veliki Klenovnik, pa po nacrtima gradačkih majstora obnovi grad tako kako ga sada vidimo, s kulama, tornjevima, tek je nelijepa kapa došla naknadno na vrh glavnoga tornja.

Spomenuta kapa tornja je uklonjena.

Nad ulazom u kulu, prije bastion, našla se ploča sa zapisom od godine 1952, koja veli da je tu gradio Ivan i Petar Drašković, dok je nad ulazom, kamo se dolazi preko pomičnoga mosta, napis da je po nalogu Jurja Draškovića i žene mu, rođene Baillet-Latour, niknuo novi Trakošćan g. 1855. U samom gradu ima sijaset lijepog pokućstva, ima i, naravno, »Rittersaal«, ima prethistorijskih predmeta iz okolice, ima raznoga oružja iz svakih vremena, arhivalija, portreta Draškovića, a možda je najzanimljivija zbirka portreta oficira Draškovićeve vojske. Zanimljiva je i kapela grada, sazdana na posebnom humku, s vrlo lijepim oltarom. Nu ne treba gledati pojedinosti, cjelokupni dojam ostaje velik u svako doba i u proljeće i u jeseni, pa i u zimi.

U gradu su tri prikaza staroga Trakošćana, jedan iz vremena restauracije. Vidi se da je to bio pravi burg s bastionima, dakako posve nešto drugo od sadašnjega Trakošćana.

Dvor je uređen kao muzejska ustanova s inventarom koji je povezan s dvorom i porodicom Drašković (15.—19. st.)

Drndaju kola cestom dalje u kraj gdje su Jamno, Jazbina i Cvetlin, nalazišta neolitskih predmeta. U Cvetlinu je nova crkva, tu je osnovala župu g. 1792. Rega grofica Drašković, rođ. pl. Domjanić, koja od g. 1802. počiva u nekad isusovačkoj crkvi Draškovića u Varaždinu, više no originalna dama. Od stare kapele sv. Petra i Pavla nema ništa do jedne fotografije. Odavde, sa štajerske međe, vodi divan put do Višnjice, gdje je od g. 1705. župa. Crkva je preudešena bila i oslikana g. 1757, kad ju je ponovno posvetio Stjepan Pucz, kako svjedoči ploča kod ulaza u desnu kapelu na pilovu. Slikarije više nema, a glavni je oltar novo, vrlo slabo djelo, dok je od staroga ostala u župi fotografija, koja pokazuje izvanredan posao.

Kvalitetne barokne zidne slike otkrite su u svetištu crkve g. 1967.

U našem Hrvatskom zagorju mnogo, vrlo je mnogo lijepoga, ali put od Višnjice do Kamenice, dolinom Žarovnice, ostat će svakom doživljaj, tu se

Vel. Sutinskom prolazi tijesnim defileom oko Ravne gore!

K a m e n i c a. Na brijegu stoji donji dio peterokutne utvrde, za obranu prolaza iz lepoglavske ravnice. Taj se grad rijetko spominje, tek je još g. 1435. bio čitav, a već 1463. razvalina. Župna je crkva još god. 1786. nazivana: »ecclesia parochialis sub castro Kamenica«, posvećena sv. Bartolu, barokna građevina sa svetištem, zatvorenim šiljem.

Svetište je župne crkve poligonalno, a greškom je navedeno da svršava šiljem.

Glavni je oltar iz g. 1822, natpis svjedoči da ga je 12. VII 1822. posvetio sam biskup Maksimilijan Vrhovac, dok je druga tri posvetio njegov sufragan Salecz. Župa je stara, već se spominje g. 1334, a imala je lijepu kasnogotsku monstrancu, srodnu onoj u Loboru, Maruševcu, Maču, no na žalost je ukradena (kao i ona nešto mlađa a još ljepša u Bedekovčini). No daleko je interesantnija k a p e l a s v. J e l e n e nedaleko župne crkve, koja je sagrađena namjesto nekadašnje drvene, posveće B. D. Mariji.

Ova kapela sa zidnim slikama i vrijednim inventarom nažalost je zasad zapuštena.

Novogradnja potječe iz godine 1749, a tek je god. 1777. donekle dovršena, zapravo nije ni do danas dovršena! To je, i vanjštinom i unutrašnjošću, vrlo lijepa građevina: uz lađu polukružno svetište, još g. 1751. oslikano: gore četiri crkvena oca, za oltarom sv. Stjepan i Emerik, Ladislav i Kazimir. Napose je izvanredan dojam vrlo pomno opremljene unutrašnjosti, a glavni je oltar i sada posvećen Mariji, dok Jelena i Barbara imaju pobočne oltare.

Noć se već spustila kad smo došli na konak u K l e n o v n i k, ali nas je rana zora već dovela na dalji rad. Stoji tu ogromni dvor Draškovića, u kojem se i hrvatski sabori sastajali, tamo nadesno, u velikoj dvorani. Tu je boravila vojska Draškovića, posve istrošene prostrane stube svjedočile su o mnoštvu ljudi koje je ovdje trajno prolazilo, pa i sada stoji nad glavnim ulazom, što su ga branile dvije četverostrane kule grb Draškovića. A s unutarnje je strane ponosan natpis: »Nek stoji dom taj dok mrav ne ispije more i kornjača ne obiđe svijetom. 1616.«, a nad sjeveroistočnim dijelom grb je Draškovića i Nadažda iz g. 1667. te natpis da je taj dio sagradio

Ivan Drašković sa ženom Marijom Magdalenom Nadaždi. Uokolo dvorišta su omiljele arkade. Od sredine 18. stoljeća spominju se u gradu i neki rimski spomenici, kojim su natpisi dijelom sačuvani, ali se ne zna ni od kuda su doneseni, ni kamo su prispjeli. Osobito treba u Klenovniku istaći vrlo lijepu kapelu, koja je ostala i kod najnovije pregradnje u svrhu sanatorija, posvećenu sv. Antunu, s vrlo lijepim oltarima sv. Antuna, sv. Marije Magdalene i Sv. Križa, te propovjedaonica iz god. 1741. I tu su pokapani članovi roda Draškovićeva.

Od staroga se b u r g a Klenovnika sačuvalo prije kojih tridesetak godina nešto kamenja (još se na Beyschlagovoj karti nalazi znak ruševine!). Spominje se već g. 1244, ali na glas je došao tek kao posjed Draškovića, koji im ostade sve do vremena kad je Juraj prodavao grad ministru Brucku, koji je tu sagradio krasan granarij, ali se ubio baš radi Klenovnika, jer ga je perfidno okrivio Franjo Josip s nečistih poslova. Sad se redaju razni gospodari: Wittgenstein, Marcolini, neko vrijeme opet Draškovići, pa Brandis, Batthyani itd. do L. Macoureka i dr. Aningera, dok konačno ne prođe iz ruke Bombellesa u posjed Središnjega ureda za osiguranje radnika, koji je tu g. 1925. stvorio veliki sanatorij, a još nije mrav ispio more, ni kornjača prošla svijetom . . .!

Župna crkva (župa od g. 1789.), posvećena je Sv. Trojstvu, obična je barokna građevina, g. 1914. obnovljena, a posvetio ju je ponovno biskup Maksimilijan Vrhovac god. 1822. za župnika Nikole Horvata iz Krapine. Nu daleko je zanimljivija i vrednija k a p e l a sv. V u k a (Wolfinga) u Vukovju selu, gdje stanuju familije Pintarića. To je najljepša gotska kapela u našoj domovini, a tek jedan znamen upućuje da je nastala u g. 1508, nu tko ju je dao sagraditi, ne zna nitko. Na prostranom zaravanku brijega stoji okružena zidom s tragovima puškarnica. Od Klenovnika vodi do kapele put i uz njega na stanovitim razmacima stupovi s prikazima iz života Marijina, zadnji kip do kapele predstavlja krunisanje Marijino, a dalje ih ima još pet. Predvorja, očito iz renesansnoga doba, nema više, a stupimo li unutra, zadivljuje prekrasan prostor: sva je kapela jedan prostor na dva polja svođen, rebra počivaju na konzolama (kraj jedne konzole ubilježena je god. 1508.!). Ulaz u sakristiju je gotskim rezom urešen, a cijela crkva osvijetljena ne više s malim prozor-

ćićima već vrlo skladnim velikim gotskim prozorima. U središtu stoji jedan od najljepših oltara koje sam u nas uopće vidio, iz god. 1650, na dva kata, bogato urešen: u sredini srednjega dijela stoji slika sv. Vuka, sa strane po jedan kip biskupa sveca. Po natpisu u crkvi dao je g. 1616. Nikola Drašković tu zapuštenu kapelu obnoviti, a natpis od g.. 1826. veli da ju je župnik Nikola Horvat iz Krapine svojom rukom oslikao! Jedinstven spomenik u nas, šteta da nije ta slikarija ačuvana! Židove podupire pet potpornjaka, a između dva stražnja bio je nekada božji grob s mnogo figura, koji se spominje već u viziti od g. 1676. Možda je to, kao i predvorje, dao odstraniti župnik K. Vukovinski, koji je kao župnik u Krapini dao »smarlajsati« staru krapinsku crkvu, da dobije bezvrijednu »gotsku« katedralicu. Bog mu prostio ako je to učinio, to je bio jedini spomenik te vrste, a našao sam pred trideset ljeta ljudi koji su navodno to još vidjeli... Nezaboravan dan u životu, vruće bih želio, da to još jednom ugledam, ali — vrijeme je prošlo!

Nije daleko do Voće Donje, gdje se nalazi crkva sv. Martina, spomenuta već u popisu župa od g. 1334. »ecclesia s. Martini de Voycha«, ali je te župe nestalo, pa je kasno opet uspostavljena, a crkvu je g. 1756. blagoslovio Stj. Pucz. Oko crkve cinktura s tornjićima kao u Trškom vrhu, Belcu, Vinagori. Lijepim se portalom ulazi u predvorje crkve, koja je posve barokna, s dvije pobočne kapele. Najvrednija je slikarija crkve, koja nije od iste ruke ni u isto vrijeme izvedena. Najbolja je slika na drugom dijelu svoda, gdje Krist uskrsuje mrtve da im sudi, dok u četiri usječka stoje likovi evanđelista. Lijepo je izrađena slika na luku između svetišta i desne kapele: Štajerska i Hrvatska daju si ruke.

Maruševac je danas jedan od najbrižnije čuvanih dvorova, okružen prekrasnim parkom, ali sasvim je na germansku prekrojen, mada je zide staroga dvora još sačuvano. Tu je bilo sijelo obitelji Vragovića Maruševačkih, koji se rano spominju, a domiru u 18. stoljeću s Krstom Vragovićem, koji pada g, 1717. kod Zrinja u borbi s Turcima, pa je posjed prešao u ruke Pasztoryjevih i Patačića, a g. 1873. prekupi ga od baruna Simbschena Prus Artur grof Schlippenbach, koji je stari dvor Vragovića »restaurirao« potpuno u germanskom duhu, sagradio ogromnu kulu sa svojim grbom, ali je ostavio

na starom dijelu zapis: »Balthasar Vragoych — Anno domini 1618. die 17 may«. Taj je stari dvor naslikan u Patačićevu kodeksu, najvjernije od svih risarija. Kad je g. 1881. umro Schlippenbach u Kairu, preuda se udovica Lujza za Rudolfa Erdöda Novomarofskoga i proda dvor i posjed dr. Oskaru Pongracu.

U dvorcu je od g. 1970. Adventistička vjerska zajednica.

Već je g. 1334. postojala župa u Maruševcu »de Mareasseuch«, tu je g. 1571. bio neki pop glagoljaš, a vizitator od g. 1649. našao je dobro sačuvanu crkvu, nu ona je od onda znatno izmijenjena. Kod obnove g. 1913. poravnana je sva crkva, tako da su stupovi zapali duboko pod razinu poda. Crkva ima gotski presvođeno svetište, na jednom zaglavnom kamenju stoji »2841.« (tj. 1482.). Tabulata dakako nema više. Kasnije je proširena crkva, tako da je lijevo načinjena nova lađa, a još kasnije je učinjena i desna lađa, dok je uz nju ostala prijašnja polukružna kapela. U crkvi je kamena ploča s likom jednoga — valjda Baltazara — Vragovića: vojnik s bradom drži u ruci barjak, stojeći na kamenom lavu. Tu je pokopan i Pavao Patačić, kolonel, umro 18. VIII 1723, tu ima i još nekoliko spomen-ploča s natpisima. Crkva ima lijepu monstrancu 17. stoljeća, nalik onoj u Loboru i ukradenoj u Kamenici. Pred crkvom je nekada stajao kip Marije Magdalene, priprosti rad, a na pitanje zašto je odstranjena (god. 1913.), rekoše da takove »svetice« i onako ne trebaju!!! Na lijepom župnom dvoru stoji grb Vragovića (lav nadesno drži u pandžama okrenuto drvo jabuke), a po natpisu postavio ga je na uspomenu osnivača Vragovića kolotar 19. stoljeća Paszthory. Tko će ovome postaviti takav memorijal?

K ovoj župi spada kapela sv. Roka u Druškovcu, koja se zidala g. 1646. Tamo je bila i kurija Druškovečkih, koji su često obnašali važne službe u Hrvatskoj. Svetište zatvoreno u šilj. Našao sam je zapuštenu, unatoč zapisanoj obnovi g. 1821. Nu za čudo, tu ima vrlo lijepog posuđa: jedan vrlo lijep kalež označen je A. D. 1664. ECCI. E. E. S. ROCHI., drugi je iz g. 1706., a osobito je ukusan ciborij.

Svetište kapele nije sada zatvoreno u šilj, nego trostranično.

I spustila se noć kad smo završili pregledanje »sreza« i stigli na konak u stari Ivanec. Milo,

mirno mjesto je taj Ivanec, tek nešto snužđeno, uvuklo se u Ivančicu uz Bistricu potok, nu ljudi neveseli nekako, ta mi smo u kraju gdje je rad težak i beznadan. Mi smo u reviru ugljenika, povremeno se vadi i cink, okolna sela uz Bednju rade odlično drvenariju, selo Jerovec cijelo je jedna lončarija, a sve u ništa — za ono malo života što si ga svaki dan teško osvajaju... Divan je bio proljetni dan, ali badava ga tražiš kad ga nemaš u duši!

Staro je to mjesto, taj Ivanec. Nekad je sav taj kraj spadao pod Belu i drže da se već u listini Andrije II od g. 1209. spominje Ivanec, nu teško da je ta lista nepatvorena. U listini kraja Bele IV. spominje se »terra sancti Joannis de Vorosdino«, ali ni to neće biti taj kraj. Čini se da je prvi put Ivanec spomenut u listini priora Ivana Paližne, koji daje Ivancu suca. Svakako je ime dobilo od ivanovaca, nasljednika templara, koji su konačno izgubili posjed, pa je i tu zasjeo Matija Korvin i njegov sin Ivaniš. A taj je dopremio ovamo familiju Pethö de Gersse, koji pripadaju plemenu Nadažd, pa oni ostaju kroz stoljeća tu, obnašaju službe i časti, a kralj Ferdinand im potvrđuje posjed g. 1564., pa se veli: »Ivancz, cum castello in eadem noviter erecto«. Dakle, kaštel su morali sagraditi Pethövci, listina Ferdinanda II veli g. 1632. da je kaštel sagrađen od kamenja stare crkve križara. Poslije Pethöovaca dođe imanje u ruke fiska, a onda kraljevim darom u posjed grofa Ladislava Erdöda, koji je grad uredio nu izgubio posjed presudom suda, kad su g. 1818. odnijeli pobjedu nasljednici Pethöovaca po ženskoj krvi. Poslije dođe u ruke Kukuljevića, stric Ladislav ostavlja posjed Božidaru, sinu Ivana Kukuljevića, sada već pokojniku.

Ivanečki je kaštel postao u razna vremena, a možda je doista tu još bio sačuvan dio nekakve crkve: onaj toranj nadesno od ulazne kule napadno je bio nalik svetištu crkvenom, a g. 1927. sam se u sebe urušio, pa je sada tamo sagrađena nekakva altana. Najstariji mi se dio čini kula do ulaza, gdje je smješten natpis koji spominje rad Ladislava Erdöda iz g. 1744. S istočne strane nema nikakovih građevina. Inače se i tu našlo uobičajenih lukova, koji su dijelom opet zazidani.

Tik do dvora župna je crkva, novija građevina koju je biskup Vrhovac posvetio. Od stare se crkve sačuvao pokrajni ulaz, danas ulaz u župni stan. Najinteresantnija je u crkvi krstionica: dva lava nose ploču od drukčijeg kamena, s dvije anđeoske glave. Čini se da su ti lavovi (mramor!) sačuvani iz najstarijeg romanskog vremena. Tu je grobna ploča Ivana Pethö de Gersse, koji je umro g. 1616.: tipični prikaz viteza onoga doba.

Kaštel, stradao za posljednjeg rata nije popravljan, nego nakon rata nažalost porušen.
Na pregrađivanoj župnoj crkvi otkrivene su na vanjskom zidu pjevališta ikonografski zanimljive rokoko zidne slike.
Stari kameni dovratnik župne crkve, danas na ulazu u župni stan, datiran je godinom 1681.
Spomenuti lavovi na krstionici nisu romanički, nego iz doba renesanse

Nadaleko se bijeli crkvica Sv. Duha u Ivančici kod sela Prigorci, za koju veli vizita iz g. 1646. »in monte Dubowcz sita«, s posve nepravilno građenim, očito gotskim svetištem. Oltari su seoski, ali dosta zanimljivi. Napose lijevi i desni oltar u lađi, sa slikom sv. Vida.

Od pobočnog desnog oltara, postradalog u posljednjem ratu (1943.) preostala je samo (renovirana) slika sv. Vida.

*

Opet smo prošli veliki dio našega Zagorja, krasan dio, kao i drugi, pa nije čudo da su, evo, tijekom vremena ovamo dolazili tuđinci kao posjednici, od kojih su nekoji ostavili spomen u tim stranama. Neka mi se ne zamjeri, uvjeren sam da bi taj kraj bio sretniji da nije Josip uništio red pavlina... Nu i to je prošlo, kao sve što mora proći, pa je nestalo i njihova goniča i cijeloga njegova roda!

U VARAŽDINSKI KRAJ

U bogatom se ravnom polju smjestio uz Dravu nekadašnji takmac grada Zagreba, koji se privinuo Zagrebačkoj gori da se širi do Save, dok se Varaždin odmakao od brda i brdašaca, koji ga sa svih strana okružuju. Mi ćemo kasnije o tom našem lijepom gradu prozborit, a sada da se ogledamo po njegovu kotaru: prema zapadu spajaju ga dvije ceste, jedna preko Petrijanca i Križovljana sa Štajerom, a druga ide preko Vidovca do Lepoglave i dalje, dok se nedaleko Jurketinca odvaja cesta uz humlje Viničko, da se kod Vratna sastane s onom prvom. Nadovezat ćemo na ono što je rečeno o Maruševcu, pa poći do štajerske granice i do Drave. Ovuda je vjerovatno prolazila i rimska cesta, tek ne ravnicom, već brdašcima, pa se valjda kod Opeke (možda Aqua Viva?) odvajala mimo Petrijanca do Varaždina, a od Vinice — Opeke do Ptuja, Poetovium.

Još stoji u Čalincu lijepa stara kurija, i tu su nekada gospodovali Patačići, tamo kod Ladanja Donjeg revir je ugljena, a malo podalje evo samrtni ostaci nekadašnjega lijepoga dvora Banjski dvor. Tragika toga dvora jest tragika dana našega oslobođenja! Dvor nosi ime po familiji Bot de Bajna. Andrija je Bot banovao g. 1492, pa opet 1505.—1511, a Eliza Bot bila je žena Nikole Isthvanffyja, historičara i gospodara Vinice, pa se njen grb nalazi uz Isthvanffyjev na župnom domu u Vinici. Ženidbom dobiše taj posjed Batthyanovi, a kad je Franjo Josip dao onako divljački smaknuti za vrijeme revolucije Ljudevita Bathyanija, uzeše im i to dobro, pa je tek kasnije njegova udovica »smjela« to natrag kupiti!!! Ali ga nije zadržala, već ga nakon par godina prodade Ivanu Nepomuku Erdödu, posljednjem nasljednom velikom županu varaždinskom. Taj je »Muki« bio neobičan slabić, pristaša Raucha, i drugova, koji su g. 1861. htjeli omesti primitak članka 42. u hrvatskom saboru, a njegovo je kukavičko geslo bilo: »Ako ne možemo kako hoćemo, a mi ćemo kako možemo«. Možda bi bilo ispravnije: »... a mi ćemo kako drugi hoće«!

Ivan je Erdödi već rasprodavao svoje posjede, prodao je Moslavinu i Klanječke Nove Dvore, nu kupio je Banjski dvor, pa se tu smjestio sa ženom Terezom groficom Racsinszky, koja je tu svoje goleme zbirke umjetnina, dopremjene iz bivše Ruske Poljske, posabrala — kažu da je bilo originala slika Murilla, Rubensa, Van Dycka, itd., pa starinskoga porculana i finoga staroga pokućstva, ne spominjući sitnije stvari. Nu ta je žena, rodom Poljakinja, bila i žena dobra srca, pa se nje još danas sjeća svijet kao darežljive pomagačice sirotinje, koja je sagradila za žensku mladež u Vinici školu. »Muki« je umro g. 1879, a ona g. 1909. O svemu tome potanje u Beloševićevu djelu: »Varaždinska županija«, str. 107.

Poslije smrti njene postaje gospodarom grof Samuel Festetich od Tolne, čovjek više no nemoguć, pa neobično umišljen i arogantan, tako da ga je sve od srca zamrzilo. Kad smo službeno zatražili pristup u dvor, da ga razgledamo i vrijedno snimimo, nije dozvolio, jer nismo donijeli preporuku zagrebačkoga nadbiskupa!!! Ali na žalost kazna je došla.

Gamad onoga graničnoga kraja sastala se dogovorno u onim tmurnim danima g. 1918. kao na svadbu: došli su kolima i konjima, znajući da nema vlasnika, ni nadzornika, pootvarali vrata dinamitom iz ladanjskog rudnika i ponapili se kao životinje, puštajući vino što se nije dalo odvesti ni ispiti i za malo vremena sve je bilo prah i pepeo, sve neumrle umjetnine — umrle su. I kad nismo dospjeli da ih barem u slici fiksiramo, snimili smo ruševine izgorjele zgrade: uokolo trijemovi 17. stoljeća, sve pocrnjelo i ogorjelo ... Ne znam da li stoji još i sada onaj lijepi stup pred dvorom, koji je bio preudešen za svjetionik, krasno djelo 18. stoljeća. Dobro je kupio Ranko Bonjeković, te je jedan dio dvora dosta bijedno uspostavljen ...

Pravi je naziv Bajnski dvori po vlasnicima Both de Bajna. U uređenom preostatku dvorca s parkom lječilište je — psihijatrijski odio varaždinske bolnice. Djelomično spašene dragocjene umjetnine iz dvora nalaze se u varaždinskome muzeju, te u privatnom posjedu u Varaždinu i Zagrebu.

Tu, uzduž ovih humaka, bilo je od vajkada mnogu kurija. God. 1649. imali su tamo kurije: Vuk Erdödy, palatin Ivan Drašković, gđa Dvorničić, gđa Nitzki, Nikola Patačić, Andrija Šipuš, Mihajlo Konjski i Petar Jambreković, a u Vratnom P. Körössi. U 18. stoljeću imali su Patačići u Vinici dvije kurije, koje su naslikane u kodeksu Patačić, tek ih ne možemo identificirati. Čini se da je ona »sub eadem arce« danas posjed Peschkeov, kao i Nitzkijeva kurija, gdje je još zapuštena kapela sa slikom iz god. 1760. Još su na Beyschlagovoj karti zabilježene kurije: Köröskenyi, Nitzki, Siger, Vinica, Novak, Czinderi. Na jednoj jednostavnoj kuriji i sada je grb: dva lava drže mač i na njem je kruna: grk Keglevića. Na jednoj drugoj, nekada posjed Dolanskog, madžarski je (jedini u nas!) zapis iz g. 1669. (nu, na žalost, mogao sam samo početak pročitati: »Ennek az varnak...«), a pod njim je zanimljiv zapis: »Orbe exagitato — fortunaque vexato — sub auspiciis, ejus, qui praeest — universis reaedificans — adauxit iniquis fortior — adversis«. Iz god. 1806.

I tako smo osvanuli u **V i n i c i**. Još se i sada vidi da je to mjesto bilo minulim generacijama osobito omiljelo. Zgrada općinskoga poglavarstva bila je sigurno kurija, po svoj prilici baš ona veća Patačićeva. U dvorištu je te kuće stajao prije **p r a n g e r**, kod nas unikum. To je trobridni kamen, 2,52 m visok, usađen na širokom postamentu, sa svake strane ima gore po jednu fracu, a sprijeda je okrugla kamena posuda (46 cm široka, 25 duboka) s otvorom dolje, očito mjera, nešto srodna onim mjerama u Dobrinju na Krku. Na svakoj strani dio natpisa:

1	6	43
D. 5	MOE	EZE
NOM	CHAB	IUSTAM
		MENSURTENETE.

od kojeg se dade godina 1643. i konac odgonetnuti: »Mjerite pošteno!« O Vinici je dosta pisano, Vjestnik drv. arheol. društva 1880, 114, »Prosvjeta« 1899, 1907.

Pranger očuvan u tome mjestu rijedak je i izvanredan primjer spomenika te vrsti koji nas sjeća na nekadašnje sudovanje.

Ž u p n a   c r k v a u **V i n i c i** promijenjena je posvema u početku 19. stoljeća za župnika Vojskeca, a nalazi se na mjestu koje se zove Marčan, pa se dozvolom kraljice Marije Terezije i to sada zove Vinica. Po starim vizitacijama iz g. 1649. i dalje saznajemo da je ta crkva, spomenuta već g. 1334, bila

gotska građevina, sa presvođenim svetištem i tabulatom u lađi, imala je kapelu sv. Andrije, koju je Nik. Isthuanffy prigradio. Od te je crkve ostalo ulazni dio posve gotski, nu sada je tamo smješten glavni oltar, dakle je crkva okrenuta kao npr. u Začretju, pa u Velikoj kod Požege i drugdje. Od kapele sv. Andrije i one sv. Fabijana i Sebastijana što je pred crkvom stajala, nema više ni traga, tek se čini da je na jednom prikazu manjega dvorca Patačićeva još ona stara crkva prikazana. Stari je ulaz bio kroz toranj, pa je nova crkva povišena i nadesno proširena. Možda su iz stare crkve preostali oni lavovi sa strane pokrajnih vrata, koji odaju predgotsko doba. Oltar slab. Zanimljivi su spomenici: nadesno grobni spomenik bana Benka Turoczija († 1616.), iz finoga bijelog mramora, odlično izrađen, prikazuje bana u odori s oružjem; nalijevo spomenik Nikole Isthuanfyja i žene mu Elize r. Bot de Bajna, s grbovima i plačljivim tekstom od g. 1597. Kukuljević je vidio još jedan dio, kojeg danas više nema. Napose je još jedan kameni zapis u hvalu pokojne žene Isthuanffyjeve u distisima. Na desnom pilovu k svetištu spomenik je Franje Keczera Radovanskoga, s grbom i kipom Kristovim, od g. 1679, a na suprotnoj je strani rimski natpis:

FIRMIA; L P
SCRABANTI
NA . AN XXXV
H. S. E.
Q. CAESARNIUS
IVSTVS. FIL
H. F. C.

(U donjem dijelu drže 2 genija girlandu.)

Svakako je Vinica morala biti veće rimsko mjesto, možda doista Aqua Viva.

Dok oltari ne vrijede ma nimalo, vrlo je otmjena pregrada između svetišta i crkvene lađe. U sredini su niska željezna vrata, na dovratnim kamenovima glava, a dalje drži naslon po šest genija sa svake strane.

Oltari su u župnoj crkvi, na koje se Szabo osvrće s negodovanjem, s klasicističkim primjesama.

Svakako je najvredniji komad u crkvi k r s t i o n i c a od kamena iz gotskoga doba, nu to je isprva bio ormarić za čuvanje sv. sakramenta, na stalku s fijalom s krabama završen. To je u nas jedini komad te vrsti.. Crkva ima i nekoliko vrlo lijepih kasnogotskih kaleža iz 17. i 18. stoljeća, a tasa s ampulicama za vino i vodu od teškoga srebra datirana je u g. 1663.

Naknadno su u Međimurju pronađeni još ljepši primjeri gotičkih kustodija u Nedelišću i u Podtrnu, tako da kustodija u Vinici nije više osamljen primjer te vrsti spomenika kod nas.

Napose je vrijedan spomena vrlo lijep s p o m e n i k L j. K ö r ö s k e n y j a iz g. 1841. na groblju u Vinici (taj je Köröskenyi bio vlasnik posjeda i kurije u Vinici, koju je kasnije imao Peschke). Uz piramidu s grbovima i natpisom stoji lik rastužene žene koja meće vijenac na urnu, postavljenu na stalak. Natpis na ploči kazuje da tu počiva L. Köröskenyi († 16. X 1841.), a imao je dvije sestre, rođene Mattachich, za žene; druga je na stalak urne dala zapisati pravu bidermajersku tužaljku:

»Es ist so süss Verklärter zu gedenken,
Die unsrem Herzen einst so nach verwandt.
Sehn auch den Leib wir in die Gruft versenken,
So schliesst sich fester doch der Geister Band.
So strebt die Sehnsucht von dem Staub der Erde
Zum Sternenmeer in lichten Himmelschön,
Dort strahlt mit Flammenschrift ein neues Werden
Für das, was ewig wahr ist gut und schon!

Nedaleko Vinice, nahodišta dobroga građevnoga kamena, nalazi se svjedok srednjega vijeka s t a r i g r a d V i n i c a, od kojega su doduše ostali dosta neznatni ostaci, ali ti su u mnogom zanimljivi. Upravo je simbolički današnji prizor: pod razrušenom div-gradinom stoji mala kućica, kao u sjeni prošlosti. Prvi put se spominje grad g. 1353. G. 1391. gospodari tu kralj Sigismund i zalaže ga palatinu S. Lackoviću, ali već su g. 1397. i tu Celjski gospodari, pa ostaju i dobivaju ponovne darovnice. Dalje kao i kod drugih gradova: Čeh pan Jan Vitovec, pa njegovi sinovi, pa Ivaniš Korvin, koji tek nakon raspre sa Szekelyjevima dolazi u posjed grada i dariva ga podbanu Ivanu Gjulaju (g. 1503.). A kad je posljednji Gjulaj umro, dobiva jedan dio suvlasnik Gjulaja i rođak Nikola Isthuanffy, a ujedno i Turoczijevi: Turoczi je kao i Isthuanffy bio unuk Gabrijela Gjulaja. Po smrti Nikolinoj ostade veći dio Turoczijevi-

ma, pa je tu umro ban Benko Turoczi g. 1616., nu doskora je grad već razvalina, pa mijenja brzo gospodare: Draškoviće, Kegleviće, Malakocijeve i Erdöde, a sada je svojina Bombellesa.

Iz starih vremena imademo opis grada (1568., v. Laszowski, »Prosvjeta« 1899, str. 438), nu ne možemo si nikako po tom slike stvoriti. Tu se spominje ulazni toranj. na zapadu branište i kupalište, na sjeveru manja vrata, do glavnoga ulaza stan vratara, kuhara i krojača. U gornjem dijelu bila je velika kuhinja, kraj nje »stara kuća« s peći, otkuda su stube vodile u »palaču«, spavaonicu i sobu za boravak. Iznad kuhinje i u tornju — s urom i zvonom — dvije sobice. Iznosim to ovdje, jer to je jedini prikaz staroga burga uopće, koji nam pokazuje donekle način života onoga vremena. Ruševine Vinice podsjećaju veoma na Veliki Tabor. Tamo je peterokutnik okrenut šiljem prema ulazu, gdje ga brane dvije okrugle kule; ovdje je u sredini nepravilnik sa šiljem, opet prema ulazu, branjenom okruglom i polukružnom kulom. Dakako, V. Tabor se je kasnije jako razvio. Vinica je zadržala valjda svoj prvotni oblik. Pa kao što se gornji katovi V. Tabora nalaze na konzolama, tako je bilo i tu: sve su te konzole vrlo lijepo otesane. Dakako, ni Vinica nije odjednom ovakova nastala, a značajno je da su i ona i V. Tabor imali za gospodare familije koje je Ivaniš Korvin, sin Matijin, dovukao iz Ugarske.

Lit.: Anđela Horvat, Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međumurju, Zagreb, 1956.

Neće biti suvišno ni par riječi o znamenitom historičaru N i k o l i I s t h u a n f f y j u, koji je tu živio i umro, te je pokopan u viničkoj crkvi. On je oko g. 1524. rođen oko Pečuha; zarana je došao u Hrvatsku, gdje mu je štitnik bio zagrebački biskup Nikola Olah, koji ga je poslao u Bolonju i Padovu na nauke, te ga kasnije nalazimo u službi Nikole Zrinskoga Sigetskoga, pa opet uz Olaha, tada već primasa Ugarske. Oženjen s Jelisavom Bot de Bajna, dođe u Hrvatsku, sada već po njoj posjednik Vinice i Trakošćana i drugih posjeda. Propalatin od g. 1581, sudionik uratu s Turcima, pisac povijesti ugarskih naroda od g. 1490. do g. 1608, gdje su prikazani događaji, koje je većinom sam doživio. G. 1608. udari ga kap, a poslije sedam godina smiri se u grobu uz svoju ženu Jelisavu.

Nedaleko Vinice nalazi se veliki dvor O p e k a, danas Bombellesov, nekada Draškovića, koji su ga podigli, pa se njihov grb nalazi i sada nad ulazom. Inače je taj lijepi veliki dvor u novije doba preudešen, dozidane kule i terase na lukovima, a uokolo je perivoj poznat nadaleko. U stijeni predvorja nadesno uzidan je nadgrobni kamen, donesen ovamo navodno iz Zelendvora, a glasio je: (C. I. L. 10926.)

MACEDO . SVRI . F
V. F. FECIT. ET
ANTONI
AE M FIL.
VIATICAE
CONIUGI
PIENTISSIMAE
AN L

Nu prva dva retka sada nedostaju. Malo podalje uzidan je kamen s nekoliko nelijepo pisanim natpisom: »ECCE ANCILLA DOMINI«. Možda iz koje crkve ili kapele.

Par kilometara istočno leži Z e l e n d v o r, nekada sjedište gospoštije roda Franje Nadažda, bana, koji ga je sazidao, a Franjo ga Drašković proširio. Po Ferdinandini Drašković udatoj Bombelles, prijeđe i taj dvor u ruke familije Bombelles, pa bude kao dvor napušten i pretvoren u tvornicu žeste, tek se u kapelici dvora pokapaju danas članovi familije Bomballes. Tu je stajao kip Ivana Nepomučkoga, sasvim srodan onom u Klenovniku s Nadaždovim grbom, a na križanju puteva nakon Zelendvora stoji kameni stup s kipom Isusovim, označen godinom 1772. O tim kipovima, a kojih u ovim stranama ima mnogo, još ćemo napose govoriti.

Kip spomenutog Tužnog Krista pohranjen je (od g. 1957.) u župnoj crkvi u Petrijancu.

Sjeverno od Vinice, na brijegu, nalazi se crkva sv. Barbare u N a t k r i ž o v l j a n u, nekadašnja kapela, sada župa od g. 1775. Nema ništa osobita, do svog krasnog položaja i lijepe škropionice iz g. 1687. Tu je u štali bio rimski natpis, koji je Mommsen izdao u C.I. L. III 521. br. 4108, ali do sada se sačuvao samo dio toga natpisa, koji je župnik Bančić (izvrsni stolar!) predao arheološkom muzeju u Zagrebu.

Szabo navodi da crkva nema ništa osobita, međutim u njoj je inventar koji potječe od 17. — 19.st.

Prije je ta crkva spadala pod župu R a d o v e č k i K r i ž o v l j a n, gdje je i sada župa. Tu je prastara župa sv. Križa, ali tek se g 1574. veli izrijekom: »in Krisovlyan«. Točno je opisana u viziti od god. 1649., pa i kasnije, crkva te župe, ali bila je onda na brijegu, nezgodno položena, ugrožena od gorskih voda. Vizizatorova želja da se ta crkva napusti i kao župna upotrijebi velika kapela sv. Marije, koju je po nalogu pape sagradio gospodar Križovljana Vragović, jer je župniku bio iščupao bradu (dobar kolator!) — ispunila se. Ta je kapela već g. 1649. postojala, imala slikani tabulat i kamenu propovjedaonicu, tri oltara i novi kor. To je dakle osnovka današnje župne crkve u Radovečkom Križovljanu.

Crkva je kasnogotska građevina, svetište ima još otpornjake, no crkva je cijela barokno svođena. Nad portalom je u nišanu Isus i sa svake strane po šest apostola, slikarija neukusno obnovljena. Tu je bio i prikaz Marije i natpis koji se odnosio na g. 1812, no toga više nema. Sakristija je sagrađena g. 1683, zvonik 1753, pokrajna kapela Marijina g. 1703, tu su grobovi članova familije Paszthory. Još bi trebalo spomenuti i škropionicu iz g. 1682, te mrežišta iz gotskoga doba u prozorima svetišta.

U selu L o v r e č a n u, tik do štajerske međe, osobito je zanimljiva kapela sv. Lovre. Opisi vizitatora spominju ovdje kapelu sasvim drugoga oblika. G. 1641. veli se da je kapela okrugla, g. 1678. veli se: »sanctuarium per modum cochleae formatum«. Već g. 1777. opisuje se sadašnja kapela, toranj je iza glavnoga oltara.

Kasna gotska građevina sačuvala je gotski okvir pokrajnih vrata, a naskroz neorganički dozidan je (valjda već oko 1738.) vrlo lijep toranj, dolje četverostran, gore prelazi u osmerokut; u donjem dijelu je sakristija, u gornji se dio ide izvana, drvenim stubama. Toranj je postavljen na vrh brijega, upravo izvanredno efektno. Kapela je vrlo lijepo uređena, sva barokno svođena, oltari bolji radovi, nekoji su u sadašnjici izmijenjeni lošima. Toranj podsjeća živo na toranj sv. Marka u Zagrebu. Možda su ga isti majstori gradili.

Na povratku skrećemo iz Cestice do d v o r a K r i ž o v l j a n a, koji je do danas zadržao svoj starinski izgled, tek nema više pokretnoga mosta, a po vanjštini ostala je to ista jednostavna građevina. To je bilo sijelo familije Bakić de Lak, pa je ženidbom

prešao na familiju Paszthory, a od ove isto tako na familiju Varady, koja i danas tamo gospoduje (Varady de Nagy Szelessény et Dicske). U dvoru su sačuvani mnogi portreti familija Vragović, Patačić, Paszhory, te sila antikviteta, koje je sabrao jedan član familije Varady, poslanik u inozemstvu. Ima odličnih komada umjetnoga obrta. Zanimljiv je kameni okvir vrata iz renesansnoga doba, nu dijelom je ostao još neisklesan kamen: umjetnik nije dospio da ga iskleše. U arhivu Jugoslavenske akademije nalaze se pod III d. 116. vrlo zanimljivi spisi, počevši od g. 1641., koji se odnose na posjede Slanje i Križovljan. Nu, nije to ono Slanje istočno od Varaždina, već ovdje u blizini. Tu dolaze razni vlasnici, napose u 18. stoljeću: 1734. kupuje Gabr. Herman Patačić, koji to daje bratu Ludoviku, 1772. Ivan Patačić prodaje Stj. Sigheru, a 1775. Sigher Jos. Loseku, 1778. Losek Iv. Ledvayu, 1808. Eleonori Patačić, 1824. Patačićka Ivanu i Franji Domanickom. Lijep primjer brze izmjene gospodara!

Zapušten lijepi dvor — lišen nekadašnjeg inventara — čeka na zasluženu obnovu i podesnu novu namjenu.

P e t r i j a n e c je prastaro mjesto, a napose moralo je biti vrlo znatno mjesto u rimsko doba. Tu su se dvaput našli — prema Sabljaru — duboki zdenci, obloženi kamenom, i to g. 1797. na trgu pred kućom Tome Jovana, pa g. 1811. u kući Josipa Jelačića, a u njem je bio dva metra dug kamen s rimskim natpisom, koji je po prepisu Sabljarovu donio Mommsen u C. I. L. III, br. 4115. No najvažnije je otkriće učinjeno 20. VI 1805., kad je seljak Matija Hudjek kopao temelj za svoju kuću, pa našao 115 komada zlatnih novaca od Hadrijana do Julijana, zlatnih narukvica, od kojih je jedna urešena zlatnim novcem Antonina Pia, L. Vera, Julije Domne, te Gordiana III, a druga Marc Aurela, Caracalle, Gordijana III i Claudia Gothica. O tom nahođaju sačuvan je spis u arhivu Jugosl. akademije III d. 61, a pisalo je o tom Šime Ljubić u »Vjestniku hrv. arh. društva« g. 1880, str. 110. Potanje su opisani komadi u djelu: Arneth, »Monumente des k. k. Münzen u. Antiken Kabinettes«, Wien 1850. Vrijednost je predmeta za onda bila procijenjena na 3352 for. 30 novč. Dakako da se je našlo i grobova.

S pravom drži Janko Barle da se je to mjesto prije zvalo B r u č i n a (Bruchina), jer se tako spominje crkva sv. Petra u popisu od g. 1334. Od starije

se crkve tu nije ništa sačuvalo, novija je neugledna građevina, sa slabašnim oltarima. Crkvu je posvetio sufragan Vrhovčev Saleacz g. 1822., za župnika Bašića, koji je tu i pokopan g. 1832. Po jednom zapisu što ga spominje Kukuljević sagradio je crkvu god. 1780. župnik Čačković.

U župnoj crkvi je barokni i klasicistički inventar.

Kip sv. Florijana stoji na trgu pred crkvom — malo podalje, uz cestu prema Vinici, kip sv. Jurja. Općinska je kuća u Petrijancu predjelana, tako da naliči magistratskoj u Varaždinu.

Za kapelu sv. Katarine u Novoj Vesi veli vizitator da je »antiquissima, noviter (1777.) reperata«, nu danas stoji tu obična kapela, koja ima neobično završeno svetište u šilj, kako smo to vidjeli već kod nekolikih drugih, npr. u Kamenici.

Nu u tom je kraju svakako najzanimljivija kapela sv. Benedikta na groblju u Svibovcu na Dravi. Upravo neočekivano: svetište ima oblik trolista, kako je dosta često u Dalmaciji, kod nas je samo još jedna srodna kapela u Orljavcu, župe Skenderovci u požeškoj županiji. Lađa duguljasta, a pred nju je kasno dograđen zvonik. Natpis veli: »Ad laudem et honorem Dei omnipotentis nec non S. Benedicti, abbatis hoc opus Franciscus Urssich ff. Anno 1. 60XVIII.« Nu Fr. Uršić nije jamačno sagradio novu kapelu, već je dozidao k staroj nove dijelove. Zanimljivo je svetohranište s gotskim okvirom i gotski prozorčić u apsidi.

Tlocrt u obliku trolista ima i napuštena gotička crkva kraj sela Toranj kod Pakraca.

Nekoliko riječi o stupovima na putevima ovoga kraja. Pred Majerjem nalazi se stup s umornim Isusom, koji se podbočio rukom. Uobičajena forma 17. i 18. stoljeća. Sličan u Zelendvoru, Babincu itd. Iza Petrijanaca kip sv. Jurja pod krovićem: konj i zmaj su ponešto zdepasto izrađeni, nu vrlo je dobar postamenat s figurama sv. Florijana, sv. Marka i jedne svetice. Zapisane su godine 1764. i 1775. Na raskršću iza Petrijanca (na karti »kod pila«) stup je s Isusom kao prije spomenuti (»Zahnwehchristus«), a na stupu kipići sv. Florijana, sv. Petra, sv. Antuna, te je tu ugrebeno više zapisa. Na raskršću cesta u Vidovcu nalazi se stup s reljefom sv. Folrijana, na stupu Kristov lik. Natpis glasi: »QUI PASSUS EST PRO NOBIS, MISERERE NOBIS. ANNO DNI. 1672.« Srodan se kip nalazi u Babincu, a natpis veli: »AD MAIOREM DEI GLORIAM ET AD MEMORIAM PASSIONIS DNI. NRI. IESU XTI. F. F. REN. D. P. MARTINUS CHELIAK, ANNO 1658.« (Ugrebeno još: Babnik i VDS 1733.).

Najljepši od svih stupova je »Beli pil«, na putu između Varaždina i Novog Sela, stoji osamljen na polju. Na ovisokom stupu usađen je širi kameni podnožak, a na njem nešto uži, s krovićem sa četiri reljefa: Marija s Isusom, Bog Otac drži Raspetoga među koljenima, sv. Stefan i sv. Donat. Na stupu ima nekoliko ugrebenih zapisa iz g. 1771. i 1773. O varaždinskim, kojih ima iz svih tih epoha, napose.

Pil Tužnog Krista (jedan od starijih) uklonjen.
Pil Tužnog Krista od Zelendvora pohranjen u Petrijancu u župnoj crkvi.
Čuveni »Beli pil« stoji oštećen i nagnut.

Uz cestu Varaždin—Cerje nalaze se gusto naseljena mjesta: Nedjelanec, Čargovec, Vidovec, Jurketinec, Cerje. Bilo je nekoliko posjeda Cerje. Gornje Cerje bio je posjed Pethöovih, g. 1606. dobio ga je Gavro, sin Benkov; Kad je posljednji umro, dade Ladislav Erdödy na temeljima porušenoga dvora sagraditi novi, a iz Pethöovljevih je vremena ostao nad ulazom natpis: »Porta patent et nulli claudaris honestro«. (Arhiv Jugosl. akademije III d. 61.). Cerje Nebojse bilo je u vlasti Vragovića, kasnije Matačića, Cerje Srednje i Tužno, nekada također Pethöovih, dobile su obitelji nasljednice. Jurketinec se vrlo često spominje, nekada dobro ivanovaca, pa Ivana Korvina, Ratkaja, koji ga daju Ivanu i Petru Madaču od Štrigova, a ti uzimlju predikat »de Jurketinec«. U doba nastajanja kodeksa Patačića pripadalo je dobro s dvorom — narisana je oveća kuća na kat — Stjepanu Patačiću. I Vidovec je bio posjed Pethöovih; nakon parnice dobije to Samuel pl. Bužan, ženidbom dobije to barun Kušević, a po njegovoj kćeri Jordis Lohausen. Nu po »Statusu fam. Patačić« bila su u Vidovcu i dva dvora »antiqua residentia« i »castellum«. To će biti ona dva dvora u susjedstvu: Krkanec, najljepši dvor u tom kraju, koji je pretvoren u hambar! Osobito se ističe glavni ulaz u dvor, grbovima Patačić-Beković de Trnovec s natpisom gore: »In Te Domine speravi, non confundar in aeternum«, a dolje pod grbovima: »Stephanus Patachich de Zayezda prothonotarius regni

Sclavoniae cum chara coniuge sua Barbara Bekovich sibi et catholicae romanae duntaxat posteritati fieri fecit. Anno Domini 1616.« O njem, koji sniva vječni san u crkvi u Vidovcu, bilo je već govora, a valjda je tu i posljednji Patačić, Fridrik, boravio. Još su po izumrću Patačića bili u dvoru, kojim je gospodario Köröskenyi, neki portreti, naročito Gabrijela Hermana Patačića, pa Franje Patačića († u 38. g. 1777.), te tri ženska portreta Patačićka, odlikovanih zvjezdokrsnim redom. Tada je, još u šezdesetim godinama, bila u dvoru lijepo uređena kapela sv. Stjepana. Par koraka dalje stoji drugi, jednostavni dvor, po svoj prilici nekada posjed Donata Lukavszkoga. U tim stranama još je spomena vrijedan dvor Š a u l o v e c, sagrađen g. 1791, ali posve moderniziran, sijelo familije Kiš-Šaulovečki, pa J a l k o v a c, starinski dvor Mirka Josipovića, glavnoga agensa kod gradnje zagorske željeznice, jednoga od najsimpatičnijih »madžarona«. Ali i njegova je dvora nestalo (imao je, kako svjedoči Belošević, u gornjem dijelu granarij!), a sada je tamo Leitnerov novi dvor, što ga je vanredno lijepo izveo Schulze-Naumburg.

Pretražujući crkvene spomenike, naći ćemo vrlo malo zanimljiva, sve dok se ne spustimo do Remetinca. V i d o v e c je imao staru crkvu sv. Vida, koja se spominje prvi put g. 1574, očito gotsku, a bila je cijela svođena, nu sada stoji tamo nova crkva iz vremena od g. 1820.—1830, nastala zauzimanjem vlastelina Donata Lukavszkoga. Svetište je pokrito kubetom, lađa isto tako, pa je stvoren vrlo lijep prostor, na žalost skučen nepogodnom slikarijom. U tu su crkvu prenijeli grobne ploče Stjepana Patačića, protonotara, koji je umro g. 1629., i žene mu Barbare Beković, zatim grobni napis Friderika Patačića, posljednjega člana, što mu ga je stavila Eleonora, posljednja Patačićka, te spomen na Donata Lukavszkoga († 1932.). Vrlo je zanimljiva kapela sv. Antuna u selu C e r j e T u ž n o, koja ima svetište zatvoreno koničnim nepravilnikom, a oltar je unikum: postavljen pred svetište, čini jednu pregradu od štuka, ostavljajući samo prolaz sa svake strane. I lađa je sva urešena štukom, a prednji je dio jamačno kasnije dozidan i tu je zvonik uključen u crkvenu zgradu. Vizitatori spominju da je ta kapela bila posve zapuštena, te stoga pod interdiktom, nu već je pod kraj 17. ili početkom 18. stoljeća morala biti posve uređena.

Svakako je najzanimljivija crkva u R e m e t i n c u, u kotaru Novi Marof, pod ruševinama Grebengrada, s kojim je jamačno povezana. Očito samostanska crkva, s dugačkim svetištem, pretrpjela je mnogo toga u prošlosti, a čini se da je od iskona bila građena za franjevački red. 22. VI 1556. piše kralj Ferdinand Krištofu Batthyanu da vrati dragocjenosti koje je tamo sedam samostana pohranilo. Neko vrijeme bila je i posada u samostanu, g. 1577. sedamdeset haramija. Ipak su Turci crkvu i samostan poharali, pa je tek g. 1639. doveo Adam Batthyani redovnike natrag, a Gjuro Batthyani opravio ga je g. 1646., pa su franjevci ostali tu do g. 1790., a sada je samostan postao župnim domom a crkva župnom. Stanje crkve potvrđuje njenu povijest.

Ulaz je jednostavan, lijepo profiliran okvir gotskih vrata. Toranj je u donjem dijelu stara građevina, tu su se vidjeli tragovi velikoga požara. Gornji je dio kasniji, a najkasnija je kapa, tu je prije bila gotska piramida. Lađa je 17 m dugačka, svođena na tri polja, rebra počivaju na polustupovima, na rebrima klesarski znakovi. Svetište, 13,5 m dugačko, svođeno je očito gotski, ali po d r u g i p u t na četiri polja, dok po otpornjacima vidimo da je bila isprva na tri polja svođena, pa ima samo tri zaglavna kamena, s grbovima Hermanfija de Greben, knezova Celjskih i Batthyana, nasljednika Grebenskih: vjerojatno su ti kamenovi ostali od prvoga svođenja. Četvrti je kamen prazan.

Nadesno je prizidao kapelu sv. Antuna Baltazar Patačić († 1719.), prvi barun, pravnik i veseljak. Urešena je bujnim štoku-ornamentima, ovijenim oko brojnih medaljona, koji nisu bili svi oslikani. U pozadini veliki barokni oltar, loše popravljen. Tu su zakopani Baltazar i Bartol, muž Eleonore, također od roda Patačićeva. Kažu da je u grobnici pet lijesova. U svetištu je stajao oltar iz god. 1669, a postavio ga je Nikola Makar, vrhovni potkapetan križevački i žena mu Marija Jurčin. Oltar je bio u srednjem dijelu dio staroga gotskoga krilnoga oltara, s prekrasnom madonom, a u plohama sa strane 4 crkvena oca i 4 evanđelista, vrlo dobri radovi, dok su svetice, po tri u jednom odsječku, malo šablonski prikazane. To je bio jedini poznati ostatak od brojnih gotskih oltara u nas, pa ga je župnik dao zamijeniti modernim gotskim ruglom, dok je prastari original danas u Zagrebu, u Muzeju za umjetnost i obrt.

Kod pregradnje župnoga dvora pokazali se krasno izrađeni lukovi gotskoga samostana, koji su ostali sačuvani. Uz ovu crkvu trebalo bi spomenuti crkvu u Varaždinskim Toplicama i onu u Knegincu, nu to ćemo učiniti na drugom mjestu. Za sada ćemo, krećući prema Varaždinu, ogledati tek ubrzo kapelu u Beletincu, crkvu u Obrežu i u Biškupcu.

I u malom selu B e l e t i n c u kopa se ugljen, koji žičanom željeznicom odilazi do Krušljevca na zagorskoj pruzi. Već se g. 1216. spominje taj posjed: »terra castri, que vocatur Beletynczy« (Smičiklas: C. D. IV. 20), a g. 1543. u vlasti je Batthyana. Prekrasan pogled na Bednjansko polje. Negda je tu bila i župa, g. 1501. spominje se »D. Briccus, plebanus eccl. Omnium Sanactorium in Belethynicz«. Kapela je imala svođeno svetište i tabulat u lađi, vizitacije izrijekom kažu da je građena »ad formam antiquam«. Doista je pred nama kapela XIV. stoljeća, s četverostranim svođenim svetištem, kao ona sv. Martina Loborskog u Martinšćini, u Kelemenu i drugdje. Od stare sakristije ostao je gotski dovratnik. Pred kojih 80 godina svođena je lađa barokno, a kasnije je prizidan i osmerostrani zvonik.

Naknadno je ustanovljeno da gotički fragment iz Remetinca nije jedini preostatak od brojnih gotičkih oltara kod nas jer našlo ih se još nekoliko; od onih u Hrvatskom zagorju spominjem npr. kvalitetni gotički reljef Oplakivanje u župnoj crkvi u Začretju.

Izdaleka obilazi željeznica, silazeći s brda u ravno varaždinsko polje, O b r e ž, s crkvom sv. Ilije. Staro je to mjesto, prastara župa. Već se g. 1247. spominje gospodar Nezdaša, pa opet 1258, gdje se kaže: »ex terra filiorum Selk, nomine Ebrys apud Sanctum Elyam«. Prastara župa, stara gotska crkva, sa svođenim svetištem i tabulatom u lađi, kasnije je i tu bio svod. U 18. stoljeću bili su kolatori: Patačići (dobro Sketin!), Erdödy, Skerlecz, Kiš i Czindery de Nagy Atad. Kasnije je sva crkva pregrađena, pa i ta je g. 1914. zamijenjena s novom, sadašnjom. Takova se promjena morala dogoditi i s kapelom sv. Lovre u Lovrečanu, koja je bila posve analogna gotska crkvica, ali je porušena, pa je u blizom selu R a d o v a n u na prekrasnom mjestu sagrađena velika kapela s lijepim tornjem, ali kako je prijašnji pok. župnik Palanščak pribavio čudotvornu Marijinu sliku, to je kapela sada posvećena Mariji, a selo je zadržalo ime Lovrečan.

Neobično je krasna arhitektonska slika župne crkve i dvora u B i š k u p c u, starom posjedu zagrebačkih biskupa već od g. 1215., koji se davao u leno sve do biskupa Branjuga (nu biskup Klobušicki dao ga je kasnije svome bratu!) I tu je bila nekada gotska crkva, a g. 1747. pokazuje stari bakrorez crkvu po prilici ovakovu kakova je danas: velika lađa, malo — valjda još staro — svetište. Sada je tamo pet oltara i propovjedaonica, koja nosi grb biskupa Klobušickoga (od 1748. do 1751. u Zagrebu, onda biskup u Kaloči). Drugi je, nepoznati, grb nad trijumfalnim lukom. U vrlo ukusno pokrivenom zvoniku bila su četiri zvona, po vijestima sa dva rekvirirana. Oltar i posuđe pristojno, bez veće vrijednosti.

*

Tako smo se približili našem dragom Varaždinu, nu prije ćemo se ogledati za spomenicima prošlih dana u kraju istočno od Varaždina, pa krenuti do najvažnijih uspomena prošlosti u novomarofskom i stubičkom kraju

Istočno od Varaždina tekar je malo sačuvano. Već se g. 1254. spominje tamo crkva sv. Bartola apostola u današnjem B a r t o l o v c u, a župa se zvala po Žabniku, po selu u blizini. Posvetio ju je ponovno biskup Vinković (zagrebački biskup 1643.—1647.). Nu ona se kasnije znatno mijenjala, tek je ostalo staro svetište, četverostrano s križnim svodom, a u novije je doba opet crkva izmijenjena. K toj je župi spadala i kapela Sv. Duha u Šemovcu, selu koje se češće spominje u povijesti, a dobilo je ime po davnom posjedniku Sceme comesu koji je dobio tu zemlju g. 1251. Tu je nad ulazom u sakristiju grb s natpisom: Miroslav Bedeković Komorski — rođ. 13. IX 1785. † 27. IX 1868. Vrlo je stara župa u J a l ž a b e t u, koju popis od g. 1334. navodi in archidiaconatu kamarczensi: »ecclesia sancte Elysabeth filiorum Egydii«. No župa se zvala »in Suhodol«, a od stare se crkve nije ništa sačuvalo, već tu stoji sada kasnobarokna, vrlo ukusna građevina, s dobrim glavnim oltarom. To je mjesto bilo nekada svojina Šemovečkih, kasnije je tu zagospodovala familija Gottal. Udova posljednjega Gottala, rođ. Somogyi,

(nezin je grb u belečkoj crkvi) najprije je utemeljila zakladu za podupiranje kmetova. Preudala se za Baltazara Bedekovića, protonotara, pa su u Jalžabetu podigli kuriju s kapelom sv. Marije, a u Šemovcu kurijicu s kapelom Stjepana kralja. Kći Miroslava Bedekovića († 1868.) udala se za kancelara Kuševića, pa je tako taj posjed pripao ovima. Nedaleko je bila župa sv. Klementa u selu K e l e m e n, koju navodi popis od g. 1501.: »ecclesia sti. Clementis in Z w y n u s a«. Opet drukčije ime sela! Tu je još sačuvano četverostrano svetište, a cijela je crkva sada svođena barokno. Dobro je pripadalo Batthyanovima, pa Auerspergima i Erdödima.

Krećući iz Varaždina prema jugu, brzo ćemo se naći u K n e g i n c u, mjestu gdje se nalazi ostatak kule u kojoj je, po tradiciji, bio zatvoren kasniji kralj Andrija, pa je zahvalno obdario g. 1209. grad Varaždin povlastima. Vizitator g. 1646. veli da je nad ovom crkvom bila stražarnica u doba turske najezde. G. 1678. bila je sva svođena, pa se je gradio toranj. Župa je tu od g. 1789. Crkva je gotska građevina, sa svetištem zatvorenim s tri stranice osmerokutnika, bez otpornjaka. Cijela je svođena; na desnom izvanjskom zidu nalazi se surovo izrađen mjesec, ures kakav smo našli i u crkvi u Konjščini. Bolja je slika u jednostavno opremljenoj crkvi na oltaru sv. Barbare, koju je slikao A. Keller, Pictor, 1811. Lađa je produžena g. 1800, pa je pred sporednim ulazom sagrađen vrlo lijep trijem. Crkva s jakim zvonikom, trijemom i vrlo velikom svojom visinom čini neobično lijep dojam, a ostatak stare kule (bile su još tri druge) podaje cijelom još neki osobiti čar! I navodno se, eto, baš tu rodile povlastice našega dragoga Varaždina!

VARAŽDIN

Prošli smo i upoznali diljem cijeloga našega Hrvatskoga zagorja toliko toga zanimljivoga, tja tamo od davnih prethistorijskih dana do dana današnjega, vidjeli mnogo toga lijepoga i vrijednoga, što je prošlo vrijeme stvorilo, mnogo toga što nitko više neće vidjeti, jer je vrijeme opet svoje razgradilo. Vidjeli smo na svakom komadu zemlje radin i maran svijet, koji se tu kini na komadićcima zemlje od nepametara, a radinost mu posvjedočava i sam kamen: bezbrojni nalazi oruđa iz kamenoga doba po cijelom Zagorju dokumenti su marljivosti i teškoga življenja čak i u onim vremenima! Pi sigurno žive tu i sada potomci onih drevnih ljudi, te ona »seoba naroda«, koja zapravo uvijek traje, sad većim, sad manjim intenzitetom, sigurno nije baš sve potamanila... I zato možda baš tu u Hrvatskom zagorju vidimo diljem svih vjekova dva oštro odijeljena sloja: s jedne strane seljački narod, koji živi uređenjem od davne davnine, gradeći si domove na svojem »plemenitom«, na svojoj grudi zemlje, pa tako je ostalo ono drevno nastanjivanje Hrvatskoga zagorja bez pravih sela, bez većih skupina. To već leži i u samoj prirodi zagorskoga seljaka: ta on je baš tako vlastelin na svojem, kao i pravi vlastelin na svom većem posjedu, dapače on je jači, jer je natijesno, upravo magično vezan s tom svojom zemljicom. Neće on u bolju Slavoniju, veli da tamo nije ni zrak dobar, ni voda, pa se tamo brzo umire, »a umrijeti se može i ovdje«! I evo, baš mi sada doživljavamo da se na očigled ispoljuje jakost onoga što je samoniklo, da nadjačava zemljoradnik, a još do nedavno silne i moćne gospoštije iščezavaju kao dim na vjetru, pa im se ni dvorovi ne mogu više uzdržati, jer su podalje od prometnih puteva, a nema više zemlje da ih uzdržava...

Drugi su sloj žitelja Hrvatskoga zagorja vlastelini. Upoznali smo silne rodove, koji su gomilali nevjerojatne posjede, a najmanji je dio bio hrvatskoga podrijetla. Da, ali taj domaći živalj ipak je ostao jači: on se sačuvao kao mali posjednik do dana da-

našnjega. A možda je baš ona prastara forma naseljavanja podavala vlastodršcima snagu da su onako nemilice dijelili i kapom i šakom zemlje i posjede svojim, narodu sasvim stranim ljudima, pa su baš ti stranci izazvali redom seljačke bune, te tako zapravo sebi smrt donijeli. Ta eto i sam car i kralj Sigismund poklanja cijelo Zagorje svojim rođacima, knezovima Celjskim, Ivaniš Korvin, sin kralja Matije dovlači ovamo i Ratkajevce i Pehtöovce i bog zna kakovu čeljad. Tako zagospoduje u našem Hrvatskom zagorju sasvim strana čeljad, koja se domogla i velikih časti i služba u Hrvatskoj, ali s malom iznimkom sve je to tuđ, nakalemljeni sloj, koji se nije nikada sasvim slio s domaćim življem, već mu ostao tek povjerenim gospodarom. Primjer nam daju Patačići, koji su se najbolje ponijeli, pa je ipak biskup Gabrijel Herman bio najljući protivnik svega hrvatskoga, nu ipak nije htio svom Zagorju uskratiti lijepi žrtvenik u crkvi u Belcu. Vlastela su zapravo neka internacionala, a mora se priznati da su oni bili spojka sa zapadom, od kojega su goleme tekovine preuzeli i u Hrvatsko zagorje prenijeli, pa konačno sve tu ostavili onom narodu, kojem su uvijek ostali stranci. I taj je narod te tekovine i te kako zaslužio: da nije njega, da nije kmeta bilo, ne bi bilo ni divot-crkava, ni dvorova, ni velikih redovničkih samostana...! To je jasno! Pa tako danas imaju potomci i pravo da sve što je trajne vrijednosti, sve što je i za današnje doba ikako upotrebivo sačuvaju i upotrebljavaju, jer je konačno sve to plaća za znoj davno iščeznulih generacija. Ne treba misliti da je to bilo tako samo u našem Hrvatskog zagorju, da, drugdje je bivalo još i gore, makar su to bile prosvećenije zemlje!

Kao neka sinteza svega toga što je tu izneseno prikazuje se naš dragi grad Varaždin, pa neće biti suvišno da barem letimice prođemo povješću i povjesnim spomenicima toga našega lijepoga grada, koji je uza sve tuđinske nasrtaje, koji su često prijetili potpunim slomom, ostao do sada pravi hrvatski grad, koji je izvrsno umio i dobro iz tuđine prigrliti i amalgamirati. Već je Ebner g. 1827. napisao — malo suviše homagijalnu, ali dobru »Hist.-statist. topographische Beschreibung der k. Freystadt Varasdin« — prvu monografiju o kojem našem mjestu! Kasnije se bave historijom Varaždina Kukuljević, Janković, Klaić, Laszowski i drugi, a najnovije doba podalo nam je prelijepe radove Ad. Wisserta

i Krešimira Filića, tih revnih urednika našega najljepšega muzeja, Muzeja grada Varaždina... Nepregledan je broj članaka o Varaždinu i njegovim prilikama po raznim časopisima, a očekuje se i jedna oveća historija, koja se malo teže rađa! Pa će tu dostajati kratak prikaz.

Nema sumnje da je taj naš Varaždin prastaro naselje. Kada se vlak dovinuo tamo od Budinščine do Novoga Marofa, te je krenuo prema Varaždinu, pruža se osobito zanimljiv pogled na grad: usred plodne ravnice uzdigao se grad s brojnim tornjevima, uokolo na većoj udaljenosti zaokviren zagorskim brdima, a dosta udaljen od prevrtljive Drave. Pa tu je morao biti od davnine najljepši prijelaz preko Drave: tradicija hoće svakako da je baš tu Koloman prešao preko Drave da ugovara s hrvatskim plemenima, tu, gdje je kasnije uzvratio Madžarima posjet ban Jelačić u g. 1848.

Nitko nije još riješio pitanje što znači zapravo ime Varaždin, (madž. Varasd, pa to ime nose i dva sela u Madžarskoj!), sva ta tumačenja posve su bez temelja.

U historiji javlja se Varaždin uskoro poslije Zagreba, a dakako da je zbog velike blizine Štajera i Madžarske dosta svezan s njihovom povijesti. Bela III dosuđuje kaptolu zagrebačkom Toplice kod Varaždina 20. kolovoza 1181., pa se tu spominje već župan varaždinski Belle, »comes de Garestin«, dok se drugi župan Crazon spominje 1198. Svakako je tu postojala manja plemenska župa sa svojim županom, pa se i kasnije na teritoriju sada nestale županije varaždinske nalazile dvije župe: zagorska (s gradom Krapinom) i varaždinska s Varaždinom, kako se to vidi iz listine spomenute u historiji Krapine od g. 1258. Najvažniji dokumenat Varaždina čuva se u arhivu grada Varaždina: listina kralja Andrije II od g. 1209. kojom prodaje, iz zahvalnosti za pomoć za vrijeme svoga tamnovanja u Knegincu, Varaždinu povlastice slobodnoga grada (Smičiklas: Cod. Dipl. III, 89). Građanima neće suditi niti comes, niti comes curialis, već će si sami birati suca, »quem richtardum solent appelari«. Uređuje se plaćanje poreza, pa podavanje županu. Svatko može o svom posjedu samovlasno odlučivati, prodavati, oporučiti itd. Počini li stranac nepravdu građaninu, sudit će varoški sudac. Potanko se određuju međe grada Varaždina, nu te se danas tek dijelom mogu odrediti. No, g. 1220. dođoše Varaždinci pred kralja Belu s

molbom da im potvrdi sloboštine podarene od Andrije II, jer da se originalna isprava uništila navodno u požaru! I kralj izdade, saslušavši odlične ljude, ponovno ispravu o pravima Varaždina, tek donekle izmijenjenu, a i međe su sada drukčije određene (Cod. dipl. III, 186). Vjerojatno je ona listina iz g. 1209. učinjena po sjećanju, nu nije isključeno da su Varaždinci, želeći dobiti povoljnije povlasti, izjavili da je ona prva listina propala. Nu ona druga isprva sužuje donekle pravo varošana, a kako se danas više ne mogu točno odrediti ni po toj ispravi lokaliteti međa, ne možemo ni utvrditi da li je drugom listinom teritorij grada povećan. Svi su gotovo kasniji vladari te povlasti potvrdili, sve do Ferdinanda (24. I 1550.) i Rudolfa II (g. 1580.). Za poznavanje odnošaja žitelja Varaždina i gospodara grada važna je isprava koja se u prijepisu nalazi u arhivu Jugoslavenske akademije: »Relatio inquistonis pro parte castri Varasd...« od g, 1550. (III. d. 128.) gdje se preslušalo 105 svjedoka, pa su napose iskazi Pavla Kečkeša i Urbana Lasića, nu nećemo se tu napose time pozabaviti. Dvostruka sudbenost, varoška i gradska, ostala je još dugo vremena, gotovo do nedavna, a žezla se sudačka do danas sačuvala, jedno je iz g. 1464, za suca Mat. Pognara, te jedno kasnije i jednostavnije.

Za razvitak je Varaždina bilo važno što je Sigismund darovao cijelo Zagorje knezovima Celjskim, i to g. 1397. Varaždin, a g. 1399. sve druge zagorske gradove, pa je tu darovnicu potvrdio g. 1405. Nisu to bile stare plemenske župe, niti kasnija vojnička jedinica sa županskim gradom kao centrom, već naprosto leno, pa je razumljivo da se s novima gospodarima pojačala trvenja između grada i varoši varaždinske. Svakako su se brinuli Celjski za grad Varaždin, kako nam to javlja kronika njihova tamo gdje se spominje navala Janka Hunjidija na Varaždin (Krones: Die Chronik der Freien von Saneck, der Grafen von Cilli, Graz 1883, str. 103): »Do zog derselbig Hunadt Janusch mit volg dem von Cilli in ihr herrschaft und landt hub and zu S. Georgen, das man nennet das Khatzenhaus in ihren herrschaften für und für zu ziechen und su bescheligen und kahm für Warasdin. Nun wass di selber stat Warasdin mit kainerley zain noch graben umbfangen. Do was ein b u r g g in einem egg daselbst, d i e v o n g e z a i n g e m a c h t w a s, die hette der graff Ulrich von Cilli machen lassen. Dieselbig burg wolten sy

eingenommen haben und stürmeten sie und do sy gewinnen mochten, so brandt er (Hunyady Janos) die stadt Warasdin ab und zog für bas den wegck für Ankheistein...« To je evo prvi opis Varaždina iz god. 1441., vidimo da nije bio nikako utvrđen i nije imao nikakvog grada (burga). Vidjet ćemo što je ostalo od rada toga silnoga plemena, koje je ubrzo svršilo od ruke sina Sibinjanin Janka! A dalje dolaze isti gospodari kao i u drugom dijelu Zagorja: najprije ćoravi, podmukli Čeh pan Jan (Vitovec), prije vojvoda knezova Celjskih, zatim njegovi sinovi, pa onda Ivaniš Korvin. Ispravom od 12. VII. 1464. daje Matija Korvin Varaždinu novi grb, koji se i sada upotrebljava: anđeo drži štit sa četiri crvene i četiri bijele grede, a usred štita je toranj s visokim ulazom. Slijeva u štitu je zvijezda, zdesna polumjesec. Zapravo je to tekar stari pečat Varaždina, koji je Matija Korvin modernizirao (v. Mittheilungen der k. k. Centralkommision, W. 1871, CXCV.).

Ivaniš Korvin, nezakoniti sin Matijin, kojem je ovaj podario više od stotine posjeda i gradova, umre rano, a žena mu se preuda za onoga raspikuću markgrofa Jurja Braniborskoga. Taj je darovao Varaždinu darovnicom iz Požuna od g. 1532. svoju kamenu kuću za vijećnicu Varaždina, pa ona, dakako sasvim promijenjena i pregrađena, stoji i danas i služi još kao vijećnica. U darovnici se veli: »... in Ansehung der gehorsamen undertenigen dienst, so uns unser lieber getreuer Richter, Rath und am germayn unser Stat zum Warasdyn biszher gethan und hinfür thun sollen kennen und mögen aus sondern Gnaden damit wir inen genaigt sind, unser Steinern Haus oben am Platz zu Warasdin gelegen zu ainem Rathaus doniert und geben haben...« Glavna se pregradnja zbila g. 1793, kako to natpis nad ulazom svjedoči. Možda su se u podzemnim prostorijama još sačuvali prastari zidovi.

Primakli smo se dobi borbe Ivana Zapolje i kralja Ferdinanda. Kraljica je Marija darovala burg varaždinski ugarskom palatinu Stj. Báthoryju, pa se tu skupila vojska odana Ferdinandu, pod vodstvom Batthyana, koji se povukao do Ormuža kad se knez Krsto Frankopan primaknuo gradu koji mu je spremno obećao otvoriti vrata. Ali kod opsade burga pogodi Krstu tane i on umre u Martijancu 27. IX 1527. Već je onda i grad i varoš varaždinski bio utvrđen, a ponovno je utvrđenje provedeno u god. 1547. — 1573, pa su tada staleži štajerski preduj-

mili potrebni novac, dok se je grad obvezao kroz 26 godina davati svoje dohotke. Báthory se Varaždincima ljuto osvećivao za njihovo pomaganje Frankopana.

I tako se primaklo vrijeme najljućih bojeva s Turcima i nastajala je krajina. Kada je to zapravo počelo, teško je odrediti, svakako su se Štajerci uprli da dobiju tu krajinu s Varaždinom u svoju vlast, znajući dobro da je bolje braniti svoju zemlju na tuđem tlu! Tako je i razumljivo da je gosp. kralj dao Varaždin, taj centar obrane, tuđincu Ivanu Ungnadu (a tako su radili kraljevi uvijek!), pa je Varaždin postao sijelo glavne komande vojske »in der Windischen Granitz«. Zanimljivo je kako je kralj Ferdinand izdao 1. XII 1543, darovnicu, kojom za 5000 rajnskih forinta daje Ungnadu Varaždin. Ta je darovnica predatirana u Beču 6. III 1550, pa opet u Beču 1. VII 1556, kao da je kralj oklijevao nekako s tim darovanjem! Konačno daje i varoš i grad Varaždin Ungnadu, a neće mu je uzeti dok ne vrati onu svotu. Nu, jer treba grad utvrditi, dat će mu sve za utvrđenje potrošeno natrag, pa i u slučaju da Turci uzmu Varaždin, a tridesetnice će davati po 200 ug. forinta godišnje. Tako su do g. 1575. dovršena utvrđenja grada i varoši, a već su g. 1591. ponovno popravljani, pa dalje g. 1656. i konačno god. 1768., kad su probijena dvoja manja vrata na zapadu i istoku. Oko g. 1660. načinio je Martin Stier, carski inženjer nacrt Varaždina (Nacionalna knjižnica u Beču, M. S. 8608). Taj nacrt pokazuje da se utvrde nisu mnogo mijenjale od postanja, pa je taj vojni inženjer dodao i nacrt za njihovo moderniziranje, a jedan se egzemplar našao i u ratnom arhivu u Karlsruhe. G. 1766. načinio je drugi nacrt komorski geometar A. L. Kneidinger, danas u Arheol. muzeju u Zagrebu, a treći je narisao u g. 1807. (godini rušenja varaždinskih utvrda) marljivi županijski kartograf Ignacij Beyschlag (danas u državnom, prije Zemaljskom, arhivu u Zagrebu). Brojno stanje slike prikazuju vjerno sve te utvrde. Potanji opis nije nužan, dostaje pogled na jedan od tih nacrta. Vrlo je dobro prikazan Varaždin sa sjevera u akvarelu u Weissovoj «Relatio germanica . . .« od g. 1729. gdje se vidi most do vrata preko grabe, a na mostu je u polovici drvena karaula. Ungnad (bio je ljuti protestant) nije dugo gospodovao: kći mu se udala za bana Tomu Bakocz-Erdödyja g. 1585. i donijela mu u miraz i Varaždin, a Rudolf II izdaje g. 1607.

darovnicu za Tomu Erdöda i učini ga nasljednim kapetanom Varaždina, a po tom su ovi postali i nasljedni vel. župani do god. 1845. Evo ih: Tomo 1607. — 1618.), Sigismund (—1639.), Gjuro I. (—1665.), Aleksandar I. (—1682.), Mirko (—1690.), Gjuro II (—1713.), Aleksandar II (—1729.), Gjuro III (— 1760.), Antun (—1770.), Ivan Nepomuk I (—1783), Aleksandar III (—1793.), Ivan Nepomuk II (—1806.), Karlo I (—1811.), Aleksandar IV (—1827.), Karlo II (—1834.), Ivan Nepomuk III posljednji (—1845.).

Život je u Varaždinu bio sve vrijeme kroz stoljeća snošljiv, dapače je grad donekle procvao u 16. stoljeću, najburnijem vremenu što ga je uopće proživio. Vojske prolazile, Varaždin, koji su Štajerci sve više svojatali, postao je centralnim mjestom za otpor protiv Turaka, kroz dvjesta godina sjedi tu general. Da, Štajerci bi rado učinili Varaždin centrom kraljevstva, pokušavali su u svoje vrijeme prekupiti i Stari grad, nu to osujeti Tomo Erdödy. Znali su dobro zašto to »žrtvuju«, zašto su poslali »Ihro Majestät Obersten Baumeister der fünf innerösterreichischen Länder« D o m e n i c a d'A l l i o da izradi planove za utvrde Varaždina, kao predstražu Štajera. U 17. stoljeću dolazi do velikih crkvenih gradnja, a sve više dolaze u grad velikaši i plemići, pa grade svoje palače i kuće; da, nešto kasnije doći će i zagrebački biskup i Kaptol, da si oni dvore posagrade. Osobito se razvio život u 18. stoljeću, kad je novoustrojena vlada zasjedala u Varaždinu, a ban je Franjo Nadaždy, kao pročelnik kralj. namjesničkoga vijeća, stolovao od god. 1756. do 1776. u Varaždinu, tako da je doista grad postao glavnim gradom. Nu katastrofalni požar od g. 1776, koji je uništio gotovo cijeli, većim dijelom od drva građeni grad, poda zauvijek prevlast Zagrebu. Život onih dana opisao je grof Adam Oršić u svojim izvrsnim »Memoarima« (od g. 1725. do g. 1814), a bolje i zornije i istinitije ne bi to nitko mogao učiniti. Dakako da je te memoare izdao tek g. 1869. Ivan Kukuljević u svom »Arkivu« (sv. X), jer sigurno ne bi ni onovremena »tetica« dopustila tako štampati — istinu!

Požari su harali nemilosrdno u Varaždinu: god. 1547, g. 1582. (osobito žestok!), pa 1598, 1601, 1649, 1776. (odsudan!), 1793. i 1827.! Ta g. 1776. izgorjelo je, 24. IV ravno 385 kuća! No uvijek se grad oporavlja, dapače, podižu se sve bolje kuće. Što je pre-

ostalo, opisao je vrlo savjesno A. Wissert u »Spomenici Varaždinskog muzeja«, 1936, str. 29: »Bilješke o nekim varaždinskim kućama«. Na žalost je novo doba mnogo toga zamijenilo lošijim ili iskvarilo, kao palaču grofova Drašković, sagrađenu na početku 18. stoljeća, gdje je rezidirao ban Nadaždy, pa palaču biskupa zagrebačkih, koja je lošom kućom zamijenjena. Nu dosta je još sačuvano: najljepša kuća grada, koju je grof Franjo Patačić podigao g. 1764, stoji i danas, druga kuća Patačića sačuvala je do sada svoj karakter; Erdödy sagradili su palaču, pa prodali kasnije Patačićima, a danas je vlasništvo vojnoga erara. Velika županijska zgrada iz 18. stoljeća (nešto izmijenjena), pa dom zagrebačkoga kaptola, kuća Prašinskih (kasnije Sermageovih), pa sjemenište Ivana Zakmardija, da samo neke spomenem. Tako je Varaždin ostao i danas grad baroka, kako je to prikazao K. Filić: »Arhitektura grada Varaždina« u »Glasniku prof. društva« 1936, str. 1082.

Razvoj grada pokazuju nam slike iz raznih vremena. Najstarija je ona u ratnom arhivu u Beču iz 17. stoljeća, u zbirci Raimunda Montecucculija, koja se nalazi i u Karlsruhe, a očito je preris po starijem predlošku. Snimljen je grad sa zapada. Oko g. 1729. nastao je prikaz u djelu: Weiss; »Relatio germanica . . .«, koje sam spomenuo, gdje se nalaze dva prikaza učinjena prije g. 1726, kad je sagrađena uršulinska crkva. Iz g. 1732. potječe poznata slika grada iz Isusovačkoga zbornika (s juga), a vrlo je instruktivna votivna slika iz g. 1776. »EX VOTO DEVOTI POPULI GERMANICI WARASDINENSIS«, gdje vidimo grad u plamenu sa sjevera. A najbolje prikazuje Varaždin u 18. stoljeću slika kod kapucina, gdje je sve vjerno narisano, mada nije perspektiva baš savršena. Nu tu su nabrojane tek najvažnije slike, a ima ih i manje važnih, neznane provenijencije.

Pa ću sada s tim završiti letimični prikaz Varaždina i njegove povijesti, a za dalje detalje upućujem još na rad K Filića: »Varaždinski gradski sudci« u »Spomenici muzeja«, str. 6, gdje se navode imena načelnika od g. 1406. do najnovijih dana, pa od istoga autora, u »Spomenici varaždinske gimnazije« str. 14 »Varaždin u prošlosti«, pa str. 45 »Povijest varaždinske gimnazije«, pomno izrađen prikaz, koji riše mnogo toga što se tiče cijeloga života grada Varaždina.

A sada da pregledamo barem donekle zanimljivosti crkvenih spomenika Varaždina. Nema tu dakako spomenika velike starosti, grad koji je nebrojeno puta pogorio nije ni mogao takova šta sačuvati. Ali ni te spomenike ne možemo baš nikako potcijeniti, i tu je odsudnu riječ rekao barok.

Prastara je župa u Varaždinu, g. 1334. spominje se tu crkva »sancti Venceslai et beatissimi Bartholomei« (Bartolovec), a g. 1501. bio je župnik Stephanus in Warasd. Tu je postojala svakako veća gotska građevina, koja je nastradala od vatre 11. IV. 1592., a kako je tada i franjevačka crkva bila razrušena, ostala je Varaždincima samo crkva sv. Vida, pa je tako mogla nastati tradicija da je to najstarija župna crkva. Već se u svibnju 1592. počelo s dovozom drva iz Baćanijeve šume. pa je crkva ubrzo bila popravljena (Vjesnik zem. arkiva XIII, 263). Prema opisu vizitatora iz g. 1649. bila je cijela crkva svođena, imala je troja vrata, visok krov, pokriven crijepom, te osam oltara, kamenu propovjedaonicu i krstionicu. I kasnije ističu vizite čvrstoću crkve i njenu urednost. Zvonik »vetusti operis« uvijek se ističe. Nu to nije prvotna crkva, pa i ove je nestalo, a nova je građena od g. 1751. do 1768., dok se od prijašnje sačuvao tek dijelom zvonik s kasnijom kamenom kapom i godinama postanja 1494. i 1500. To je najzanimljiviji dio crkve, gdje se pod g. 1494. vidi lik neke životinje. Jedna su vrata u tornju uokvirena kasnogotskim dovratnikom. Tu u tornju čuvao se arhiv čazmanskoga kaptola, koji je tu smješten od g. 1811. Toranj podupire gotski otpornjak s likom sv. Florijana u niši, pod tim, između gotski profiliranih stupića, nespretno modelirana ljudska glava, te je stavljen napis: »ANDREAS JACETICZ — DE JOKOPELECZ — SUPRE — MUS CAPELANUS IN — BURENBERG ET PLEB — ANUS HUIUS ECCLESIAE«. (Možda današnji Jakopovec: 1334. župa, g. 1501. »Benedictus plebanus de Jakopelecz, habet unum capellanum Laurencium de Warasd«.) Položaj toga tornja opravdava mišljenje A. Wisserta da crkva možda nije bila tako položena kao sadašnja.

Sadašnja crkva iz 18. stoljeća ne spada među simpatične građevine. U svetištu je veliki oltar iz g. 1771., s brojnim kipovima i slikom patrona iz 19. stoljeća (u uglu zapis: »Madjera 1867.«). Zanimljivija su u svetištu dva sjedala za po pet osoba, s po

pet slika svetaca (većinom rijetko spominjanim: Onufrija, Barlaama i Josafata, sv. Simeuna Stilite, sv. Teodora, sv. Eustahija itd.). Slike su jamačno djela ranih lepoglavskih majstora, donekle srodne onima na klupama u lepoglavskom svetištu, sasvim osebujnoga kolorita, na žalost slabo sačuvane.

Klupa sa slikama svetaca na naslonu prenesena je iz župne crkve u nekoć isusovačku crkvu u Varaždinu.

U lađi je više baroknih oltara: do svetišta nalijevo iz g. 1758, nalijevo iz istoga vremena oltar koji služi sv. Deodatu pod menzom za lijes. Propovjedaonica je bolji barokni rad, svi su drugi oltari slabo zanimljivi, tek je spomena vrijedan onaj pod pjevalištem, gdje je vrlo realistički prikazano mučenje Kristovo, navodno iz g. 1777. Najzanimljiviji su cehovski barjaci, koji su smješteni kod ulaza (lijevo 11 komada, desno 12), svjedoci velike važnosti cehovskoga uređenja u Varaždinu, gdje je tek nedavno posljednji trag cehovskih uredaba završio s likvidacijom čazmanskog ceha, nu bogate zbirke cehovskih predmeta u muzeju posvjedočuju također istinitost ovoga navoda. Treba samo ogledati golemi broj obrtnika raznih grana u Varaždinu g. 1826, kako ih Ebner navodi.

Druga velika crkvena građevina jest crkva franjevaca, prava građevina 17. stoljeća. Tradicija hoće da je tu bila nekada crkva sv. Ivana Krstitelja još od templarskih vremena. Sadašnji se samostan počeo zidati potporom Sig. Trauttmannsdorfa g. 1617, toranj se zidao od g. 1633, a na mjestu stare crkve sagrađena je oko 1650. nova crkva, koju je Petar Petretić posvetio. G. 1665. pogori već ta crkva, nu šteta se ubrzo popravila. Već su staru crkvu g. 1583. htjeli pretvoriti u magazin vojske, nu sami su se štajerski staleži tomu oduprli.

To je tipična građevina 17. stoljeća, koja i dragoga Boga smatra tek velikim gospodinom, pa mu pravi velike i visoke, obilno urešene odaje, s mnogo svjetla, a svetište čini s lađom gotovo jedan prostor. Sa strane su često po tri ili četiri kapele, prepuštene svetačkom kultu. Srednji je vijek sa svojim transcedentalno polumračnim prostorijama definitivno prestao: svjetlo je raskošno obasjalo božje dvore!

Vrlo prostrana lađa svođena je na četiri polja, pa ima i po četiri pobočne kapele sa svake strane.

Istaknuti treba drugu kapelu slijeva, urešenu štukom i slikarijama uokvirenim štuko-ornamentima, s oltarom sv. Antuna. Na pregradnoj stijeni između te druge i prve (od svetišta) vrlo je lijepa propovjedaonica iz 17. stoljeća, bogato urešena, a opet ne pretrpana. Na zgradi izrezbareni su likovi dvanaest apostola, ornamenti su iz sedamnaestog stoljeća. Na donjem dijelu krovića je lijep napis: »VINEA DOMINI SERAPHICA. 1657.« S desne strane opet su četiri kapele, druga je također urešena štukom, tu je oltar Marije Škapularske, učinjen g. 1747.

Pomutnjom je napisano da se na toj krasnoj propovjedaonici nalazi 12 likova apostola; ima ih 11 s Kristom, te godina 1657., no te poremećene brojke su — prema istraživanjima Mag. D. Baričević ranije označavale godinu 1675., kad je to djelo dovršeno.
Spomenuta velika monstranca je kasnogotički rad vjerojatno iz početka 16. stoljeća, a ne kako je označeno iz kraja 17. stoljeća.

U svetištu stoji golemi glavni oltar, koji je na žalost vrlo nezgrapno restauriran, s premnogo drečave boje i pozlate. U sredini je prikazano slikom krštenje Isusovo, djelo 19. stoljeća, dolje stoje četiri velike figure svetaca — sv. Petra, Arona, Mojsije. Šteta da je to djelo unakaženo zauvijek. U rukopisnom opisu te crkve spominje se da je g. 1665. izgorio stari oltar, a darežljivošću puka i dobrotvora sagrađen je novi, i to takav da su tri svećenika u isto vrijeme mogla čitati misu. Danas toga više nema, a jedan jedini sačuvani primjer (koliko je meni poznato) nalazi se u velikoj crkvi u Prelogu u Međimurju, gdje je pokojni biskup Premuž dao sredstva da se taj oltar uspostavi, kako bi on tamo odslužio misu na dan pedesetogodišnjice svoga misnikovanja, nu sudbina mu toga nije priuštila.

Na glavnom oltaru te crkve Szabo navodi godinu 1796., no ona se odnosi na sliku, a sam oltar nabavljen je iz Maribora g. 1737.

Iz svetišta nalijevo vode lijepa željezna vrata u kapelu, urešenu prebogato štukom, pa se tu u donjem dijelu oltara nalazi, malo dobroćudno prikazan, Danijel u lavljoj jami, dar Danijela Praunspergera, senatora, poreznika itd.,, iz god. 1692, kako to vrlo blagoglagoljivi napis tumači. Još su ljepša gvozdena vrata kojima se izlazi iz te kapele u hodnik.

Na zvoniku ublijежena je godina 1641., na rezidenciji g. 1607. (i renovatum: 1832.), u vrtu stoji kip sv. Franje, dok je prije stajao Marijin kip iz g. 1669.

Od crkvenoga posuđa najviše je spomena vrijedna ogromna monstranca, najveća koju sam kod nas vidio, u formama vrlo kasne gotike, valjda iz kraja 17. stoljeća, a oko svega učinjen je barokni ukras od srebra, koji se može lako skinuti. Vrlo je zanimljiv drveni križ, na kojem je izrezbaren gore Bog Otac, pod njim Isus, a pod ovim Marija. Možda posao kojeg samostanca.

Najljepša je crkva varaždinska svakako nekadašnja isusovačka, kasnije pavlinska, pa sada gimnazijska crkva, o kojoj je napisao prikaz M. Vanino u »Katoličkom listu« g. 1917. Opet djelo 17. stoljeća, velikih dimenzija, ali i danas još daleko veličajnija od srodne franjevačke crkve, mada je nešto manja od nje, pa ima u lađi tek po tri pobočne kapele, a lijevo od ulaza je sasvim zasebni dio: kapela s grobovima Draškovića. Uz crkvu je velika zgrada, gdje se prije smjestilo financijalno ravnateljstvo, a bila je samostanska zgrada: i tu su otkriti bogati štuko-ornamenti.

Pročelje je vrlo jednostavno, portal s grbom Draškovića i napisom: »FUNDATORE ILLMO. COMITE GASPARO DRASKOVICH N HONOREM B. M. V. ASSUMMPTAE. CONSECRATUM. Ao. MDCLVI.«

Glavni je oltar veoma skladno djelo baroka, ogroman ispunja cijelu pozadinu velike crkve. Gore, pod Sv. Trojstvom, slika je navještenja Marijina, a dolje je bolja slika uzašašća Marijina, dok su sa strane veliki kipovi sv. Petra i Pavla, sv. Ivana Nepomučkog, Ignacija Loyole, Franje Ksaverskoga i sv. Donata. Uz to još mnogo manjih figura, pa, ako i nisu sve pojedine remek-djela, kao cjelina djeluje ovaj oltar izvanredno. Po napisu na slici potječe iz g. 1796.

Na gurtu između svetišta i lađe :»MUNIFICENTIA 1678. RENOVATA 1875. et 1900.«

Prva kapela do svetišta desno posvećena je sv. Franji Ksaverskom, vrlo bogato urešena štukom, a u jednom medaljonu pod grbom zapis je: »Sacellum istud Gabriel Erdödy praesul Arbensis adornari fecit« (po kronostihu 1657.—1658.). Tu je oltar iz g. 1742. Prizori izrađeni u štuku dosta su dobri radovi. U drugoj i trećoj kapeli nadesno nema oltara.

Prva nalijevo jest kapela sv. Ignjacije Loyole. Oltar je izrađen sasvim analogno onom sv. Franje Ksaverskog u suprotnoj kapeli, te po napisu potječe iz g. 1743. Slika na njem pokazuje Loyolu, kojemu se ukazuje Isus. Druga kapela nema oltara, a treća je kapela Sv. Križa, najljepša kapela, odijeljena lijepom željeznom pregradom od crkve. Bogato pozlaćeni oltar Sv. Križa, s nelijepom slikom raspetoga Isusa i s votivnim darovima, te pet kipova. Pod menzom: grupa golih grešnika u vatri čistilišta. Bogati štuko-ornamenti. Sve to potječe iz g. 1764, kad je to uredila bratovština muke i smrti Isusove.

U prostranoj sakristiji ima nekoliko fresaka, još je najbolja ona koja prikazuje smrt sv. Ignacija Loyole, a signirana je: Blasius Gruber fecit 1727.

Isusovci su se naselili u Varaždinu već g. 1628, ali im puk nije bio sklon, no tim više plemstvo, koje ih je spasilo prigodom pobune u g. 1634. Dobrotvori varaždinskih isusovaca bili su grof Sigismund Trautmannsdorff, Margareta Tonhauser, Ana Popel-Lobkovic od roda Šternberga, te Gašpar Drašković, koji im je pomogao da su od g. 1642. gradili crkvu i posvetili je g. 1656. Nu prestankom isusovačkoga reda prijeđe ta lijepa crkva (Habdelić veli da je samo zagrebačka biskupska ljepša od nje!) u posjed pavlina, a kad su i ovi ukinuti (1786.) zaprijeti ozbiljna pogibao da će, g. 1794., biti porušena. Nu ipak je g. 1797. povraćena službi božjoj i posvećena, pošto je služila dulje vremena kao spremište.

Iza pavlina ostao je lijepo građen tzv. pavlinski marof, s prostranim odajama, koje su u gornjem dijelu pokrite s tzv. »Spiegelgewölbe«. Portal je kasnije prerađen, nu sačuvan je gornji dio s grbom pavlina (gavran s hljebom) i godinom 1760. Kasnije je služio kao konjanička kasarna.

Sve ostalo daleko zaostaje za do sada spomenutim. Crkva je kapucina, koji borave u Varaždinu od 28. X 1629, neugledna građevina, kako to pravila reda traže. Već su g. 1652, pa ponovno g. 1680, tražili Varaždinci da dođu k njima kapucini, pa je biskup Seliščević 24. IV 1701. položio temeljni kamen crkvi, a Martin je Brajković 14. VII 1706. posvetio, i to u čast Sv. Trojstva, jer je tamo već postojala kapela Sv. Trojstva, o kojoj je Znika podnio izvještaj g. 1678. (Vjesnik z. arhiva XII, 250.). Na glavnom je oltaru bolja slika 19. stolj., koja pri-

kazuje Sv. Trojstvo, pod njim Marija, a dolje kleči sv. Franjo, moleći zaštitu za grad Varaždin, koji je tamo naslikan. Ta je slika izrađena prema onoj velikoj pavlinskoj iza glavnoga oltara u koru, s istim figurama i s brojnim drugima, nu najzanimljiviji je prikaz Varaždina 18. stoljeća. Dobar pavlinski rad.

Rakoczyjeva buna i nemir u državi sklonuše groficu Drašković, rođenu Nadaždy, da je svoju kćer, duvnu iz Požuna, pozvala u Hrvatsku. Doista dođe ta majka Julijana, pa s njom i druge, među kojima je bila i grofica Keglević i grofica Esterházy, te se nastane u Klenovniku, a kasnije dođu u Varaždin da poučavaju žensku mladež. Na mjestu sadašnjega samostana uršulinka nabaviše si dvije kuće, te dogradiše malu kapelu, ali već g. 1712./3. počeše s gradnjom velike crkve uz pomoć kanonika zagrebačkoga Jurja Šubarića i opata baruna Sigismunda Sinersperga, čiji se grb nad ulazom u crkvu i sada nalazi. Gradnja je dovršena g. 1726. uz pomoć grofice Katarine Patačić, udove grofa Aleksandra, a zgradu zapadnog dijela samostana sagradila je Marija Terezija. Zgrada za višu djevojačku školu sazidana je g. 1890., g. 1892. podignut je novi oltar Narođenja Gospodnjega, dok su stari oltari iz g. 1728. izbačeni g. 1904. Vanjština je crkve otmjena, unutrašnjost nema ništa zanimljiva, novi su oltari bez duha i duše, pa je onaj u kapeli sv. Ivana Nepomučkoga iz godine 1845. najbolji.

Za crkvu sv. Vida čuli smo da je tradicija smatra najstarijom župnom crkvom u Varaždinu, nu u starim popisima nema joj spomena. G. 1649. bila je drvena, g. 1768. zidana je u redu, g. 1776. uništio ju je golemi požar, nu već je g. 1780. bila popravljena. Glavni je oltar bolje barokno djelo, drugi su slabiji radovi, a najljepša je stvar u crkvici stara klupa s lijepo stiliziranim orlom po strani. Na jednom je kaležu hrvatski natpis: »KELIH S † VI(da) † VA(rasdinskog) 1682.«.

Među najljepše crkve Varaždina spada crkva sv. Florijana, sazidana g. 1669., a obnovljena g. 1738, 1797, te 1823. Nad glavnim oltarom bio je kronograf, koji pokazuje na g. 1740. Posvećen je oltar patronu, a još su dva u lađi. Na pjevalištu u prednjem dijelu crkve nalazi se lijepa slika: sv. Florijan gasi zapaljeni Varaždin g. 1776. »Ex voto devoti populi germanici Warasdinensis«. U sakristiji

bio je vrlo lijep, nu vrlo zapušten ormar s intarzijama. Sad je očuvan i popravljen.

Uz glavnu cestu prema Petrijancu nalazi se kapela sv. Fabijana i Sebastijana, koja je bila već tako trošna da je vizitator predlagao njeno rušenje. Na drugom kraju grada stoji kao uspomena na kugu zanimljiva kapelica sv. Roka. Najstariji je njen dio središnji, s dvije konche (tako je prikazuje još slika Varaždina iz 18. stoljeća), zatim je dodano svetište s jedne strane a atrij (g. 1768.) s druge strane, a konačno je uz svetište dograđena mala sakristija.

Posljednja crkvena građevina koja spada Varaždinu jest kapela sv. Mihajla u Sračincu. To je očito stara gotska građevina, još je jedan gotski prozor sačuvan. G. 1646. bila je obnovljena: tabulat u lađi postoji i danas, svetište barokno svođeno, a zvonik, koji onda nije bio dovršen, sada je u lijepim oblicima dokrajčen, te visokom kapom pokriven.

U Sračincu je prije posljednjeg rata arh. S. Podhorski sagradio novu crkvu.

Razmatrajući rad Varaždina u teškim vremenima 17., pa i 18. stoljeća, moramo priznati da je upravo začudna ta snaga kojom su u nevolji smogli volju i sredstva za takove velike i male građevine: upravo se čini kao da je svaka nesreća, naročito užasni požari, podavala Varaždincima novu snagu za rad. Pa nisu ni svjetovne potrebe zaboravili: njihov je ksenodohij jedinstven dokumenat brige grada za svoje nemoćnike, pa ako ga i nisu uzdržali u onom opsegu kako je kroz stoljeća postojao, ipak su ga sačuvali u dostojnom obliku, kako to A. Wissert s pravom i ponosom ističe. Nu 19. stoljeće nije više imalo smisla za takov rad, druge su potrebe, drugi zahtjevi vremena, skrenuli volju i mar Varaždinaca, koji su, eno, prvi osnovali pred stotinu godina svoju »Narodnu čitaonicu«, koja sada dobiva svoje pravo ime »Hrvatske čitaonice«. I opet su baš Varaždinci bili prvi koji su god. 1842. u županijskoj skupštini od 2. V stvorili zaključak da se hrvatskom kralju podastre molba da se zapriječi dalje uništavanje i tlačenje naroda u Bosni i Hercegovini . . .!

*

K preglednom prikazu crkvenih spomenika moramo dodati nekoliko prikaza svetačkih ki-

pova u Varaždinu. Već smo ih našli cio niz uz put od Varaždina do Vinice, a napose treba istaknuti još jednom najljepši«, »beli pil« u polju nedaleko Varaždina. Našli smo šest osebujnih na proštenjarskom putu od Klenovnika do Vukovja, do sjajne kapele sv. Wolfinga (Vuka). Zapravo su to bili isprva prastari međašni kameni kojim se označivao teritorij kojeg mjesta, a kasnije ih je crkva posvojila, dok su gdjekoji bili uspomene na redovno tužne zgode (Marterl). Varaždin ih sam imade dosta, svi su odreda djela ranijih stoljeća. Najveći je bio kip Marijin pred isusovačkom crkvom, ali toga od g. 1842. nema više, do onoga fragmenta koji se spasio u muzeju u Varaždinu. To je bio »Colossus Marianus«. Najboljim držim kip u Optujskoj ulici: Bog Otac drži raspetoga sina na koljenima. Njegovu povijest kazuje napis: »Deo Uni et Trino — Effigiem hanc sub lue — pestis vovit G. D. And. — Hus, Judlium comit. et — Juratus nobilis cittis — Varasdinensis cum consorte — G. D. Barbara Zitomersky — et posuit anno — 1682.« a niže: »Ponovljeno i na ovo mjesto iz — . . . . lanščaka prenešeno bi moi — pobožnih . . optujske ulice. 1878.« Kuga, zbog koje je taj kamen postavljen, harala je g. 1679.

Na kraju Biškupečke ulice nalazi se na jednostavnom stupu dosta dobra pietà. Zapis veli gore: »Telo Isusa s kri — ža uzeto i dano u — — ruke prežalostne — majke Marie — 1876. — — H. S. iN H. — B M V. D. G. — D. 00— — GLAVNO — VICH et C: C: — S. IUDITA — ANO .DNI; — 1. 6. 7. 1.«

Na Trgu sv. Vida stoji skroman kip: gore Isus, dolje sv. Rok i sv. Florijan. Natpis glasi: »1683. EXSTRUCTA — JOANNES NEGOVEC — ET MICHAEL ANTAUER — RESTAURARUNT — ANNO D. — 1760.«, a sa strane je zapis: »Troškom i prinosima pobožnih kršćana popravljeno i obnovljeno godine 1885.«.

Na kraju ulice, prema Bartolovcu, stoji kip na stupu, nu zapravo to nije prvotni, već je zamijenjen novijim, tek su anđeli stari, a sve je zajedno pretvoreno u neku vrst kapelice. Napis veli: »HANC EFFIGIE — FIERI FECIT — NOBILIS LUCAS — KUSMICH CIVIS — LIBERAE — REGIEQ — CIVITATIS VARAS — DINENSIS IH HO — NOREM SNCT — ISSIMAE PASSIO — NIS 21 MAY 1610«.

U polju južno od Varaždina stoji stup s madonom pod krovićem, dosta dobar rad.

Na trgu nedaleko Staroga grada dosta je slabi kip Marije koja gazi zmiju. Napis veli: »GREGOR — BRICZMAN — 1728.«. Taj Grgur Briczman bio je lončar, te je taj posjed kupio 9. VI 1724, a par godina kasnije postavio taj kip (Wissert, »Spomenica«, str. 50).

O STAROM GRADU VARAŽDINSKOM

Sudbina Staroga grada (burga) u Varaždinu, gdje se danas nalaze prebogate, revno skupljene zbirke Muzeja grada Varaždina, našega najvrednijega muzeja, koji je blagoslovljenim radom gg. Wisserta i Filića otvoren nakon nezaboravne izložbe g. 1924., gdje se manifestirao duh Varaždina kroz stoljeća (otvoren je g. 1925.), — tijesno je povezana sa sudbinom mjesta Varaždina, kako je to već istaknuto. Nije to bio baš uvijek prijatan odnošaj, dapače, svi su gospodari burga bili manje više tlačitelji varošana, jer su bili od reda tuđini, pa ni sami Erdődyjevci nisu ostavili najbolji spomen, a kamo li Báthory sa svojim Kečkešom, pa ni Ungnad, kojega već ime karakterizira! Htjeli su biti apsolutni gospodari mjesta i smatrali Varaždince svojim podanicima, makar su slova isprava drukčije govorila. Nu, zar je danas bolje u svijetu? Vlast je uvijek vlast, a, bogme, još više strast...

Nu taj je grad vanredno zanimljiv po svojem postanju, po svojim utvrđenjima, koja su jedina do danas ostali sačuvana u nekoj potpunosti, nu moderno shvatanje higijene morat će tu učiniti kraj! Najstarija slika mjesta i grada iz zbirke Montecuccolijeve pokazuje već grad utvrđen onako kako je to zasnovano bilo polovinom 16. stoljeća, kad se odlučio da će se i mjesto i grad utvrditi. Slika potječe iz polovine 17. stoljeća. Nu unatoč sitnosti risarije čine se da je tu narisani grad kakav je bio davno prije. Glavna je kula znatno niža, desno je krilo uz nju gotovo jednako visoko, lijevo je znatno manje ,a okrugle kule i ulazna okrugla kula kao da manjkaju, a i drugih dijelova nema. Sve to potvrđuje da je pred nama znatno starija risarija, jer nacrt Martina Stiera, carskog vojnog inžinjera iz polovine 17. stoljeća, pokazuje uglavnom grad kakav je sada.

Najviše će reći o sebi građevina sama. Od staroga varaždinskoga castruma nije se ništa sačuvalo, ne znamo ni kakav je bio ni gdje je stajao. Čuli smo što je rečeno u Kronici Celjskoj: tu se govori samo o novom, tek palisadama (»gezain«) utvrđe-

nom burgu. Ungnad gospodari tu od g. 1549. do g. 1585., pa mislim da on nije još ništa našao osim velikoga, nu znatno nižega četverostranog tornja. Moju slutnju da je to bio toranj mjesta Varaždina (Stadtturm), kroz koji je polazila cesta od juga k sjeveru, tamo sadašnjom Florijanskom ulicom, potvrdila su marna istraživanja Wisserta i Filića, kad su odlupili dijelom premaz i dokazali da je taj gotski toranj bio posve samostalan dio, oko kojega se prilijepili tijekom vremena drugi dijelovi, tako da je nastao burg, a prolaz se tako prekinuo zauvijek! Očito je po krasnoj gotskoj profilaciji izlaznih vrata toga tornja, po klesarskim znakovima po okviru velikih ulaznih dveri nadesno od današnjega ulaza, po divot-klupama s klesarijom u prolazu kroz toranj (odavno zazidan!) - da je to djelo nastalo davno prije Ungnada, dapače mislim da je tu bio od vajkada ulazni toranj u Varaždin i uopće u ovu zemlju, pa se ne mogu oteti mišljenju da je taj stari toranj pribavio Varaždinu nacrt staroga grba s tornjem. Možda je taj grb, vjerovatno djelo knezova Celjskih, služio za uzor moderniziranog grba što ga je podijelio Varaždinu Matija Korvin! Svakako to je podijelio... nije presmjelo mišljenje, pogotovo kad se po ostacima svodova i klesarija rekonstruira staro stanje!

Za mene nema sumnje da je začetnik Staroga grada Ungnad, koji je sagradio gornji dio četverostranoga tornja, učinio ga bastionskim tornjem za artiljeriju, a nad starim ulazom u toranj smjestio, nad renesansnim prozorom, svoj grb. U isto je doba nastala jamačno i sadašnja ulazna kula, s jakim kordonskim vijencem sa starinskim svodovima, gore za laku artiljeriju uređena, a lukom povezana s Ungnadovom nadogradnjom. Dakako, grb Erdödy-Rakoczy s natpisom u slovima nad ulazom svjedoči da se je tu i kasnije mnogo pregrađivalo. Napis glasi:

R ET RP.
I. E. D. C. G. ERDOEDI : D. M. I. C. R. M. C ET
C. V. PA ET . B. S. C. : BA. ET L. P. D. S. C. R. M.
I. C. C.
(Grb Erdöda) (Grb Rakoczyjevih)
I. . E : D : C : E. Racoci DE: V: C: C 1705,
ME MAR.

To po Krčeliću (rukopis u Jugoslav. akademiji, III. d. 61) znači: »Restauratum et reparatum per Illum, et Excellentissimum Dominum Ctem. Georgium Erdödy de Monyorokerek, Judicem Curiae Regiae Montis Claudii et. Cottus Varasd Perpetuum, Arvensis et Baciensis Supremum Comitem, Bonorum Arva et Lietava Plenipotentiarium Directorem, Sacrae Caes, Regiaeque Majestatis Intimum Consiliarium, Camerarium, nec non Ill et Excell. Dom. Comitissam Elisabetham Racozi de Vasarhely, Conjugem Carisimam. 1705. mense Martio.«. Drugi natpis, iz g. 1699., izgubio se.

Nu to spada u kasnije doba. Odmah iza Ungnada lati se posla Tomo Bakocz-Erdödy, pa prizida zapadni i sjeverni dio grada, te stvori dvorište, gdje su i okolni zidovi bili bogato urešeni s nekom vrstom sgraffita. Tada su valjda nastali bastionski tornjevi na sjeverozapadu i sjeveroistoku grada, kako bi to i vremenski odgovaralo, a zapis nad ulazom u zapadni trakt veli da se je to zbilo g. 1591.

»Thomas Erdoedi comes perpetuus Montis
Claudii et comitatus varasdien. comes.
Sac. caes. et regiae Mattis consiliar.
Ac regnorum Daltiae. Croatiae et
Civitatis varasdiensis capitaneus 1591.
Anna Maria Ungnad comitissa et baronissa.

U grad se ulazilo vratima koja, dakako izmijenjena, i danas stoje pa i još jednim ulazom, komu danas nema traga. Možda je tu bio onaj izgubljeni natpis za koji veli Krčelić da se je nalazio »ad portam ab extra«. Tu je bila gradska graba, kasnije zasuta, preko nje prelazio je pokretni most. Određeno za stražu.

Ni glavni toranj, ni okrugli tornjevi nisu imali sadašnje kape, već su bili nepokriveni, a uokolo su i sada velike strijelnice za tešku artiljeriju.

Da se je prije kolima prolazilo kroz glavnu kulu, svjedoče »Prellsteini« i danas, a faktura klesarija, s čestim znakom, podsjeća me živo na klesarije majstora, graditelja lepoglavske crkve iz vremena Celjskih. Prostorija u tornju kojom se prolazilo ima sa svake strane već spomenute klupe s gotskim uresom, te gotski svod, koji je svakako tek naknadno načinjen (jer rebra sijeku gornji dio uresa klupa!), pa tradicija hoće da je tu kasnije bila smještena kapela sv. Lovre, dok je nisu premjestili u polukulu nadesno. Veliki bastionski toranj je osobitog, trbušastog oblika, istočni je prizidan jamačno starijem četverostranom tornju, pa je sada tamo

kapela sv. Lovre. Strateška vrijednost tih tornjeva nije bila nikada osobito velika. Kasnije je doba postavilo na dozidanom podziđu omiljene renesansne galerije, po ukusu osobito 17. stoljeća. Pomalo je grad izgrađen prikladno za stanovanje. Veliki bedemi koji okružuju grad sigurno su djela 16. stoljeća, a dužnost je građana bila da povremeno dovode vodu u grabe iz Dravice.

U arhivu Jugosl .akademije nalazi se skica grada dok je još imao obrambeni karakter, a nije bilo današnjega ulaza. Ne marim detaljno opisivati, tek spominjem da je ulazna kula bila »Wachtmeisterquartier«, da su na mjestu današnjega ulaza bila zidana vrata, a nalijevo od njih one dvije i sada postojeće zgrade: prva gotska »Provianthaus«, do nje renesansna »Zeughaus«. Danas je tu smješten arhiv. Na bastionima bile su stražarnice, pa mužari, a na prednjem bastionu »Stuhlhaubtmanns quartier«.

U Budimpešti nalaze se izvrsni planovi grada, koje je učinio oko g. 1870. Varaždinac inženjer Mekovec, koji je snimio i Kneginec i Milengrad kod Zajezde.

*

Ima časova kad čovjek nekakovim duhovnim okom gleda budućnost jasnije no sadašnju zbilju. Nisam to tek jedared iskusio. Imao sam druga u školi, godinama smo zajedno vitlali iz razreda u razred. Bili smo si »dobri«, pa ipak sam uvijek osjećao da je ta podmuklica moj protivnik, mada se i danas, kad je njegovu glavu pokrila sjedina, gradi mojim prijateljem. I život mi je dao pravo: taj mi je nakon dugog niza godina donio more nevolja. A tome se ne da izbjeći: život ide tako krivudastim putevima da ih nitko nije kadar sam poravnati...

Nisam imao nikakova razloga što sam, boraveći opet u svom dragom Varaždinu, osjetio da ga više neću vidjeti! Ta mi se zamisao tako jako u dušu usjekla i nije me ni časka puštala, pa sam odlučio produžiti svoj boravak i još jednom sve razgledati... A puno toga ima u sadašnjem Varaždinu, pa su jedva tri dana dostajala za razgledanje! Evo, skoro će biti četrdeset godina da sam prvi put nenadano osvanuo u Varaždinu i odmah se osjetio kao kod kuće, pa me taj osjećaj nije nikada napuštao, a bio sam bezbroj puta tamo. Upoznao sijaset ljudi, dobroćudnih, možda i malo svadljivih, kako

to rađa manja varoš sa svojim stiješnjenošću, a mnogi su nas već odavno ostavili zauvijek. A došli su drugi, ne manje vrijedni ljudi.

I zaredah najprije crkvama Varaždina: nikad nisam s toliko iskrene pobožnosti prolazio crkvama, pa još gotovo praznima u doba kad se ne ide u crkve. Evo me kod fratara, gledamo dugo onaj komični nadgrobni spomenik iz crvenoga mramora u svetištu, zavirujem u kapele, hodam dugačkim hodnicima, namjerim se na divno oslikanu prostoriju, za koju nisam ni znao, a bila je natrpana krumpirom, lukom i drugim prolaznim stvarima... Promatram lijepu isusovačku crkvu, gledam one štukature, stojim na grobu Regine grofice Drašković, koja je uvijek pripisivala »rođena pl. Domjanić«, koja je stvarala župe, ali slavu si je stekla svojim bilikumom na kojem je bio pravi »horvacki« zapis, kako to javlja pok. Belošević. A on je jedini jasno odredio otkuda i dokuda ide Zagorje: »Gdje nema bilikuma, nema Zagorja!« I tako jest. A grofica Rega leži tamo od g. 1802, pa i njen poetski bilikum ne postoji više, da, nema više ni njenoga dalekog rođaka, pravog zagorskog poete Domjanića...! I za čas mi se priviđa da vidim bana Gašpara Draškovića kako praćen svečanom povorkom ide u crkvu koju je sam sazidao, da u njoj položi bansku zakletvu... U župnu sam crkvu tek zavirio, ostah vani ne bi li našao rješenje o postanku njezina gotskog tornja... Pa k sv. Vidu, gdje je dugo bilo groblje, ali nema ključa, pa nema! K sv. Florijanu, da si upilim zavjetnu sliku koju nikako ne mogoh snimiti. Pa sam dva sata ostao samo u toj vrlo lijepoj crkvici. S koliko umijeća je sve to izvedeno u doba koje baš nije bilo sretno, a badava ćeš danas očekivati nešto adekvatna, ili možda još nije došlo doba koje bi umjelo doista podati umjetnički oblik onomu što je vječno...! Za kapucine jedva koji časak, dostajao je brz pregled na veliku sliku iz kora, kad je Varaždin živio drugim životom, kad se je razvijao tako da je postao mali Beč, sve do kobne 1776, kad je ta cijela fata-morgana nestala... Pa onda još na groblje, na koje su Varaždinci ponosni, kojima je to više nego tek pokapalište. Rede ga oni i dotjeruju, možda i previše brižno, premještaju starinske spomenike pod kojima nitko više ne leži, da budu ukras očima živih... I stojim pred grobom Ivana Jagića, nezaboravnoga učitelja, koji nas nije oduševljavao svojim predavanjima po službenoj šabloni,

ali je u slobodnim diskusijama prosuo cijelu golemu riznicu svoga velikoga znanja, pa ne samo slavističkoga... I primio bi nas u svoj dom u Beču za sretnih dana s iskrenošću velikoga čovjeka, pa je razumljivo da ga je onakav nečovjek otjerao iz domovine — na njegovu sreću i za sreću nauke. Da, da, ne znam sniva li taj Rauch, taj »Dimban«, mirnije san od njegove žrtve? Pa kasno, daleko kasnije iskusio sam i sam da tako mora biti uvijek kad dobije vlast čovjek ili nečovjek koji je zlorabi. Samo je ipak bolji spomenik zaslužio Jagić, onaj Jagić, kojega su živoga otjerali, a mrtav Zagorac morao je natrag u svoju rođenu grudu... Pa koliko je tu znanaca za koje nisam ni znao da su u ovom velikom vrtu mrtvih pohranjeni?! I nabasao sam na grob onoga Kargera koji je postao barun jer su drugi našli krunu sv. Stjepana, a naš ga je Kukuljević sjajno ocrtao. A tetka je Kargerova mater Florijana bila oberica varaždinskih uršulinka... Lutajući po groblju dalje sam našao i grob mojega bivšega dugogodišnjega profesora, izvrsnoga latiniste Ferde Radanovića, koji su neki zahvalni varaždinski učenici nedavno uredili. Bio je uz to i dobar i pravičan čovjek, tek mu je porodična nesreća ojadila život u Zagrebu pa je pošao u Varaždin, gdje je još dugo godina djelovao, našavši konačno neko smirenje.

Eh, pa da: mi smo u gradu Jagića, Kukuljevića i brojnih drugih ljudi po kojima su nazvane varaždinske ulice i trgovi. Ali tu je živio i veliki broj ljudi iz dalekih strana, koji su tu našli svoju drugu, možda i pravu domovinu. Evo, iz dalekoga Krka dolazi Ivan Milčetić, proživi tu svoj vijek u blagoslovljenom radu i nađe vječni pokoj u njemu, a uz njega i premnogi drugi. Slušam ga kako on govori o Varaždinu, i to s dubokim uvjerenjem, pa ne bi ni rođeni sin toga grada bolje govorio. A tu je proživio svoj vijek i drugi Dalmatinac, V. Vežić.

Već je polagano dolazilo kasno poslije podne, određeno za muzej. Konačno smo i tamo prispjeli. Obilazim oko Staroga grada, promatram te ljude novoga doba što se žure preko bedema tamo do lijepe Keglevićeve kuće, pa ulazim unutra, zavirkujem u sve te tvorevine prošlosti, koje je marna ruka stvorila, a još marnije ruke prikupile. Poznajem to sve otprije, a ipak je sve to staro ipak novo, uvijek nanovo novo. S čuđenjem zapažam da je ovamo dospjela divna željezna ograda iz parlatorija uršulinskoga samostana kad je crkvena vlast ukinula taj sredovječni usus: tako jednostavan, a tako krasan rad. Pogledao sam u kameno lice kraljice Jelisave, te ljute protivnice Hrvata a prijateljice Madžara, koja se pred novim vremenom sklonila iz parka, za koji ju je Rendić isklesao, pa se sjetio kako je davno, davno to bilo kad sam je živo ugledao, na čudesan način, na bečkom Ringu. I kako su carstva od onda padala, kao gnjile kruške... Najprije je ubio Lucchni — bar se tako drži — a sada je ubilo po drugi put vrijeme. Nu malo podalje rezidira u sjajnoj sobi portreta ona druga vladarica, Marija Terezija. Dapače su tamo čak dva njena portreta, od kojih je jedan baš izvanredno slikarsko djelo. Ona je bila doista vladarica i žena kućanica, ona je htjela urediti državu da bude kao njen ormar u redu. To je bilo doba velikih vladarica, pa Adam Oršić veli za njenu savremenicu Katarinu Veliku: »Da Catharina die Grosse gestorben, so sass auf keinem Thron von Europa ein grosser Mann oder Frau, die meisten Monarchen dieser Zeit waren blöde, ganz närische, oder wenigstens schwache Menschen...« Bože, kako se povijest opetuje...

Čudno se društvo u toj krasnoj zbirci portreta sastalo. Nasuprot nam stoji u crvenoj odori onaj protonotar Ivan Zakmardi de Diankovec o kojem smo toliko čuli u ovim prikazima, koji je toliko dobra i lijepa počinio, ali njega je također novo doba »ekspediralo« iz starinske zgrade županije kad je Varaždin oslobođen od nje. Ne marim nabrajiti, mogao bih što lanuti, što se tetici ne sviđa. Pa i onaj mali Khuen, onaj Rubido Zichy sklonio se u muzej, ali, dakako, nije mu dosta jedanput, već dva puta. »Ecce filius Sidoniae Erdödy«. No i Khuen ne fali, evo ga u sjajnom ornatu. Kasnije je vrijeme pokazalo da ima i puno gorih i okrutnijih... Pa čemu sve to kazivati, to je sve moje, a možda i druge to ne bi zanimalo, barem ne dok to ne vide... Evo tu cehalija, evo starinskoga pokućstva, stotine i stotine stvari u koje se vrijeme zapisalo, koje je nama već davno tuđe, a opet vječno blizu. Ta za par godina sabrala se i vrlo bogata knjižnica s raritetima, ima dapače knjiga od lepoglavskih pavlina. A nije ni čudo da su se tu našli predmeti starih apoteka, ta Varaždin je imao oduvijek dobre znamenite ljekarne, a ima ih i danas, imao je i vrsne liječnike, o kojima se govori i sada s poštovanjem. Pa, za koji decenij činit će nam se možda današnja aparatura

isto tako neobična kao što nam se priviđaju one retorte i oni avani u muzeju, koji miriše na alkemiju i pravi venecijanski terijak...! Gle, tu je knjiga posjetnika, listam, listam, pa nađem — sebe! I tako se sjetih toga posjeta, a malo preda mnom upisao se naš Meštrović, kad se ono vraćao »nakon zaključenja mira« iz — Čakovca! I opet se javlja Ivan Jagić, stojimo u njegovoj sobi, gledam predmete koje sam još u njega vidio. Pomalo se javlja umor. Još skokom u prostoriju gdje su grede stare građevine vidljive, stvari drugoga miljea pohranjene. Dosta je, i previše. Izlazim. Ali još me moji dragi vodiči ne puštaju, dok se malo ne navrnem k starom majstoru stolaru koji tamo u staroj prostoriji krpa i redi vještački stare drvene stvari, da ne gube ništa od pečata prošlosti. Bog zna da li je još među živima?

Polagano krećem u sumraku do »Divljeg čovjeka«. Ah, oprostite, to je bilo prije četrdesetak godina, a danas se kreće do modernoga hotela Novaka, koji radi već tamo od g. 1912. A onda šta takova nismo ni u Zagrebu imali... Pa još malo ćaskanja, malo razgovora, pa na počinak u onaj varaždinski mir koji već sobom omamljuje. Laku noć, moja gospodo!

Ali ne da se odmah usnuti: stotine se slika niže u polusnu, dok ne dođe konačni pokoj.

Nu i to prolazi, za tren-dva, pa treba ustati. Lijep je dan, određen za grad. Bez žurbe. Pa i čemu? Ta to će biti tek posljednji pozdrav poznatom. Mnogo toga neću da vidim u sadašnjem obliku, volim se prenijeti u doba dok nije mnogo toga nagrđeno bilo... Stare fotografije, tamo valjda iz sedamdesetih godina, donose još stare vedute. Još je trg pred starim magistratom bio ljepši, palača je zagrebačkih biskupa stajala tamo, neka kuća s ogromnim dimnjakom stajala je sučelice magistrata, još nije bio dom Draškovića ovako masakriran kao što je sada! Tek su ostavili portal s grbom, koji tu tek o minuloj veličini zbori. A tako je i s drugima portalima i grbovima. Na Patačićevoj palači, tamo dolje u Zagrebačkoj ulici, iza nekadašnjih južnih vrata, ostade portal, ali sada se nalazi tamo tuđi grb, pa se ni ne zna čiji je. Na Trgu Slobode stoje k istoku kuće u nizu, ali svaka iskače nešto naprijed: hoće da bude svoja. Na onoj na uglu (vlasnik Tomasi) bio je lijep portal s grbom Jurja Petkovića, nekadašnjega vlasnika, ali, dakako, najprije su to odstranili, pa onda kuću modernizirali »in pessimum«, te je Varaždin izgubio nešto originalnoga, »sopstvenoga«. Ne marim se opetovati, ali moram priznati da ima nekoliko kuća i sada koje me vrlo privlače, a i između onih novijih — tamo iz početka 19. stoljeća — ima dosta vrlo uspjelih građevina, pa se čovjek čudom čudi kako su mogle u najnovije doba nastati one lakrdije s bezbrojnim tornjićima u ulici koju prvu vidiš kad prođeš s kolodvora. A k onim prvim ubrajam osim kuće Franje Patačića (gdje je navodno sada državno tužilaštvo), koja je odraz onoga bujnoga Varaždina prije g. 1776, kuću zagrebačkoga Kaptola, gdje božje oko gleda začuđeno u novo doba, kuću Prašinski-Sermageova, mada je svoj bujni dekor izgubila, koji se tek nakon upozorenja u slabim tragovima pokazuje, ali zato djeluje svojom plemenitom jednostavnošću i skladnošću, pa kuću Keglevića s gorostasnim krovištem, te onu izvanrednu kuću izvana i iznutra u Zagrebačkoj ulici, što je bila najdulje Patačićeva, još i poslije izumrća toga roda. Pa u predgrađima od nekada ima vrlo lijepe arhitekture, ali ne mislim nikoga mučiti... A mora se priznati da je Varaždinu uspjelo u vrijeme velikoga nazatka u g. 1873. sagraditi sasvim pristojno kazalište, koje može i danas svrsi dobro služiti, s troškom od 174.000 forinta — i tako se varaždinska stara želja ispunila.

Pri prvom susretaju s Varaždinom pred gotovo četrdeset godina priviđao mi se kao da je izumro, da je zaspao. Ali on se je probudio, ako i jest zadrijemao... Preda mnom leži stari opis Varaždina iz zbirke Sabljarove. Priča svašta: kako je tamo zdravo, »jer poslije one kuge što je vladala god. 1851. i 1855. zdravlje čovjeku dobro služi«. Zna on da je veliki most preko Drave sagrađen g. 1786, nu taj je most voda odnijela g. 1827, a g. 1850. dobio je zidane glave. Vode ima dosta, navlastito je Plitvica dobra, poljodjelstvo se osobito miluje u Varaždinu, livada ima premalo, a trgovina je jako slaba, jer je grad isključen od bližnje željezničke pruge, »a valjda će zauvijek od svake željezničke pruge ostati isključen«! Nu tu se je prevario! Danas je »zagorac«, koji se već 53 godine kotrlja, i te kako rentabilna pruga, a Varaždin je malo željezničko čvorište... Zna neznani autor da je grof Juraj Drašković sagradio g. 1861. paromlin sa šest mlinskih kamenova, koji je dnevno mljeo 100 vagona žita, ali je

već g. 1864. prestao. Da je neki Rohrer g. 1863. sagradio parnu pilu s parnom kupkom, ali to je g. 1864. izgorilo. A imao je Varaždin tvornicu svile, tvornicu duhana, koja je g. 1864. prestala raditi, pa tvornicu kave dr. Müllera, koja je prestala raditi nakon njegove smrti.

Šteta da taj neznani pisac iz vremena oko g. 1864. ne može više u Varaždin, da vidi kakove li su se tu fabrike stvorile. Bilo mi je dano da zavirim u gigantsko poduzeće »Tekstilne industrije u Varaždinu«, kratko: »Tivar« u vrijeme dok su se tamo pravila odijela i letci. Ta nije bilo iole većega mjesta gdje se nije našao makar i mali dučančić »Tivar« odijela, koji je oblačio nebrojene tisuće u doba kad i bolji čovjek nije smogao trošak za krojačko odijelo. A odijela su bila dobro krojena, pa se godinama dala upotrebljavati. Onaj komplicirani, a opet tako skladni rad svih dijelova toga poduzeća, počevši od kemičkog ispitivanja do izradbe vune i svega, svega što je za odijelo potrebno, djelovao je baš protivno na što se pomišljalo, djelovao je smirujući! No, poveselio bi se stari opisivač Varaždina da je opet vidio obnovljenu industriju svile, dakako drukčiju no onu iz g. 1864, pa Tkaone mariborskog tekstilnog društva, Vunatekstil, pa Thonet-Mundus tvornicu pokućstva od svijenoga drveta! Ne, Varaždin se je probudio, probudio na novi rad... I na svakom polju se osjeća novi duh, nova volja za radom i napretkom, čak mirni se franjevački red prenuo i stvorio u Varaždinu svoju novu lijepu gimnaziju za svoj podmladak, nu nikoga ne sile da se nakon studija posveti redovništvu.

Možda će mi se ispuniti vruća želja da ono ipak nije bio posljednji pohod Varaždinu...!

Komin

Marija Taborska

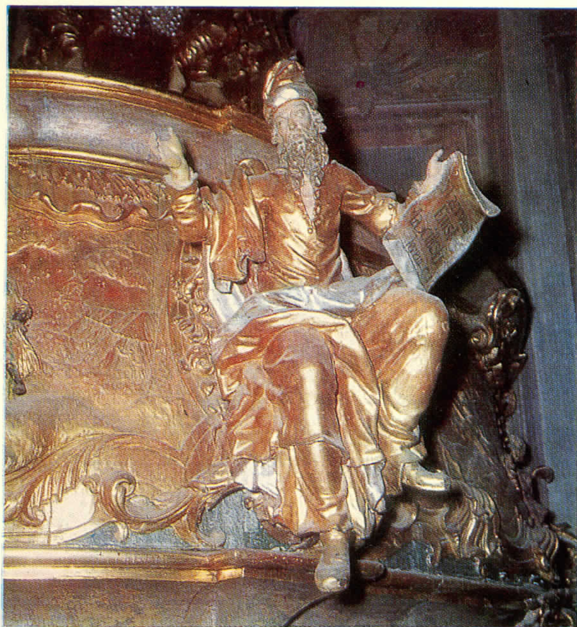
Cerje tužno, glavni oltar

Pregrada,
unutrašnjost crkve

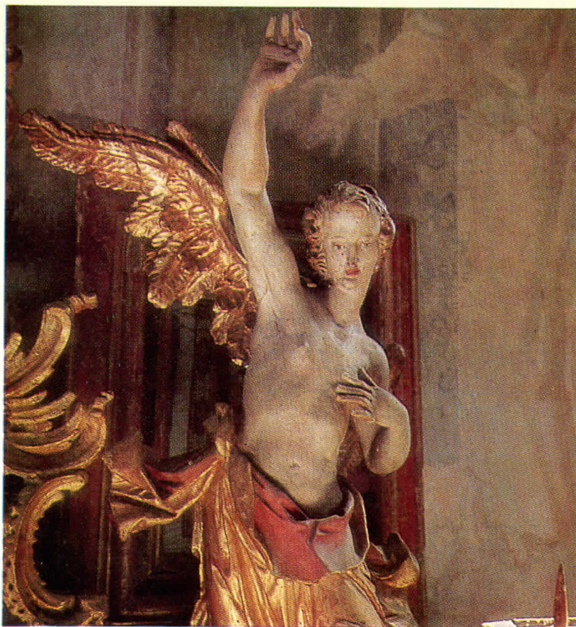
Trški vrh, glavni oltar

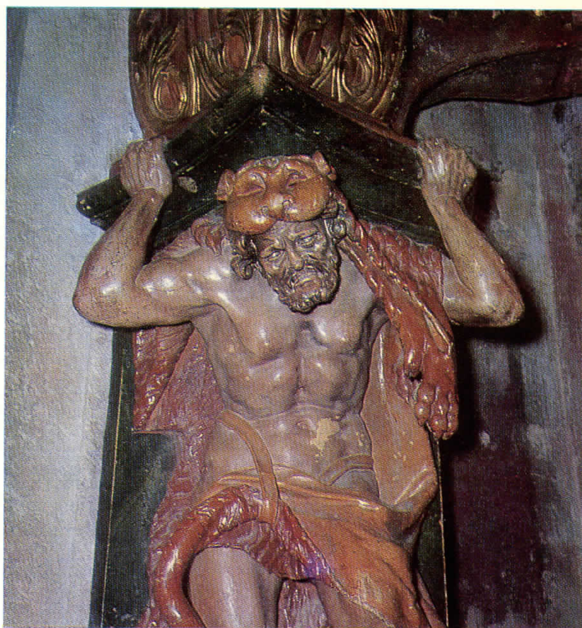
Belec, Marija Snježna.
Detalj sa propovjedaonice

Belec, glavni oltar

Belec, barokni anđeo

Belec, Heraklo

Marija Bistrica

Seljačka buna, rad Krste Hegedušića (detalj)

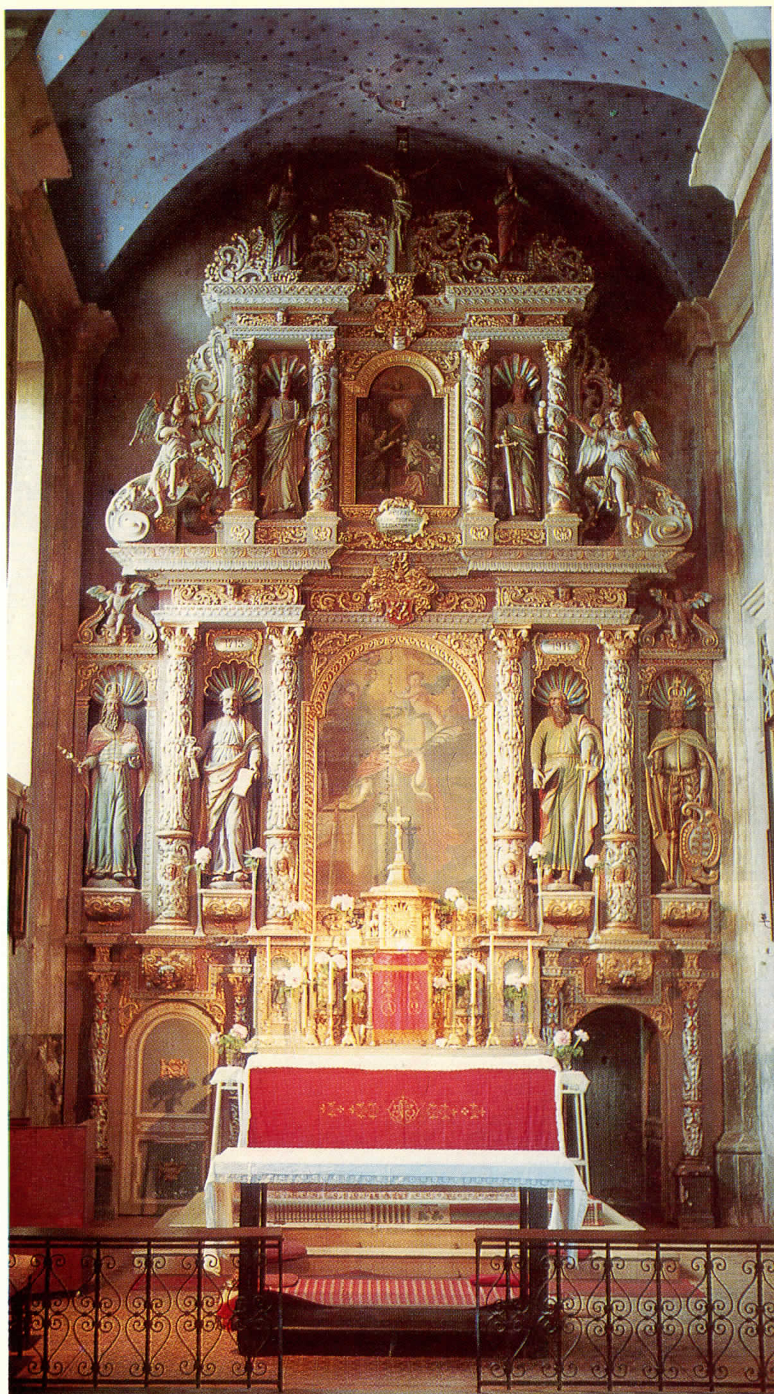
Seljačka buna Krste Hegeduši
Hegedušića

Lovrečan kod Zlatara

Sv. Juraj,
lepoglavska purga

Krapina, franjevačka crkva

Belec, crkva sv. Jurja

Krapinske Toplice

Dvorac Hellenbach

Vidovec

Bazen u Zelini

STUBIČKE TOPLICE podignute na izvorima ljekovite radioaktivne vode temperature 43 do 63° C, udaljene od Zagreba 37 km, pružaju mogućnost liječenja različitih ženskih bolesti, kronične upale bubrega, stanje nakon apopleksije, diskopatije i išijasa. Nedaleko od toplica nalazi se spomen-lokalitet seljačke bune 1573 u čijem se sklopu nalazi spomenik Matiji Gupcu, rad A. Augustinčića. Suvremeni hotel »Matija Gubec« raspolaže sa 230 ležaja sa restoranom, salama za bankete i dnevni boravak, te, reprezentativnom kongresnom dvoranom.

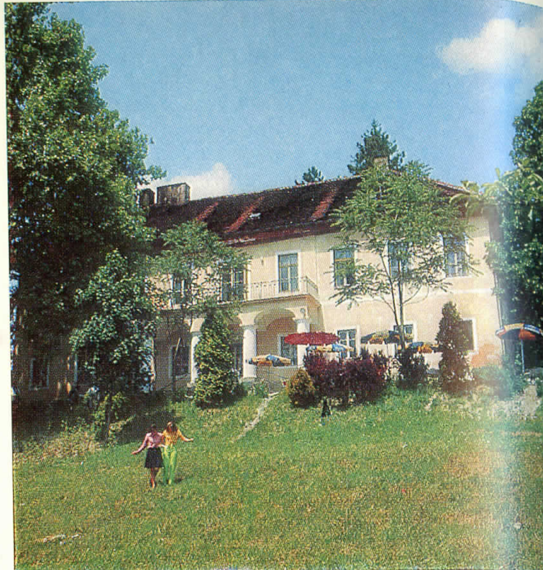
Iz Stubičkih Toplica može se krenuti u razna izletišta, do Gupčeve lipe, mjesta gdje je započeo legendarni seljački ustanak 1573. godine, zatim do povijesnog dvorca u Golubovcu ili do nacionalnog restorana »Pod slamnatim krovovima« sa poznatim zagorskim kulinarskim specijalitetima. U dvorcu »Oršić« smješten je muzej seljačke bune sa baroknim freskama u kapelici dvorca. (U sastavu »Astre« iz Zagreba, poduzeća za međunarodnu i unutarnju trgovinu, zastupstvo, turizam i ugostiteljstvo.)

KRAPINSKE TOPLICE su najstarije prirodno lječilište i kupalište poznato još iz rimskog doba *(Aquae vivae)*. Od Zagreba udaljene 46 km posjeduju otvoreni i zatvoreni bazen sa temperaturom vode na izvoru 40° C. U suradnji sa suvremeno uređenom bolnicom ovdje se liječe reumatske bolesti zglobova, išijas, neuralgija, oboljenje kičme, spastične kljenuti, oboljenja mišića, tetiva, kostiju, posljedice oduzetosti ili apopleksije, kao i tipične ženske bolesti. Veliki hotel »Toplice« sa 280 kreveta raspolaže sa velikim zatvorenim bazenom s termalnom vodom, zatim restoranom, dvoranama za konferencije, seminare i bankete. Hotel je otvoren čitave godine. U blizini je dvorac »Klokovec«, ugodno izletište sa restoranom koji poslužuje jela tipična za ovaj zagorski kraj. I na kraju da spomenemo i mogućnost atraktivnih izleta u bližu i daljnju okolicu, Krapina, Kumrovec, Tuheljske Toplice i dr. (U sastavu »Astre« iz Zagreba, poduzeća za međunarodnu i unutarnju trgovinu, zastupstva, turizam i ugostiteljstvo.)

TUHELJSKE TOPLICE smještene u jednom od najljepših i najslikovitijih predjela Hrvatskog zagorja udaljene su od Zagreba 46 km. Izvori tople vode prosječne temperature od 33° C kao i sumporni radioaktivni mulj čuveni su po svojoj ljekovitosti. Tu se liječe razne bolesti urogenitalnih organa, reumatizam mišića, kronične upale zglobova, stanja iza ozlijeda i fraktura, kao i kronične tromboze. Suvremeni hotel »Mihanović« koji se nalazi u neposrednoj blizini historijskog dvorca istoga imena, pruža svu potrebnu udobnost.

Postoje pogodne mogućnosti organiziranja kraćih izleta u Kumrovec, Krapinu, Krapinske i Stubičke Toplice i do poznate Gupčeve lipe. (U sastavu »Astre« iz Zagreba, poduzeća za međunarodnu i unutarnju trgovinu, zastupstva, turizam i ugostiteljstvo.)

OD VARAŽDINA DO ZAGREBA

Teški auto čeka nas pred kućom u Varaždinu da nas poveze u naš Zagreb natrag. Pa već je i vrijeme bilo: prošli smo i vidjeli opet mnogo toga, mnogo toga više ne nađosmo: vrijeme je pojelo! Nestalo je mnogo tvorevina ljudskih ruku, iščezli su mnogi dragi ljudi, koji u našoj predodžbi žive neobično jasno, tako da čujemo gotovo od svakoga njegov, samo njemu svojstveni glas! Pa tako mora biti: evo i nama se primaknuo sat kad valja ostaviti čak i naše divno Zagorje... Ta prošlo je već tridesetak godina da smo počeli prolaziti ovim krajevima, zavirujući u svaki kut, u svako seoce da prikupimo ono što je prošlost ostavila. A gle: evo sada, u bajno proljetno doba, naše Zagorje danas isto tako bajno kao što je i onda bilo kad smo prvi put zavirili znatiželjno u te strane. Istina je, mi smo tragali u prvom redu za ljepotom stvorenom u prošlosti, ali život kao život ima i silu crnih strana, koje nismo niti mogli ni htjeli predvidjeti. Nu o tom će drugi bolje pisati, koji su bliže sadašnjici od nas koje je zaokupila magičnom moći prošlost, tek se pomalo bojim da je prošlost bila baš tako teška u svoje doba kao što je težak život u naše dane...

Zahuktala ta golema mašina i bljesne naprijed, tamo ulicama mimo sv. Roka ravnom ravnicom uz željezničku prugu, letimo mimo Biškupca, zirnemo na podalji Jalkovec i gle: naglo nam se primiče vijenac brda, što zaokružuje nadaleko Varaždin. Da, nekada su konjički naši — dao im bog pokoj koji ovdje nisu našli — lijepo lagano kasali, ta drukčije se cijenilo vrijeme i zbivanje u vremenu! A sada — čini ti se katkada da je sve to bilo juče, a ne pred jednim ljudskim vijekom — već smo se ukopali u humlje i brdašca, već prolazimo vinogorjem Varaždinbrega, za čas proviri Tonimir i još tren, pa smo u Varaždinskim Toplicama.

Ne znam više po koji put: ta sve mi je tako poznato i opet novo i drago. Ta tko će utvrditi da su te toplice tek dvije tisuće godina poznate i upotrebljavane? Sigurno su ih znali i narodi prije Rim-

ljana, ali mi ne znamo ni kako su se ti narodi zvali, ni kako su ih oni zvali. U nepreglednoj se geološkoj davnini tu zbio veliki lom, kako smo već naveli, a svuda gdje se lomilo nastale su toplice, pa nije čudo da ih je u geološkoj lomljavi Hrvatskoga zagorja mnogo nastalo! I baš se tu našlo veliko sumporno vrelo na obronku brda, pred dolinom kojom teče Bednja, dok s druge strane strši Ljubel, svjedok i ostatak onoga velikoga loma.

Rimljanin je svojom solidnom kulturom i civilizacijom i ovamo dopro, ta on je znao cijeniti toplice i te kako, možda je tek donekle u tom njemu ravan drugi osvajač: Turčin! Pa da, Rimljanin je tuda prolazio, ovuda je tekla glavna cesta iz Poetoviuma (Ptuja) u Mursu (Osijek), pa se još danas koči nad samim ulazom u kupalište rimski natpis, još se sada grabi voda iz bunara što ga okružuje krasan antikni zdenčani okvir s reljefima. A gledao sam kako su tamo u Tuhovcu vadili iz podzemnoga ziđa krasne, dobro uščuvane cigle s rimskim oznakama. Nu nisam tek onako spomenuo i Turčina, da, bilo je vrijeme kad su i tu strepili pred njegovim oružjem, kad se u pitomim Toplicama podigla tvrđa protiv njega, koja, dakako promijenjena, stoji evo i dan-danas! Nu, za sada se vratimo u rimsko doba da čujemo što kamenje kaže, pa kako i nađeni novci svjedoče da je tamo već tri stoljeća prije Krista ključao život, pa sve tamo do onoga neshvatljivoga doba što ga zovemo seobom naroda (kao da seobe naroda ikada prestaju!). Znatne su iskopine učinjene u Varaždinskim Toplicama, najvažnije bile su urisane u bilješkama Sabljarovima, pa je očito da je velik nimfej bio baš nedaleko sadašnjega glavnoga vrela. A tu je iskopan onaj okvir zdenca s krasnim reljefima, tu su nađeni oni zanimljivi dijelovi toga nimfeja, koji danas stoje po raznim dijelovima divot-parka topličkoga, a pokazuju razne figure, mitološke i životinjske. Tamo u donjem dijelu parka nalazi se u okrug kameno sjedalo od više dijelova sastavljeno. To mi je bilo oduvijek sumnjivo, pa sam početkom svjetskog rata pošao da to otkopam. Stari reaktivirani major sumnjivo je gledao to otkapanje, pa i nakon tumačenja kimao glavom, pričajući o nekom učenjaku koji je iskapao kostur pretpotopnoga krokodila između bojnih linija! Nu malo mu je svanulo u mozgu kad je na otkopanom kamenju vidio žljebove kojima je nekada tekla voda, kad je taj dio nimfeja bio čitav! Ali sasvim se

nije nikada mogao s takovim nevojničkim radom izmiriti!

Tonimir u okolici Varaždinskih Toplica više ne postoji. Od g. 1953. vrše se u Varaždinskim Toplicama sistematska arheološka iskopavanja pod vodstvom dr Branke Vikić Belančić i prof. Marcela Gorenca. Otkriven je rimski kupališni kompleks s bazenima, kanalizacionim uređajima, pronađena bazilikalna dvorana s apsidalnom egzedrom, s fragmentima zidnih slika, otkopan je forum s trijemovima i kolonadama i stubištem. Nađeno je mnoštvo pokretnih predmeta (keramika, staklo, predmeti od kosti, metala, novac), te krasni kip Minerve.

U južnom dijelu istraživan je stambeni dio antiknog naselja. Nađeni su ostaci drvene arhitekture 1.—2. st., te kamene arhitekture iz 3.—4. st. — Pokretne nalaze čuva muzej.

Nad samim ulazom u kupališni park koči se sada lik nimfe između delfina, a natpis veli da je to svetište nimfama podigla republika ptujska po nalogu L. Tulija Tuskusa, brigom Tita Gemnija Rufina, carskog propretora. Sačuvan je i vitovni zapis Fabija Fabulla, Tita Julija Januarija, pa nekog Cila, koji svi izriču zahvalu uzvišenim nimfama toga svetišta i lječilišta, nu najzanimljiviji je natpis koji nam javlja da je car Konstantin dao razorene Aquae Jasae opet obnoviti, a zato se imao pobrinuti Valerije Catullinus, namjesnik Gornje Panonije.

Već smo se sastali i na drugom mjestu s tim plemenom Jasa, tamo kod daruvarskih toplica, pa smo tako našli nekakav centar toga plemena, Respublica Jasorum. Pa i do danas nije taj naziv Jasa posve iščeznuo.

Dolazi mrak ranoga srednjega vijeka, a u XII stoljeću odlučuje ban Aleksije (1110.—1116.), da Toplice imaju pripasti Kaptolu Zagrebačkom, pa je tako ostalo do danas, usprkos nebrojenih pokušaja da se to Kaptolu otme. Pri tom je najgore prošao Kaptol g. 1527, kad je kobni ban Bathyany oplijenio Toplice, unatoč utvrde koju su stoljećima tamo čuvali i izgrađivali. A tko bi htio znati kako je bila nekada uređena, što se sve s njom zbivalo, neka pročita pomni članak Janka Barléa: »Nekoji prilozi za povijest kapt. tvrdje u Varažd. Toplicama« u »Vjesniku Hrv. arh. društva« g. 1912., str.

299, dok je za povijest Toplica do sada ostalo fundamentalno djelo Ivana Tkalčića: »Sumporne Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj«, Zagreb 1869. Danas je ta utvrda, lišena odavna graba i opreme, tek udešena za stanovanje, a s južne je strane sagrađena crkva. Polazeći prelijepim parkom našli smo se pred nekadanjim Tonimirom, jednostavnim dvorcem, koji danas služi kao gostionica izletnicima, a nekada je bio posjed Antuna i Antonije Kukuljević, roditelja Ivana Kukuljevića, koji su tu taj tako mirni dom sagradili i prozvali, s obzirom na zajedničko ime, »Tonimirom«. Malo se čovjek bolno osjeća kad vidi da je to sada tek gostionica, dok se u svemu još vidi miran i staložen duh znatnoga čovjeka Antuna Kukuljevića i žene mu, kćeri onoga Ivana Nep. Labaša, kojeg smo spoznali kao učenjaka, posjednika znatne knjižnice, gospodara u Lovrečanu kod Zlatara.

Župna je crkva sv. Martina kasnogotska građevina, koja je g. 1763. posve preudešena, od starih svodova nema ništa, tek se jedan poluzazidani prozor i dva zazidana sačuvala. Svetište je na uglovima pojačano lijepim, jedinstvenim otpornjacima, koji se na tri maha sužuju. Bit će da je zvonik, barem u donjem dijelu, stari gotski zvonik. Uz srednje polje lađe podignuta je nadesno kapela; najljepši ures crkve su svakako dva oltara, koja su glupošću i zlobom g. Bolléa izbačena iz zagrebačke katedrale (g. 1882.). Kao glavni oltar služi sada oltar sv. Katarine, što ga je učinio Fr. Robba, po narudžbi Mate Mužinića i Andr. Grličića, koji su s Robbom sklopili ugovor 11. XII 1727. Taj je stajao u katedrali kod prvoga stupa do svetišta, dok je nasuprot stajao oltar sv. Barbare, koji sada stoji u crkvenoj lađi. Reljef, koji prikazuje mučeništvo sv. Katarine, izvađen je iz glavnoga oltara, da se tamo smjesti slika sv. Martina, pa je uzidan do propovjedaonice. I inače su kipovi svi izmijenjeni prema stanju na prvotnom mjestu u zagrebačkoj katedrali.

Oltari koji su u Varaždinskim Toplicama, a potječu iz Zagreba, uklonjeni su iz zagrebačke katedrale zbog t. zv. »čistoće stila« ,koja je parola tada bila u modi.

B. Vikić - M. Goren., Prilog istrživanju antiknih naselja u sjverozapadnoj Hrvatskoj. Zagreb, 1969.

Nije baš izravni put uvijek i najbolji, pa da to dokažemo skrenemo do dvora u Novom Marofu, gdje je sada lječilište. Grof Rudolf Erdödy sav je veliki posjed Greben-Novimarof, koji su Erdödyjevci dobili ženidbom od Batthyana, a ovi su te posjede preuzeli od Herman de Gereben — prodao g. 1923. bankama, da se izvrši rasprodaja, pa je to i učinjeno, te je pri tom nestalo prekrasnih šumskih dijelova. Novomarofski je dvor uzor udobnoga, jednostavnoga zagorskoga dvora 17. i 18. stoljeća, većih dimenzija, kako smo već slične našli u Bežancu i Oroslavlju, pa se je dobro uzdržao. Posljednji vlasnik, Rudolf Erdödy, ostavio je uspomenu dobra čovjeka kad je g. 1932. umro daleko od svoga dvora u visokoj starosti. Prolazio sam kraj nekadašnje male bolnice, koju sam još posjetio dok je grofovom munificencijom funkcionirala, a sada sam je našao praznu, zapuštenu, pa možda je više i nema! Čudna je igra sudbine da je umjesto te bolnice sada cijeli dvor postao — bolnicom!

Žure se kola dalje, da se uzveru serpentinama prekrasnim šumskim krajem tamo preko sedla Pake, gdje prelazimo Kalnik goru. Tamo se na lijevo diže rastrgani vrh, a u tom je stijenju ruševina grada Malog Kalnika, koji se gotovo sakrio među ono stijenje, te je teško do njega doprijeti. A i nema ga više mnogo: jedna kula, iza nje ovalni komad zida, to je sve! Abraham i Nikola, sinovi župana od Moravča, gospodare tu g. 1250. G. 1481. dobiva i Mali i Veliki Kalnik Vladislav Kosača, a kasnije je tu gospodar Petar Balša, a od g. 1591. vlasnik je Franjo Orehovački, opet gospodar i Velikoga Kalnika. Posjed je pripao dijelom i Keglevićima i Patačićima, pa je u Keglevićevu arhivu dosta isprava koje se tiču Maloga Kalnika. A lijep je tu vidik: uokolo obrađena polja i vinogradi, a u sredini izniklo rastrgano brdo s Kalnikom...

Opet se tu sastajemo s jednom dragom sjenom: u dvorcu Gornjoj Rijeci, koji je sagradio u 17. stoljeću Orehovački, živjela je i umrla Sidonija Erdödy, koja i danas živi u spomenu svih kazališnih ljudi kao naša prva primadona iz uzbuđenih ilirskih dana, a gleda je, evo, i naš kasniji naraštaj, barem na slici Vlaha Bukovca na kazališnom zastoru, gdje je vodi pod rukom Varaždinac Ivan Kukuljević... Bili smo u njezinu rodnom domu u Razvoru, a tu je kao gospođa mekanoga Antuna Rubida oštro vodila kućanstvo, pa nije čudo da je

i njen sin, onaj Rubido-Zichy, također bio ne samo politički »mali Khuen« već i kod kuće oštar autokrat... Ali tu je Sidonija već davno, davno ostavila ovaj svijet (g. 1884.), dok je njen dvor prešao u tuđe ruke, nu dobro je još uzdržan.

U dvorcu se nalazi škola.

Zakrećemo i skoro smo u Visokom, gdje je uglađeni g. Hadrović dugo župnikovao. Maleno je seoce, tek se par kuća stisnulo oko »farnecirkve«, za koju čak i šematizam drži da je već g. 1111. postojala. Nu stanje zdanja ne potvrđuje to, već nas dovodi u gotsko doba. Svetište je na uglovima pojačano s otpornjacima, koji se u tri maha sužuju, a oštrim su rubom okrenuti prema van. To svetište nije u osi lađe, nego se desni zid svetišta pokazuje kao nastavak zida lađe, kao što smo to već vidjeli u Zajezdi. U toj je crkvi kasniji barok pokazao svoju despotsku dušu: ne samo da je lomio — kao u Lepoglavi — stupiće, iz kojih se viju rebra, već je sve prekrio svojim štukom, gipsom, tako da jedva tko zapaža da su u svetištu još i sada gotska rebra. I gotski su prozori preudešeni, dijelom zazidani. Najljepši je dio crkve starinski gotski zvonik na tri kata, s kamenom osmerostranom piramidom kao pokrovom, što je u ovim stranama velika rijetkost. Najviši su prozori veliki i lijepo gotski udešeni, drugdje su tek pukotine za svjetlo. U drugom su katu izvana četiri grba: ruka s mačem, lav pod paomom, ruka s cvijetom i nejasni lik, ptica sa zmijom. Još nije određeno čiji su to grbovi. Svakako vrlo zanimljiva građevina.

Tragediju izumiranja i nama veoma bliskih i dragih rodova prikazuje grad Bisag, sagrađen u ravnici, a posljednji su mu gospodari bili Draškovići. To je prastar grad; staru sliku sam priopćio u svojem djelu: »Sredovječni gradovi« na str. 92, po slici u djelu: »Status familiae Patachich«, koje se u rukopisu čuva u sveuč. knjižnici u Zagrebu. Kasnije nije bilo više oko grada grabe, ali svi su tornjevi stajali, a na ulaznom je tornju bio grb Kaštelanovića od Sv. Duha. Najstariji su mu gospodari bili Bisaški (Bikszadi), kojih se rodoslovlje nalazi u prije spomenutom kodeksu, jer su bili rodbinski vezani s Patačićima, a bili su u srodstvu i s gospodarima Grebengrada. Jedan je, Gjuro, bio g. 1445. podban, a kad je muško koljeno izumrlo, onda prijeđe grad u svojinu sestre Ane, udate za

Nikolu Kaštelanovića, pa Kaštelanovići ostaju i dalje gospodari, makar ih Greben' i napadali. Neko su vrijeme i Zrinski, a neko vrijeme i Patačići vlasnici, dok konačno ne obvladaše Draškovići. Kad je posljednji gospodar, Josip († 1912.). prodao imanje nekoj madžarskoj banci za parcelaciju, odoše Draškovići i ponesoše iz grobnice i ljesove, ostavivši tek lijes Eduarda Corberona, o čem sam već pričao. Onda dođe grad u ruke nesretnoga nekog čovjeka kojem je rat donio para, pa je polovicu srušio, a ostatak s dvije kule kupio je naš pjesnik i akademik Begović...

Za posljednjeg je rata grad teško postradao; stoji — zajedno sa zidnim slikama u kapeli — kao ruševina.

U župnoj crkvi nema šta spomena vrijedna, ali malo južnije stoji uz cestu velika crkva Sv. Triju Kralja u mjestu Kominu. Istina, ona je tek kapela bisaške crkve, ali je izvanredno velika, okružena cintorom, koji ima na jednoj strani stalno ugrađena mjesta za trgovanje, valjda unikum kod nas! Iznutra je barokna crkva vrlo lijepo opremljena, s golemim oltarom, barokno oslikana, a te je slike htio neki Kranjac, »restaurator«, popraviti, nu na naš prijedlog svršio je »popravak« tako da je tomu g. maleru zabranjen pristup u crkvu. To je najuspjeliji način konzerviranja!!!

Župna crkva ima inventar iz doba baroka (crkveno posuđe) i klasicizma.

Nu tu se je moralo od pradavnih vremena trgovati, onako kako smo to konstatirali kod Bapske u Srijemu, gdje je na prostoru oko crkve nađeno za tren i prethistorijskog kamenja i rimskih i sredovječnih novaca, pa sve dalje do 2 filira! A nedaleko te stare crkve u Kominu našlo se rimskih grobova, pa sila novaca — jedno 95 kilograma — od kasnijih rimskih careva, većinom posve nerabljenih. Žalibože nisu svi ti novci dospjeli u zagrebački muzej, već jedva nešto preko polovice. Nema sumnje da je tu stajalo, na cesti Ptuj—Sisak, preko Aqua Viva i Aquae Jasae, mjesto Pyrri, koje i itinerari spominju, a udaljenost odgovara točno udaljenosti naznačenoj u itinerarima.

Tu kod Komina zakrenut ćemo cestom do Bedenice, maloga mjesta koje si je sačuvalo priprostu, naivno gotski izgrađenu crkvu. Nu odmiče dan, pa ćemo odmah dalje, do našega najvećega prošteni-

šta, do zavjetne crkve u Mariji Bistrici i do nedalekoga dvora Hellenbachovih. Uvijek sam sa žalošću ovamo dolazio, redovno divnim putem Zagreb—Kašina—Laz—Bistrica; osobito se s Laza pruža divan pogled na Hrvatsko zagorje. Brzo ćemo pregledati maleni, ali lijepi dvor sada familije Hellenbach, s altanom na klasicističkim stupovima, očito počesto pregrađivan dok je iz ruku raznih gospodara (Prašinsky, Sermage) došao u vlasnost sadašnje porodice. Tu je boravio Lazar Hellenbach* († 1887.), koji je neko vrijeme i publicistički i osobno sudjelovao u političkom životu Hrvatske, poglavito za vrijeme sklapanja tobožnje »nagodbe«. A onda je ozlojađen krenuo u svijet. Nu on je ostavio nekoliko vrlo zanimljivih radova, zanimala ga ponajviše pitanja tajanstvenih sila u čovjeka, ali ga je mučila i neizvjesnost budućega velikoga rata, koji je u duši svojoj predviđao: sva ta djela nisu ni sada izgubila svoju aktuelnost, kad možemo i savršenije podati odgovore na njegova pitanja.

Nu to je sve prošlo: danas su tu njegovi unuci vlastela u dvorcu prikrivenom zelenilom. A nas vuče dalje k onom našem najvećem prošteništu, k crkvi u Mariji Bistrici. I evo nas pred njom, evo nas u njoj. Ali mi, djeca drugoga vremena, što osjećamo dobro i istinski pravu umjetnost i pravu predanost, ne možemo se ni časka oteti teškom dojmu da je iz starinske crkve, koja je bila dakako manja ali daleko više pristajala u taj kraj i k našim dušama, nastala ova i ovakova »restauracija«. To je bilo prvo djelo zlosretnoga protestanta g. Bolléa, koji je iz prave stare »zagorske biškupije«, koju nam stara risarija iz »Agramer Zeitunga« prikazuje onako kakova je bila još za vrijeme ilirca opata Krizmanića, načinio onu maškeradu. Pred nama je bila velika crkva zagorska, okružena cintorom s kulicama, kako je to već običaj kod naših zagorskih prošteništa, vrlo lijep, masivan župni dvor, prava zagorska velika kurija, koju je sagradio župnik Pavao Gojmerac (1736.—1753.). A g. 1878. počinje »obnova« Schmidt-Bolléova, koja je dovršena g. 1883. I evo: nešto posve tuđega stoji danas tu: stoji prava teatarska kulisa, pročelje po šabloni njemačke renesanse, srodno pročelju Obrtne škole u Zagrebu! Pa nekakovi posve besmisleni paviljoni i kojekakova čudesa, dok je uz stari kurijalni dvor nekakov germanski burg sazidan sa sitnim, suvišnim tornjićima! Da, sada je crkva i veća i viša, ali iznutra bulji nekakova protestantska praznina i suvišni mrak, koji nije bogomrak! Pa već odavna nema onoga oltara koji je sazidan po zaključku hrvatskoga sabora od 20. X 1710: »da bude dostojan Bl. Djevice Marije u Bistrici«. I tom opusu svi su klicali, pa i sam arbiter i umjetnik Iso Kršnjavi zagrijao se za takav rad, pa je g. Bollé redom »restaurirao«, recite tamanio, naše crkve: Zagreb (tu odmah tri!), Križevce, Ilok, a danas i slijepac vidi koliko nas je svojim »radom« oštetio... Upravo sam odahnuo svakiput od tjeskobe kad sam izašao iz te načičkanosti, pa vidio lijepu starinsku kuću nasuprot crkve. Neka mu oprosti Majka Božja Bistrica, nije znao što čini...! Bistrički bogec!

* Zapravo Čeh, von Hellenbach-Paczolay.

Nekada je to bila starinska župna crkva sv. Petra i Pavla župe »ab immemoriali«, ali pomalo se pretvorila u crkvu Marijinu, kad je porastao kult Madone. Predaja hoće da je taj čudotvorni kip odavna postojao u crkvi, ali ga je jedan župnik zazidao, tako da mu se spomen zaboravio. Nu biskup Martin Borković (1667.—1687.) sjetio se kao starac da je u mladosti, boraveći kod Gereczijevih (grb im stoji i sada u crkvici u Lovrečanu!) vidio taj kip, pa naloži župniku Iv. Molitorisu da ga nađe. I slijedeći trak čudesnoga svjetla nađoše zazidan kip i 16. VII 1684. postave ga na oltar. Od g. 1688. do g. 1786. ubilježeno je u knjigama 1.109 čudesa.

Čudotvorni je kip priprosto djelo XV stoljeća, možda tek iz početka XVI stoljeća, svakako gotsko djelo, načinjeno s mnogo iskrene pobožnosti. Dakako da je onaj Marijin kip koji je stajao u crkvi u Remetincu, a pok. ga župnik izbacio i predao muzeju, mnogo umjetničkije izveden, napose je divno izrađena glava nečastivoga na kojem Madona stoji, ali ovaj u Bistrici svakako je mnogo religiozniji, možda djelo naivnih seljačkih ruku.

Ima dosta izvanredno vrijednih župnika u popisu župnika bistričkih. Među važnijima bio je Jos. Šandor Gyalla, koji je g. 1794. postavio novi glavni oltar, opat Krizmanić župnikovao je od 1818. do 1849., a što je on značio za ilirsko doba ne treba ni spominjati. Vrijedni dr. Juraj Žerjavić, koji je postavio temelj našem tehničkom fakultetu, bio je tamo župnikom od 1875. do 1911., a nije kriv što je obnova pošla po zlu. Nije se još onda znalo za

onu istinu koju je zauvijek ustalio baš Nijemac svećenik: »Bildet und baut aus eigener Kraft, und wenn ihr das nicht vermögt, legt die Hände lieber müssig in den Schlos, als dass ihr sie dafür verwendet der Väter treues Werk und Erbe zu vernichten!«

Nikada i nikako nisam mogao svoje averzije smanjiti, dapače nerijetko sam projurio mimo one šarulije...

Čitav proštenjarski kompleks (od g. 1731. posvećen sv. Mariji Bistričkoj) pregrađen je u duhu historicizma (1878.—1883.) Crkva čuva gotički kip Madone i brojne zlatarske predmete (od 17. do 19. st.)

U opisu crkve u Mariji Bistrici Szabo ponovno ispoljava svoj oštri stav prema restauriranju i ličnu averziju prema historicizmu, na kojeg se u međuvremenu počelo gledati objektivnije.

Žarko je sunce još sjalo kad smo lijepim tim krajem prolazili mimo mirnoga dvora, nekada Sermageovih, mimo Podgrađa, koji je sada sasvim izmijenjen. I lagano stigosmo do cilja, do Donje Stubice, mjesta koje po Beyschlagu, a i prema Đalskom, pa i prema političkom razdjeljenju ne spada u pravo Zagorje, ali i po položaju onkraj Zagrebačke gore i po svojoj sudbini pravi je to centar Hrvatskoga zagorja. Maleno je to mjesto, ravno je veliko polje, pa se nehotice prenesoh u ono doba g. 1573. kad se tu u tom mirnom kraju lijevala krv pobunjenih seljaka. Ali milostivo je priroda prekrila sve to svojim divnim zelen-plaštom, pa je bolje da o tom jadu ne govorim, te sve je već u tančine napisano... Ali tek će se vidjeti tko je ostao pobjednikom! Nije to bilo samo u nas: borba je vječna. Mnogo je tu skrivio sam Martin Luter, koji je najprije napisao: »Von der Freiheit eines Christenmenschen«, a onda sâm udario na seljaštvo, koje nije tražilo ništa do čovječnosti! Pa su tako zaredali pravi ratovi u svoj Evropi između dva svijeta: između potlačenih i tlačitelja. Pa zar je danas drukčije u doba »protektorata« svake sorte i značenja, gdje cijeli narodi postaju robljem grube sile...! Ali sve se plaća, plaća bilo kada! Pred stubičkom crkvom: dobra građevina, često mijenjana, često dograđivana i proširivana, zadržala je ipak svoju jezgru gotike. Pa nije ni čudo: crkva je imala patrone koji su se svojski za nju brinuli. Ana, žena nekadašnjeg gospodara Déeshazyja, kći Heningova († 1533.) ostavlja crkvi svoje kmetove. Natpis se s njezina groba u prijepisu sačuvao u Kukuljevića. Zanimljiv je: odaje se kao bliza rođaka Matije Korvina...

Toranj je pokrit opet onakvom »zagorskom« kapom, koja nas sjeća na stari toranj zagrebačke katedrale, kako smo ga počesto sastali u svem Zagorju. Svetište sačuvalo svoje otpornjake, prozori bez mrežišta. Osobito je zanimljivo svodovlje u lađi, koje izvire iz polustupova, a cijelu je crkvu ofarbao pok. Posilović nekako egipatski, cijeneći da je to »hrvatski narodni stil!« I svetište ima svoje stare svodove na rebra, pa se tu sačuvalo krasno ornamentirano zidno sjedalo, onakovo kakovo smo vidjeli i u crkvi sv. Križa u Križevcima, djelo kasne, vrlo kasne gotike.

Nu najzanimljiviji je u crkvi onaj nadgrobni spomenik Tahijev: okom u oko stojim pred tom opakom glavušinom, opakom i sada, nakon stoljeća... Da, on je tip svojega vremena, bezdušno, odurno lice, ruka drži žezlo a desnica se prihvatila mača. Da, tako bi mogli i mnoge sadašnje veličine prikazati. Pa nije dosta: u latinskim distisima pjeva se tom nečovjeku pjesma u slavu, tek nitko više ne priznaje njegove zasluge. Da, trebalo je kraj toga spomenika postaviti onaj istražni spis koji se danas nalazi zaslugom bana Khuena, toga našega novovjekog Tahija, zločinačkim postupkom koji mu je donio zasluženi udarac Gržanićevom cipelom u tur, u Pešti od 15. VII 1885. s brojnim drugim spisima, koji tamo ništa nemaju da traže, jer su naskroz hrvatski, većinom spisi naših samostana, koji su bili nekada javni notarijati. Da, onaj lijepi spis, napisan na komadu papira, dugačkom šest i pol metara, širokim 45 cm sadrži istragu povedenu protiv Franje Tahyja, »propter tirranidem« god. 1567. na zahtjev Mihajla Mere, »vršioca dužnosti« palatina ugarskoga kraljevstva, a preslušano je ravno 508 (pet stotina osam!) svjedoka. A da bude nekako i budućnost zastupana, među tim svjedocima nalazi se i jedan Maček, Martin iz Oroslavja (br. 283). I svi iskazuju i svjedoče jednako. Otimačine, gonjenje, nametanje daća, ubijstvo za ubijstvom potvrđeni su iskazima. Kao osobito okrutno ističe sam propalatin umorstvo plemića Ivana Szaboa, službenika Tahijevih suvlasnika Heningovih, kojeg je uhvatio u Stubici, te ga okovanoga, polugolog tjerao

u Susedgrad, ostavio bez jela i pila u ljutoj studeni, nije mu u agoniji niti svećenika dozvolio, a kad je umro, dao mu je odsjeći noge i skinuti tako negve. Stefana Vamoša, potkastelana, uhvatio je Tahy, pa kad su ga suci oslobodili, onda je Tahy izjavio sucima: »ako ga vi ne umijete osuditi na smrt, ja ću mu na vašu sramotu skinuti glavu«. I tako to dalje ide, pa je žalosno da je takova zvijer smjela još šest godina dalje haračiti, golemu bunu izazvati i još svečano sahranjen biti. Taj bi akt trebalo uz njegov spomenik staviti u mjedi: pa neka oboje stoji na vječnu sramotu i kletvu njegovu i sviju njemu sličnih...

Nadgrobni spomenik s likom Franje Tahya prenesen je iz župne crkve u Povijesni muzej Hrvatske u Zagrebu g. 1955.

A i Tahy nije kazni izbjegao. Odmah nakon utišane bune umre, a od pet sinova četiri mu naskoro pomriješe. Prvi član te porodice spominje se u nas g. 1513.: Ivan Tahy de Grbonog (danas Kloštar), dok im je predikat zapravo: »de Tahvár et Tarkeö«, a kasnije i »de Szomszedvar«. Sin mu je Ivan, prior vranski, bori se kod Jajca i Mohača, pristaje uz Zapolju, a kasnije uz Ferdinanda. Franju Tahija imenova Ferdinand I vel. županom požeškim, on postade magister agazonum i kapetan. Izumro je taj rod s Baltazarom g. 1751.

Pokojni kanonik Ivančan pripovijeda kako je promatrao u uznojenoj crkvi ovlažen spomenik Tahijev, a seljaci mu rekoše da je to smrtni znoj, koji teče s njega radi bezbrojnih zločinstva što ih je počinio. Od njegova kaštela u Stubici nije ništa ostalo, danas je navodno seljak sagradio tamo kućicu... A u Gornjoj Stubici buja i širi se lipa Matije Gubca (ili Gubeše).

»Gubčeva lipa« je nakon oštećenja gromom znatno niža.

Neka samo ostane taj kamen gdje stoji, kao vječni memento!

Svakako je vrijedno da se barem na časak uputimo i u nedaleku Gornju Stubicu, gdje se također nalazi starinska župa i nekoliko lijepih kapela te već spomenuta Gupčeva lipa i dvor Oršića. Tu je bilo sijaset manjih posjeda, kako to vidimo iz popisa ratne daće iz god. 1543, gdje se navodi 15 imanja! Tu se vjenčao Benko Turoczi sa Suzanom Ratkajkom, onaj gospodar Belca grada i Vinice kojem smo grobni spomenik našli u viničkoj crkvi (20. II 1594.), tu je posjed Stjepana Gregorijanca g. 1574. preuzeo St. Petričević i Margareta Vragović, pa ćemo se još jednom i na njih osvrnuti. Dvor Oršića, koji je sagradio otac Adama Oršića, pisca prezanimljivih memoara g. 1756, velika je i udobna građevina, sagrađena kraj starijega kaštela, kojem su se ostaci za vrijeme našeg ispitivanja još poznavali. Nestade Oršića koji se tu nisu nimalo loše ponijeli, pa je danas dvor vlasništvo seljačke zajednice. Vrlo je lijepo oslikana kapelica u dvoru, a kako se dvor oslanja s jedne strane na brdo, sagradio je dobar majstor u 19. stoljeću tu lijepu lođu s timpanom i stupovima po uzoru onoga vremena, malo remek-djelo.

U dvorcu Gornja Stubica uređuje se zavičajni muzej s temom: seljačka buna 1573.

Sumorno ostavljamo crkvu i gorke uspomene, da se smirimo u lijepim Stubičkim Toplicama, koje se već spominju u onoj istrazi protiv Tahyja od g. 1576, ali sigurno su već davne davnine poznate bile. Pripadale su nekad Vojkovićima (Vojkffy), kad je Baltazar stekao Oroslavje i Stari dvor. Lalangue spominje u svom djelu o našim toplicama (1779.) i Stubičke Toplice, koje je lijepo uredio grof Krsto Vojkffy: »lepu hižu zidanu, za kupanje, kropa prostranoga, z kamenem čistem obdanoga, z jednum rječjum za kupanje najprikladnejšega, kakti takaj lepo i prostrano stanje, vu kojem stranskem vredno, snažno i dobro služi se, prešestna leta je podignul« (V. Barlé: »O zdravstvu st. Zagreba« 65.). Nu pravi mecena Toplica bio je biskup Vrhovac, koji ih je temeljito uredio, a sebi pregradio posvema stari dom plemića Domjanića, te stvorio lijep dvor Golubovec, istočno od Stubice, baš na obronku Zagrebačke gore, gdje je posvetio g. 1806. kapelu sv. Maksimilijana. Sabljar je pribilježio da se drži da je tada upotrijebljen kamen s Tahyjeva grada. Nu ženidbenim vezama došao je taj lijepi dvor u vlasnost Raucha, pa ga potomci i danas drže. Stari general Steeb napisao je par dobrih djela o tim toplicama.

Ovaj lijepi dvorac preuzeo je Povijesni muzej Hrvatske u Zagrebu g. 1970. (muzejska izložba, ugostiteljstvo).

Još časak da razgledamo oba Oroslavja, ta već nas magički vuče tamo za gorom naš stari i vje-

čno novi Zagreb. Ne volim tamo razgledati Oroslavje, kad je sada onamo nahrupio tuđi svijet, podigao tvornice radi jeftine nadnice, pa opet tek nova muka, a slava odšteta našem svijetu!

Donje je Oroslavje bilo posjed Čikulina, onih očitih nametnika koji su s e okoristili smrću Zrinskog, pa su, tobože kao odštetu, dobili silesiju imanja Zrinskih, pače i Medved-grad. Vjerojatno potječu od talijanske familije, ta u to su doba plavili svijetom tuđinci, istinski i navodni plemići, pa su ženidbama sticali indigenat: Sermage, Harbuval-Chamaré itd. K njima se pridružuju i Čikulini, nu već g. 1746. umire posljednji — tada već grof — Ivan Franjo, vojnik i pjesnik, u svojoj Konjščini. A vrlo je zanimljiv popis predmeta koji su se nalazili u njegovom Oroslavju, a izdao je to dr. Matasović, kao prilog svojem djelu: »Briefe des Grafen Sermage«. Po onoj njemačkoj: »Des einen Tod, des andern Brot« silno su uznapredovali tim Sermageovi, koji do tada žive u oskudici, a naglo postaju veoma bogata vlastela. Nu sve se to mijenja, kako je prikazao kanonik Ivančan (Vjesnik Zem. arkiva, VII), tako da je još jedino Oroslavje ostalo u rukama Rikarda Sermagea, člana hrvatskoga sabora, pisca i danas vrijednih radova, koji je i politički igrao dosta znatnu ulogu. Nu po vječnom zakonu da sve nakalemljeno mora otpasti, ostavlja on ovu zemlju, nakon što je Oroslavje Donje prodao barunu Vranicanu, pa se odselio iz Hrvatske i umro g. 1903. I tako su svršili u nas Sermageovi, koji su nam dali nekoliko vrlo vrijednih ljudi. Vranicani preudesi dvor, uredi ga posvema i tako ostaje do najnovijih vremena, kad je prešao u ruke M. Prpića, te su u starom dvoru instalirane teške tvorničke mašine, dok se nije podigla nova tvornica, koja radi i noću, pa se sablasno svijetle te zgradurine u ovom kraju, kamo ne spadaju. Rekoše mi da su vlasnici dijelom iz Češke, a dijelom iz Lodza ...

D o n j e j e O r o s l a v j e tip vrlo lijepoga dvora, upotrebivoga u svako doba: jednostavna građevina, lijepih razmjera, bez ikakovih suvišnih ukrasa i tornjića, tek u sredini pročelja nalazi se iskok, završen timpanonom. Pa takovi su bili svi veći zagorski dvorovi, a tekar tobožnjom restauracijom došli su oni tobože »ukrasni dijelovi«, nametnuti, kako to vidimo kod Lobora, Bežanca, Marije Bistrice, Horvatske itd., dok je npr. Šaulovec primjer »moderniziranoga« dvora. Dvor je spadao grofovima

Vojkffy-Vojković, kojima je praotac bio junak na glasu, kojeg slavi Juraj Ratkaj u svom djelu, jer se je g. 1622. kod Kaniže u borbi s Turcima osobito odlikovao. Kasniji potomci bili su za život spretni ljudi, koji su si ženidbama pribavili velike posjede i visoke naslove, kako nas o tom, ne baš dobroćudno, izvještava Krčelić u »Annuama«. Grofovi postadoše 24. V 1763. braća Sigismund i Krsto Vojković. Grb im stoji danas nad portalom crkve u Zaboku, na zaslonu pjevališta u divot-crkvi u Belcu, a Krsto je prvi uredio svoje Stubičke Toplice. Još je za naše vrijeme živio u nas grof Vojkffy, nu i njih je nestalo iz Hrvatske, a lijepi dvor dođe u ruke Novakovića, grofa Oršića, Tucića, pa je konačno postao i on svojinom Milana Prpića.

Veći je dvorac na žalost izgorio g. 1949. U drugom dvorcu, nekoć Vojkovićevih, zdravstvena je stanica.

Pri kraju smo naših zagorskih puta — već hukti motor, simbol novoga doba, koji nas je za sam jedan jedini dan provezao od Varaždina do ovamo, dok bi prije za taj put kolima trebali barem dva dana ... Drugo doba, drugačije vrijeme! Tresu se nestrpljivo teška kola, kao da i njih već mami onaj drugi zrak, oštriji od varaždinskoga, zrak Zagreba... Sa žalošću se pitamo: hoćemo li još jednom barem proživjeti ovakovo putovanje, koje i nije pravo putovanje od znatiželje, već proživljavanje stoljetnoga i tisućljetnoga života u našim stranama ... Velikih i lijepih gradova ima mnogo na svijetu, divnih krajeva na pretek, s daleko više kulture, ali svima fali jedno: tuđi su, pa tuđi ...

Šutimo, pričinja nam se da »puti bežiju«, a mi da mirujemo. Tek će netko u Jakovlju zapitati zašto se to zove »Jakovlje«? Pa tko bi to već znao! Jer kad Nikola literat prodaje taj posjed Jakovu Szekelju de Ormož, već je posjed Jakovlje (4. III 1546.), a kasnije nalazimo tu Oršiće, Gottalove, Rauche, pa Imbru Josipovića i — Kronfelda ...

I još koji čas, pa smo na drugoj strani stare Zagrebačke gore, baš u ravnoj crti pod Stubicom: pred nama bliješti nebo od žara rasvijetljenoga Zagreba. Kad smo prvi puta zašli u krajeve našeg Zagorja, sjalo je tek plinsko svjetlo, dok smo još u mladosti bili zadovoljni s onim crvenkastim plinskim žarom za koji su naši djedovi pričali, kad je ono u g. 1864. zasjalo, »da je sada Zagreb rasvijet-

ljen kao po danu«! I tako je to u svemu: počeli smo naše puteve u kolicima i kojekakvim taljigama, a svršavamo u jakim američkim kolima, doraslim i lošijim putevima. Nu već mlađi nisu zadovoljni, oni su srećom takav put prešli za manje od jednoga sata u avionu, tom teško dočekanom priviđenju i snu tisuća godina, koji se na žalost pomalo pretvara u najljućega neprijatelja čovjeka i čovječnosti... Pa nas uvjeravaju da se i u tom kratkom vremenu sve to može vidjeti, tek daleko ljepše, jer je nestalo svake tegobe života, gledajući iz onih lakih visina...

Vjerujem im, vrijeme je nama prošlo, a neka njima svane i zove sadašnje magluštine i krvi sretnije doba...

KONAC

Moji su putevi svršeni. Prošao sam našim dragim Hrvatskim zagorjem kako sam želio, u vedrini sunčanih dana života, tako da me obasjavaju i u tmurnim danima starosti. A ne mislim nikoga svojima putevima umarati, nisam htio ništa razvlačiti, već u najkraćim potezima prikazati bit Hrvatskoga zagorja, kako se razvijalo i nastalo do onakovoga kako ga danas nalazimo, kad se je opet probudilo i dalje se budi. U cijeloj našoj državi nema kraja gdje bi se sva prošlost u tako brojnim spomenicima dokumentirala, od davnoga kamenoga, pa brončanog doba: nigdje toliko velikih nahođaja kao ovdje! Pa onda rimsko doba, koje ostavlja svoje uspomene i zavjetne kamenove u Toplicama i žrtvenike svojih bogova i svoje — grobove. Novo doba nastaje kršćanstvom, rano je tu provedena organizacija hierarhije, koja se do danas, proširena, uzdržala. Silan broj još preostalih gradova u većim i manjim ruševinama svjedoči o teškim vremenima srednjega vijeka, veliki su redovi tu postojali, pa širili svoju kulturu, dok ih nije nekultura uništila, ne donesavši baš nikakve naknade.

Nema kraja gdje bi bilo više zanimljivih spomenika arhitekture sviju vremena, osim Dalmacije, gdje su, dakako, ti spomenici i znatniji. Ali evo tu se pokazuju makar i rijetki spomenici romanskoga doba, pa ranoga gotskoga doba, sve do dana kasne gotike. A onda dolazi bujni barok, sa svojom čežnjom za velikim prostorijama, za sjajem svojih figura, sa svojim nemirom i sa svojom protimbom prema svemu gotskomu, tako da se nije baš ni jedan od gotskih krilnih oltara sačuvao! A kad je baroka nestalo, stalo je vrijeme bespomoćno, ne znajući kojim će putevima dalje poći, zavladala je klonulost. Ali čak i u to turobno vrijeme stvaraju se u Hrvatskom zagorju znatna djela, kako nam to svjedoči prekrasna crkva u Pregradi, a nije ona jedini dokumenat...

A dok se sve tako razvija, živi narod tu na svom starom zemljištu od nepametara, on ostaje tu, ma-

da sve po vječnim zakonima nestaje te nestaje. I kao što je Hrvatsko zagorje i po svojoj konfiguraciji i po svom sastavu nekako dio za sebe, tako je i svijet tu zaseban, neizmjerno odan toj svojoj jadnoj grudi, danas baš tako kao što je i pred stotine godina bilo, kad mihovljanski pop moli da mu puste grob u njegovoj zagorskoj zemljici, baš tako kao što se i današnji Zagorac muči i kini da proživi svoj vijek, da ne mora poći u druge strane! Pa nije Zagorac svoj patriotizam dokazao samo svojom krvlju, već je baš u Hrvatskom zagorju u malešnoj crkvici zapisao u mjedi na zvonu, da je to bilo u vrijeme »kad smo mi Hrvati s dušmanim Madžarim za narodnost našu boj bili...«

Ova je knjiga tek izvadak iz velikoga djela, koje ne može ni jedan čovjek potpuno završiti za trajanja jednoga, ma i marljivo provedena života. Napisano je kao provodič za one koji će tim putevima, možda u sretnije dane, dalje ići, a morala se napisati, jer vrijeme ne čeka, već ruši dalje, pa mnogo toga nema više što smo gledali još čitavo. Ono nekoliko dodanih slika samo su svjedoci istinitosti svakoga retka, a moralo bi ih biti nekoliko stotina da se sve dokumentira... Pa kad se i ne može sve potrebno iznijeti, opet je sve potrebno sabrano i pohranjeno, da bude pomoć kasnijim istraživačima. Pa konačno je Hrvatsko zagorje dalo toliko važnih i velikih ljudi kao nijedan naš kraj. Neka se zažari opet pod zrakama sretnijega sunca naše divno Hrvatsko zagorje!

NAGLI RAZVOJ TURIZMA U HRVATSKOM ZAGORJU

Kada govorimo o promjenama na terenu od Szabovih dana, uz skromnije zahvate na dvorcu Stubički Golubovac, vlasništvo Povijesnog muzeja Hrvatske, predviđenom za muzejske izložbe i ugostiteljski objekt — moramo ovdje posebno istaknuti snažno i permanentno prisustvo »ASTRE«, poduzeća za međunarodnu trgovinu i zastupstva iz Zagreba. Unazad nekoliko godina ovo je poduzeće uspjelo u našim najpoznatijim zagorskim toplicama — Krapinskim, Stubičkim i Tuheljskim, izvršiti brojne adaptacije i proširenja te modernizaciju ranije postojećih objekata kao i izgradnju novih modernih hotela i bazena.

Pridržavajući se svoga investicionog programa otvoren je put i za daljnja ulaganja.

Šta to znači za ovaj siromašni kraj nije potrebno posebno naglašavati! Spomenimo samo koliki je broj domaćeg žiteljstva našao zarade kod izgradnje brojnih objekata i kolike postoje mogućnosti njihova zaposlenja u ugostiteljstvu i kupalištima.

Uz dobre prometne veze pružaju se velike mogućnosti gospodarskog oživljavanja ovoga kraja, o čemu je i sam pisac ove knjige, pred tridesetak godina, imao tek daleku viziju.

Prof. B. PLAZNIK

OBRAZLOŽENJE NAPOMENAMA

prilikom drugog izdanja knjige Gjuro Szabo:
Hrvatsko zagorje

Već sam Szabo, opisujući na kulturnohistorijski način spomenike kulture Hrvatskog zagorja navodi da je mnogo toga vrijeme pojelo. U međuvremenu otkada je ta njegova reportaža o Hrvatskom zagorju izašla pa do danas i opet je, dakako, radilo vrijeme svoje. I opet je otada mnogo toga zauvijek nestalo, pa da ne budemo samo svjedoci tužne bilance kako vrijeme ne štedi ni kulturna dobra, u svojim napomenama ne registriram samo ono čime je naša kulturna javnost na gubitku, nego i ono, čime smo na dobitku. Strpljivim radom istraživača, konzervatora i arheologa u međuvremenu je, naime, mnogo toga novoga i otkrito.

Da se s današnjeg gledišta može bolje shvatiti zašto Szabo piše o nekim predmetima, tome treba dati tumačenje. Gj. Szabo je istraživao i pisao svoj tekst u vrijeme kad se smatralo da se predmeti, koji su nastajali iza godine 1800. (osim iznimno) uglavnom ne smatraju spomenicima kulture. On je krstario Hrvatskim zagorjem prije i za vrijeme Prvog svjetskog rata, a ovaj je tekst pisao uglavnom na temelju ranijih obilazaka pred Drugi svjetski rat. Zbog toga Szabo brojne objekte — ni arhitektonske, kao ni one koji su sastavni dio inventara pojedinih arhitektonskih objekata — ni ne spominje, a o nekima (kao npr. u više navrata o crkvenom inventaru) izriče — još tada — negativni, ili preoštri sud. Zato sam u nekoliko navrata i u napomenama dala kratki tumač takovim mišljenjima.

Da se sve ono s područja Hrvatskog zagorja, što je novo otkrito, ili danas drugačije vrednovano, iznese, bilo bi potrebno napisati novu knjigu. Međutim, ovdje iz pieteta na spomen našeg neumornog istraživača Szaboa treba u potpunosti poštivati njegov tekst s tadašnjim shvaćanjima. Zato se u napomenama navode samo bitne ili značajnije iz-

mjene, koje su se u međuvremenu desile na onim spomenicima koje on spominje, da netko uzalud ne traži ono što više ne postoji, odnosno da bude upozoren na nova otkrića. Još navodim da Szabo — još tada — stalno piše »gotski« (a to nije umjetnost Gota), umjesto »gotički« stil. Isto tako ima dosljedno negativan stav prema onome što je nastajalo u razdoblju historicizma, a mišljenje je o tim djelima u posljednje vrijeme znatno ublaženo. Neka mi se ne zamjeri ovih nekoliko kritičkih napomena, koje ne umanjuju vrijednost opusa Gj. Szaboa. Napisala sam ih kao poštovalac i prijatelj kojem je bilo dano da nastavi njegov rad na stazama, kojima je on utro put na istraživanju naše kulturne baštine.

Dr ANĐELA HORVAT

1897 — Prikaz švedskog pjesnika Esaisa Tegnera povodom prijevoda »fritnjofssaga«
Vienac, 29/1897, 15, 244.

1898 — Robinzon i njegovi prethodnici. Crtica iz književne povijesti.
Preporod, I, 1898, br. 4, str. 121—122, br. 5, str. 146—148, 150—153.

1907 — Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Sv. Jelena de Podborje, Bijela Rudin),

Vjesnik hrvatskog arheološkog društva.
N. S. IX, *Zagreb* 1906—1907, str. 201—209,

O izboru Ferdinanda I za hrvatskog kralja na Cetinu 1. siječnja 1527., Zagreb, 16, str. 24.

1908 — Der Kapitelplatz der Zukunft,
Agramer Tagblatt XXIII, 24. X 1908, Nr. 245, str. 5—6.

1909 — Dobra kuća
Vjesnik hrvatskog arheloškog društva.
N. S. X, Zagreb 1908—1909, str. 33—39 (Seperat str. 1—7).

Lijesnica
Vjesnik hrvatskog arheloškog društva.
N. S. X ,Zagreb 1908—1909, str. 40—46 (Seperat str. 1—7).

Sa starog groblja (o Jurjevskom groblju u Zagrebu),
Savremenik, IV, Zagreb 1909, br. 6, str. 320+324+326+328+340—341.

Arheološki vjesnik,
Savremenik IV, Zagreb 1909, br. 7, str. 402.

Uputa u fotografiju. (o knjizi Juraja Božičevića),
Savremenhik IV, Zagreb 1909, br. 11, str. 656.

1910 — Hrvatski arheološki vjesnik,
Savremenik, Zagreb 1910, str. 132—133.

U gore ravne Slavonije,
Vienac I, Zagreb 1910, br. 8, str. 187—188.

1911 — Prilozi za povjesnu topografiju požeške županje.
Vjesnik hrvatskog arheloškog društva.
N. S. XI, Zagreb 1911, str. 40—60.

Iz starog Zagreba
Obzor, 52/1911,*358,* 3.
Izvadak iz članka o zagrebačkim starinama: cistercitskom samostanu, Bakačevoj kuli, itd.
Samostan cistercita u Zagrebu,
Vjesnik arhiva, Zagreb, g. XIII, 1911, svr. 4. str. 238—245.

Naši spomenici.
Vijenac, Zagreb 1911, br. 6, str. 171—174.

Samostan cistercita u Zagrebu.
Vjesnik hrvatsko-slavonsko dalmatinskoga zemaljskoga arhiva, XIII/1911, svr. 4. str. 238—245+6 tabla.

Sveta Ana kod Bastaja nedaleko Daruvara. Hrv.
Prosvjeta XIX, Zagreb 1911, br. 11, str. 345+356—357.

1912 — Povjereništvo za čuvanje spomenika i njegova zadaća.
Hrvatsko kolo, VII/1912, str. 460—463.

Terra Dobouch, Historijsko-topografska studija
Vjesnik hrvatskog arheloškog društva.
N. S. XII, Zagreb 1912, str. 124—128 (Seperat str. 1—5).

Izvještaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historijskih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u god. 1911.

(Inventarizacija spomenika kotara Klanjec i Pregrada, *Vjesnik hrvatskog arheloškog društva.* N. S. XII, Zagreb 1912, str. 201—259. (Seperat str. 1—59).

1913 — O slikanju starih crkava u sadašnjosti, *Katolički list,* LXIV, Zagreb 1913, br. 20, str. 229—231.

Najstarija slika grada Zagreba. *Obzor,* LIV, Zagreb 1913, br. 42, str. 2.

»Grad Zagreb« *Savremenik* VIII, Zagreb 1913, br. 9, str. 509—514.

1914 — Orahovačke gradine, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva.* N. S. XIII, Zagreb 1913—1914, str. 94—102 (Seperat str. 1—9).

Spomenici kotara Krapina i Zlatar, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva.* N. S. XIII, Zagreb 1913—1914, str. 314—316 (Seperat str. 1—3).

Izvještaj o radu zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Sloveniji u godinama 1912—1913., *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva.* N. S. XIII, Za,greb 1913—1914, str. 317—334 (Seperat str. 4—21).

Razvaline Medvedgrada *Savremenik,* IX, Zagreb 1914, br. 1, str. 54—55.

Voćin i voćinska crkva, *Savremenik* IX, Zagreb 1914, br. 2, str. 108—111.

Kostajnica *Savremenik,* XI/1916, br. IX—XII, str. 321—325.

Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća, *Savremenik* IX, Zagreb 1914, br. 3, str. 159—163, br. 4, str. 214—218, br. 5. str. 259—266.

O stilu, jedinstvu stila i umjetničkom stvaranju, *Hrv. Prosvjeta* I, Zagreb 1914, br. 2. str. 95—105.

Nakon pada Bakačeve kule, *Katolički list* LXV, Zagreb 1914, br. 6, str. 69—70.

1915 — Morović u Srijemu *Hrvatska Prosvjeta,* II Zagreb 1915, str. 162—168.

Dragocjenosti samostana franjevačkoga na Trsatu, *Katolički list,* LXVI, 1915, br. 25, str. 255—258.

O naučanju njemačkoga jezika u srednjim učilištima, *Nastavni Vjesnik,* Zagreb 1915, sv. 9. str. 641—649.

Bakačeva kula i regulacija Kaptola, *Obzor* LV, Zagreb 1915, br. 372, str. 1.

1916 — Spomenici kotara Ivanec. *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva.* N. S. XIV/1915—1919, 1919, str. 22—98.

Dokumenti hrvatskih spomenika u tuđini, *Narodne novine,* LXXXII, Zagreb, 26. I 1916, br. 20.

O čuvanju staroga pokućstva u našim crkvama, *Katolički list* LXVII, Zagreb, 2. III 1916, br. 9, str. 99—106. — Djelomično preštampano u Narodne novine, 1916, LXXXII br. 62.

Čazma i njena župna crkva, *Katolički list,* Zagreb, 10. VIII 1916., str. 348—353.

Drvene kapele u našoj domovini, *Hrvatska Prosvjeta* III, Zagreb 1916, str. 222—226 (Seperat 19171., str. 5).

Posljednja riječ o Bakačevoj kuli i regulaciji Kaptola, *Obzor* LVII, Zagreb 1916, br .5. str. 2.

Spomenici prošlosti u Srijemu (Mikanovci, Rokovci, Ledinci, Bapska, Lipovac),
Savremenik XI, Zagreb 1916, 1—2, str. 43—50.

Kostajnica,
Savremenik, Zagreb 1916, 9—12, str. 321—325.

Iz prošlosti i budućnosti. Rat i naši povjesni spomenici,
Obzor LVII, Zagreb 1916, br. 357. str. 2.

Odgovor Bosancu,
Nastavni Vjesnik, Zagreb 1916, br. 4, str. 289—302.

1917 — Pregled crkvenoga graditeljstva u Hrvatskoj i Slavoniji od gotskoga do današnjega doba,
Katolički list LXVIII, Zagreb 1917, br. 37, str. 441—443, br. 38, str. 451—454, br. 39, str. 464—467.

Spomenici prošlosti u Srijemu — Ilok,
Savremenik, Zagreb 1917, str. 13—29.

Obrambene crkve u Hrvatskoj,
Hrvatska Prosvjeta IV, Zagreb 1917, str. 324—348.

Ferdo pl. Šisić, »Die Wahl Ferdinands I. von Oesterreich zum König von Kroatien«,
Hrvatska Njiva I, Zagreb 1917, br. 6, str. 101—102.

Srednja škola u sadašnjosti i budućnosti,
Hrvatska Njiva I, Zagreb 1917, br. 27. str. 467—473.

1919 — Spomenici kotara Ivanec,
Vjesnik hrvatskog arheološkog društva. N. S. XIV, Zagreb 1915—1919, str. 22—97 (Seperat str. 76).

O značenju topografskog nazivlja u južnoslavenskim stranama,
Jugoslavenska Njiva, Zagreb 1919, III br. 29,

str. 458—460, br. 30, str. 474—478, br. 31, str. 486—489.

Na osvrt g. dra Petra Skoka,
Jugoslavenska Njiva, Zagreb, 1919, g. III, br. 37, str. 585—589.

O tumačenju topografskoga nazivlja u južnoslavenskim stranama (Konačni obračun),
Jugoslavenska Njiva, Zagreb, 1919, g. III, br. 46, str. 726—729.

V. Klaić, Zagreb 1910—1913,
Omladina, Zagreb, g. II, 1918—1919, br. 1—3, str. 69—70.

1920 — Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, izvanredno izdanje Matice Hrvatske, 1920. v 8° ,str. 225.

1922 — Pred stvaranje nove škole,
Jugoslavenska Njiva, Zagreb 1922, g. VI, knj. II, br. 1, str. 16—21.

Orahovičke gradine,
Vjesnik županije virovitičke XXXI, 1922, br. 15—16, str. 117 i 121.

Kaleži u našim crkvama,
Narodna starina, Zagreb 1922, sv. 1, str. 33—39.

O hrvatskim zbirkama i sabiračima,
Narodna starina, Zagreb 1922, sv. 2, 186—193.

Monstrance i kadionice u našim crkvama,
Narodna starina, Zagreb 1922, sv. 3, str. 244—254.

1923 — Zagreb nekada i Zagreb sada,
Narodna starina, Zagreb 1923, sv. 4, str. 73—78.

O oltarima u našim crkvama,
Narodna starina, Zagreb 1923, sv. 6, str. 217—239.

Uz umjetnički prilog Narodnoj starini »Nutrašnjost stare zagrebačke katedrale« od Vl. Kirina.
Narodna starina, Zagreb 1923, sv. 6. str. 269—299.

1924 — Zadatak znanosti za našu sadašnjost i budućnost,
Bulićev Zbornik, Split, 1924, str. 633—638 + XXXVII.

1925 — Kulturno-istorijska izložba grada Zagreba,
Jugoslavenska Njiva IX, Zagreb 1925, knj. II, br. 10, str. 323—324.

Kulturno-istorijska izložba grada Zagreba,
Mladost IV, Zagreb 1925—1926, br. 4. str. 73—77 + 79.

Memento sa kulturnoistorijske izložbe u Zagrebu,
Obzor LXXVI, Zagreb 2, XII 1925, br. 296, str. 2—5.

Zagrebačke građevine XVII stoljeća,
Narodna starina, Zagreb 1925, sv. 10, str. 27—45.

Čikoš,
Riječ VII, Zagreb 1925, br. 102, str. 3—4.

Szabo i V. Tkalčić. Mi na pariškoj izložbi.
Vijenac 3/1925. god. V, br. 5—6, str. 120.

U *Narodnoj enciklopediji* prof. St. Stanojevića, knj. I, A—H, Zagreb 1925, obradio:
Arhitektura u kraljevini SHS u novom vijeku, str. 74—76, *Bač,* str. 111, *Celje,* str. 368, *Cesargrad,* str. 379, *Cetingrad,* str. 379, *Doboj,* str. 528, *Gamzigrad,* str. 707—708, *Golubac,* str. 749.

1926 — Iz sveta znanosti i umetnosti, Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu,
Reč i slika, Beograd, mart 1926, str. 38—46.

Radione za jugoslavensku seosku umjetnost u Zagrebu,
Obzor LXVII, Zagreb 1926, br. 52, str. 2.

Bilder aus Alt Zagreb,
Zagreber Tagblatt XL, Zagreb 1926, str. 33—35.

Vrijeme i djelo (o domaćem umjetnom obrtu),
Novosti XX, Zagreb 1926, br. 149, str. 5.

U Narodnoj enciklopediji prof. St. Stanojevića, knj. II, I—M, Zagreb 1926, obradio: *Ilok* str. 25, *Ivanova Kula* str. 83, *Jajce* str. 116, *Karin* str. 264, *Karlovića Dvori* str. 280, *Ključ* str. 36, *Knin* str. 343, *Krupa* str. 543, *Markov grad* str. 795, *Medicina narodna* str. 837—838, *Medvedgrad* str. 840.

1927 — Lice grada Zagreba u devetnaestom vijeku,
Hrvatsko Kolo VIII, Zagreb 1927, str. 165—211.

Uz slike iz staroga Zagreba,
Vijenac, g. V, knj. VI, Zagreb 28. IX 1927, br. 18 i 19, str. 445—453.

Mogućnost razvitka našeg umjetničkog obrta (Povodom izložbe »Djela«),
Novosti XXI, Zagreb 1927, br. 147, str. 7.

Zagreb prije 30 godina,
Svijet, g. IV, Zagreb 1927, str. 17.

Abseits vom Wege — Betrachtungen zur kroatischen Kunst- und Kulturgeschichte (Bijela, Voćin),
Morgenblatt, Zagreb, 24. XI 1927, Nr. 353, str. 17.

U Narodnoj enciklopediji prof. Stanojevića, knj. III, N—R, Zagreb 1927, obradio:
Na Kamanu str. 6, *Nečven kula* str. 38, *Novobrdskokopaoničko rudarsko područje* (grad kraj Prištine), str. 183, *Orahovica* str. 260, *Ostrovica* str. 295, *Pakrac* str. 319, *Perušić* str. 417, *Prokuplje* str. 706—707, *Ram* str. 805, *Ribnik* str. 909.

1928 — Gegen die Verhässlichung von Zagreb,
Morgenblatt, Zagreb 29. I 1928, Nr. 29, str. 17.

Stramputicama. Razmatranja o hrvatskoj kulturi i umjetničkoj povijesti,
Hrvatski dnevnik, Zagreb 1928, IX, br. 4, str. 55—57.

Narodna Starina, deseti svezak,
Hrvatska Revija, Zagreb 1928, sv. 1—2, str. 208—209.

U spomen Viktoru Kovačiću,
Savremenik XXI, Zagreb 1928, br. 2, str. 67—76.

Maksimilijan Vrhovac (23. XI 1752.—16. XII 1827.),
Vijenac, Zagreb 1928, br. 4, str. 183—184.

Biskup Maksimilijan Vrhovac 1762. (1752!) — 1827, *Mladost* VI, 1928, br. 6, str. 121—124.

Planinarstvo i naši sredovječni gradovi, *Hrvatski Planinar* XXIV, Zagreb 1928, br. 5 i 6, str. 104—114.

Der Begründer des Kroatischen Etnographischen Museums, zum 70. Geburtstag S. Bergers, *Morgenblatt*, Zagreb 12. II 1928, Nr. 43. str. 5.

Iz Srijema. Banoštar, *Starohrvatska Prosvjeta*, N. S. II, 1928, br. 1—2, str. 116—118.

Duša Zagreba i — top, *Uzajamnost* 1928, br. 2, str. 3—4.

Zagreb von gestern und vorgestern, *Morgenblatt*, Zagreb 19. VIII 1928, Nr. 227, str. 9—10, 25. VIII 1928, Nr. 234, str. 9—10.

Kratka povijest Daruvara, Izložbeni katalog I Gospodarske i obrtne izložbe u Daruvaru od 8.—12. IX 1928, str. 4.

Die Tragödie des Meisters zu Edo Schöns Mappenwerk: »Viktor Kovačić« Zagreb 1927, *Morgenblatt*, Zagreb 5. XII. 1928, Nr. 5, str. 6.

Ilija Guteša, *Morgenblatt*, Zagreb 24. XII 1928, Beilage I, str. 1—2.

Aus Alt-Agram. Das erzbischöfliche Gärtenhaus in der Vlaška ulica, *Morgenblatt* XLIII, Zagreb 1928, br. 290, str. 9.

Epilog (Spomenici za rata i poslije rata), *Narodna starina*, Zagreb 1928, sv. 16, str. 67—84.
O starom misnom ruhu u našim crkvama, *Narodna starina*, Zagreb 1928, br. 17, str. 145—153.

O crkvenim zgradama i crkvenom uređaju, *Narodna starina*, Zagreb 1928, br. 17, str. 154—180.

U Narodnoj enciklopediji prof. St. Stanojevića, knji. IV. S—Ž, Zagreb 1928, obradio: *Skoplje* str. 131, *Smederevo* str. 248—249, *Soko-grad* str. 264, *Sokolac* str. 264, *Srebrenik* str. 342, *Svrljig* str. 618, *Šabac* str. 622, *Tabor Veliki* str. 763, *Tri Kule* str. 869, *Užice* str. 1023, *Varaždin* str. 1034, *Velenje* str. 2049, *Velika Kladuša* str. 1053, *Županjevac* str. 1353.

1929 — Abseits vom Wege, von Ogulin nach Senj, *Morgenblatt*, Zagreb, Ostern 1929, Nr. 89, str. 15—16.

Spomenici turskog doba Slavoniji, *Novosti*, Uskrs 1929, br. 89, str. 47.

Rudolf Valdec zum Gedächtnis, *Morgenblatt*, Zagreb 5. II 1929, Nr. 36, str. 5.

Rudolf Valdec 1. II 1929, *Hrvatska Revija*, Zagreb 1929, br. 3, str. 194—195.

Duša Zagreba i — top, *Književnik* II, 1929, br. 1, str. 17—21.

Das ewig schöne Rab, *Morgenblatt*, Zagreb 9. Juni 1929, Nr. 155, str. 9.

Stari zagrebački spomenici, *Zagreb* I, Zagreb 1929, br. 2, str. 6—7.

Spomenici prošlosti Hrvatskoga zagorja, *Hrvatski Planinar* XXV, Zagreb 1929, br. 9, str. 226—234.

Spomenici starije sredovječne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji, *Šišićev Zbornik*, Zagreb 1929, str. 549—553.

O starom Zagrebu — Predavanje o starom Zagrebu. Stari i novi Zagreb. Ruševine na Dolcu mjesto pjesme krovova i zvonika. Dvostruka katastrofa zagrebačke katedrale. Problem tržnice, *Jutarnji list* XVIII, Zagreb 1929, br. 6154, str. 8—9.

Izložba u Barceloni, *Književnik* II, 1929, br. 9, str. 350.

»Narodna starina« kao glasilo Muzeja grada Zagreba, *Narodna Starina*, knj. VIII, Zagreb 1929, sv. 19, str. 101—102.

Dr. Josip Brunšmid, *Narodna Starina*, Zagreb 1929, sv. 19, str. 102—104.

Spomenkamen kanonika Vukoslavića — nadgrobna ploča Blaža od Moravča (1495), (sa dr. Ljudevitom Ivančanom),

Narodna Starina, Zagreb 1929, sv. 19, str. 105—107.

Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale,
Narodna Starina, Zagreb 1929, sv. 9, str. 65—76.
Iz starih dana Zagreba — život i ljudi (1. Dömötörffy, 2. Sajam na Štefanje u god. 1826. 3. Opravak kapele sv. Jurja i groblja uokolo).
Narodna Starina, Zagreb 1929, sv. 19, str. 111—113.

»Diptihon« zagrebačke kaptolske riznice,
Narodna Starina, Zagreb 1929, sv. 20, str. 204—205.

Julije Hühn,
Narodna Starina, Zagreb 1929, sv. 20, str. 206—208.

Umjetnost u našim ladanjskim crkvama (Seperat prikupljenih članaka iz *Narodne Starine)* Zagreb, 8°, str. IV+76.

Razvoj Donjega grada Zagreba,
Novosti, Zagreb, Božić 1929, br. 357, str. 35.

Historijski pregled (za Liku) u knjizi Dr Josip Poljak:
Planinarski vodič po Velebitu, Zagreb, 1929, str. 51—60.

1930 — Kamenita vrata u Zagrebu,
Hrvatska Revija, Zagreb 1930, br. 1, str. 64—65.

Razvoj Donjega grada Zagreba,
Hrvatski radiša 11'1930, br. 1, str. 4—6.

Propadanje spomenika prošlosti,
Riječ, Zagreb 1930, br. 10, 15. III.

Od staroga k novom Zagrebu, od Puževe do Jurišićeve ulice,
Novosti, Zagreb, Uskrs, 1930, br. 109, str. 29.

Potres u Zagrebu i okolini 9. IX 1880,
Svijet, knj. XI, Zagreb 1930, str. 541—544.

Naše drevne crkve,
Svijet, Zagreb 1930, br. 26, str. 678—679 i 681.

Pag zaboravljeni otok,
str. 283—284.
Književnik, 1930, br. 5, str. 243—244, br. 6,

Spomenici prošlosti otoka Krka,
Hrvatski Planinar XXVI, Zagreb 1930, br. 5, str. 131—141.

Muzej grada Zagreba,
Gradski vjesnik, g. I, Zagreb 1930, br. 6, str. 4—7, br. 7, str. 1—4, br. 8, str. 1—4.

Kako je Zagreb dobio vodovod? Ličnost nadinžinira Ruberta Melkusa, vrlo zaslužnoga za razvitak Zagreba,
Jutarnji list, Zagreb, 17. VII. 1930, str. 18—19.

Branko Šenoa,
Hrvatska Revija, Zagreb 1930, br. 11, str. 630—631.

Umjetnost u našim ladanjskim crkvama (II izdanje), Zagreb 1930,
Jeronimska knjižnica, knj. 332, 8°, str. 100.

Knjiga o starom Zagrebu,
Narodna Starina, Zagreb, sv. 23, str. 253—308, sv. 24, str. 341—402 (Seperat str. 118).

1931 — Christian Hebbel o Zagrebu g. 1850,
Novosti XXV, 1931, br. 14, str. 15.

Ne rušite simbol staroga Zagreba, koji je hodio na rubu propasti (Anketa o Kamenitim vratima),
Jutarnji list, Zagreb, 3. III 1931.

Vrata grobnice stare zagrebačke katedrale,
Gradski vjesnik, Zagreb, 15. V 1931, str. 175—177.

Knjiga o starom Zagrebu. Zagreb u vrijeme apsolutizma 1850—1860. i Zagreb od godine 1860—1880.
Novosti XXV, Zagreb 1931, br. 195, str. 8.

Pohod Gornjem gradu i Kaptolu,
Novosti XXV, Duhovi 1931, br. 141, str. 17—18.

Zagreb i Hrvatska u prvim decenijama 18. stoljeća (u knjizi *»Misterij Majke Božje u Ka-*

menim vratima 1731—1931«), Zagreb 1931, str. 29—38.

Novogradnja crkve sv. Antuna na Sv. Duhu kod Zagreba,
Novosti, Zagreb 14. VI 1931, br. 162, str. 6.

O nekim našim sredovječnim gradovima,
Novosti, Zagreb 8. XII 1931, br. 339, str. 8.

Iz onoga staroga Zagreba (o Maksimiru),
Novosti, Zagreb, Božić 1931, str. 9.

Iz staroga Zagreba — Mirna koliba u Maksimiru — Vandrovanje sv. Jurja — Alagovićev vrt na Medveščaku — Kipni trg, središte Zagreba u ilirsko doba,
Novosti, Zagreb, Božić 1931, br. 355, str. 9—10.

Die Leute aus der Visoka ulica,
Morgenblatt, Zagreb 24. XII 1931, Nr. 350, str. 17—18.

Zaboravljeni grob na Cmroku (Klingräff),
Jutarnji list XXI, Zagreb 10. I 1932, br. 7162, str. 37—38.

Stari dom u Gornjoj varoši zagrebačkoj,
Narodna Starina, Zagreb 1931, sv. 25, str. 120—122.

1932 — K slici Augusta Šenoe,
Jutarnji list XXI, Zagreb 10. I. 1932, br. 7162, str. 20.

Crkva sv. Marka u Zagrebu,
Vjesnik župe sv. Marka II, Zagreb 1932, br. 2—3, 16. II 1932, str. 16—21.

Portali, kućna vrata i kapije u Zagrebu,
Kulisa VI, Zagreb 10. X 1932, br. 29, str. 12—13.

Ostaci prošlosti zbore sadašnjosti! O nekim našim sredovječnim gradovima, Kalendar *Narodno kolo*, 1932, str. 33—40.

Zagreb u kulturi Hrvata.
15 dana II, Zagreb 1932, br. 9, str. 133—134.

Iz starog i novog Zagreba.
Svijet, g. VII, 1932, knji. 13, br. 15, str. 362—364 + 379.

Iz prošlosti Daruvara i okolice,
Narodna Starina, Zagreb 1932, sv. 28, str. 79—98 (Seperat str. 22).

Slika Zagreba iz godine 1843,
Narodna Starina, Zagreb 1932, sv. 28, str. 139—140.
Alt Zagreber Meisterphotographen,
Morgenblatt, Zagreb 24. XII 1932, Nr. 352, str. 9.

1933 — Šetnja u stari Zagreb — od Puževe do Jurišićeve ulice, »Zagreb« g. I *Zagreb* 1933, br. 3, str. 1—2.

Maksimir. Povodom natječaja Poljoprivrednog fakulteta za gradnju gospodarskih zgrada,
Novosti XXVII, Zagreb 1933, br. 84, str. 5.

Die Memoiren des Grafen Adam Orssich (1725—1812),
Morgenblatt, Zagreb 3. VI 1933, Nr. 151, str. 9.

Arhitektura Zagreba,
Napredak kalendar XXII, 1933, str. 60—65 + 4 table.

O jednoj staroj kući i starima ljudima u Zagrebu,
Narodna Starina, Zagreb 1933, sv. 32, str. 179—186.

O radu Frane Radića povodom njegove smrti,
Narodna Starina, Zagreb, knj. XII, 1933, sv. 32, br. 3—4, str. 284—286.

Fragmente aus meiner Mappe »Khueniana«,
Morgenblatt, Zagreb 24. XII 1934, Nr. 330, str. 9—10.

1934 — Rab nekada i Rab sada — Dužnosti sadašnje generacije,
Jutarnji List, Zagreb 31. III 1934, str. 20—21.

Morović u Srijemu,
Glasnik biskupije bosanske i srijemske, Đakovo LXII, 1934, br. 17, str. 134—137, br. 18, str. 141—142.

Mikanovci, stara crkva,
Glasnik biskupije bosanske i srijemske, Đakovo, LXII, 1934, br. 21, str. 165—167.

Baščanska ploča,
Jutarnji List, Zagreb 26. VIII 1934, str. 17—18.

Die erste Ausstellung in Zagreb im Jahre 1864,
Morgenblatt, Zagreb 16. XI 1934, Nr. 219, str. 9—10.

»Zum ewigen Frieden«, einer Fahrt durch Zagorien,
Morgenblatt, Zagreb Weihnachten 1934, Nr. 304, str. 11—12.

Povratak (o Osijeku),
Hrvatski List Osijek 21. XII 1934, str. 17—19.

Obnova i dogradnja građevnih spomenika,
Narodna Starina, Zagreb 1934, sv. 33, str. 1—14.

Muzejska pitanja od juče, danas i sutra,
Narodna Starina, Zagreb 1934, sv. 33, str. 83—89.

Instalacija nagodbenoga bana barona Levina Raucha, godine 1869,
Narodna Starina, knj. XIII, Zagreb 1934, sv. 34, br. 3—4, str. 157—172.

1935 — Lepoglavska crkva i samostan,
Nedjelja, Zagreb 3. II 1935, br. 6, str. 3—4.

Die Vergangenheit spricht zur Gegenwart (aus einem Vortrag).
Morgenblatt, Zagreb 20. II 1935, Nr. 44, str. 4.

In memoriam Dr. Ljudevit Ivančan,
Morgenblatt L, Zagreb 5. III 1935, Nr. 55, str. 5.

Zagreb u ilirsko doba,
Jutarnji List, Zagreb 26. III 1935.
Pismo pisano pred devedeset godina, »*Zagreb*« III, Zagreb 1935, br. 11, str. 317—321.

Die erste Publikation des Museums der Stadt Varaždin. »Spomenica varaždinskog muzeja 1925—1935«,
Morgenblatt, Zagreb 17. XII 1935, Nr. 299, str. 6.

Bartholomäus Felbinger,
Morgenblatt, Zagreb 24. XII 1935, Nr. 305, str. 9—10.

Pavao Tijan, Senj.
Narodna starina 14, Zagreb 1935, br. 35, str. 139—140.

Kroz Hrvatsko zagorje.
Nedjelja 7, Zagreb 1935, br. 2, str. 4—5.

Umjetnost lepoglavske crkve i samostana.
Nedjelja 7, Zagreb 1935, br. 8, str. 3—4 i br. 9, str. 3.

Šetnja kroz stari Zagreb.
Pravda XXXI, 1935, br. 11.029, str. 5.

K slikama na stijeni u staroj gornjogradskoj kuriji.
Ženski list X, 1935, br. 12, str. 2—4.

Šetnja u stari Zagreb, Od Puževe do Jurišićeve ulice, »*Zagreb*« III, Zagreb 1935, br. 5, str. 129—132.

1936 — Lubčica, crkva sv. Luke kod Lipovca u Srijemu. Iz dana slavonske prošlosti,
Hrvatski List, Osijek 12. I 1936 ,str. 8—9.

Apel prof. Szaboa da se štede historijski objekti,
Novosti, Zagreb 25. II 1936.

O podzemnim hodnicima na Plješivici u selu Prilipju,
Novosti, Zagreb 29. III 1936, br. 89, str. 5.

Zagreb prije stotinu godina,
Hrvatski Dnevnik, Zagreb 24. V 1936, str. 17.

Srijemsko selo Morović i njegove starine,
Obitelj VIII, Zagreb 1936, br. 40, str. 743—745 +747+750—751.

Zagreb u svetlosti svog istorijskog razvitka.
Pravda, Beograd XXXII, 1936, br. 11205—11208.

Slika Zagreba iz XVI vijeka,
Mlada Hrvatska I, 1936, br. 15, str. 5—6.

De profundis... Nestanak pavlina i sudbina Lepoglave,
Jutarnji List, Zagreb 20. VIII 1936, str. 8—9.

Tragedija Kaptola,
Jutarnji List, Zagreb 10. IX 1936, str. 10.

Restitucija, ne restauracija crkve sv. Marka u Zagrebu,
Jutarnji List, Zagreb 3.XI 1936, str. 8—10,

Lopar kod Novoga u Hrvatskom primorju,
Jutarnji List, Zagreb 24. XII 1936, str. 52—53.

Vidljivi i nevidljivi muzej grada Zagreba,
Jutarnji List, Zagreb 24. XII 1936.

Zagreb od godine 1860. do danas,
Obzor, spomen knjiga 1860—1935, Zagreb 1936, str. 167—170.

Hrvatsko zagorje (Od Zagreba do Varaždina), *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva*, knj. XVI, Zagreb 1936, VII—VIII, sv. 11—12, str. 970—988 (Seperat: Varaždin i Hrvatsko zagorje, 1936).

1937 — Ein Mann der Tat — zum 80. Geburtstag Milan Turković,
Morgenblatt, Zagreb 4. II 1937, Nr. 30, str. 5.

Josip Horvath »Politička povijest Hrvatske«, *Morgenblatt*, Zagreb 29. VIII 1937, Nr. 206, str. 7—8.

Gdje se sve u Zagrebu igrao teater,
»*Kazališni almanah*«, 1937, str. 22—31.

Mapa Martina Stiera iz g. 1657—1660. (u knjizi »*Časti i dobru zavičaja*«) Zagreb 1937, str. 374—375.

1938 — Drei Burgen um Zagreb (Agram) Sonderdruck aus der Zeitschrift für Wehrbau, Wohnbau und Städtebau der Burgwart, *Jahrbuch der Vereinigung zur Erhaltung deutscher Burgen*, 39. Jahrgang, Marksburg b. Braubach a. Rh. 1938, str. 69—73.

Uskrs staroga Zagreba,
Jutarnji List, Zagreb 22. V 1938, str. 17.

Prvi i posljednji posjet nadvojvode Rudolfa Zagrebu, Lična sjećanja na događaje prije pedeset godina,
Jadranski dnevnik V, 1938, br. 183, str. 11.

Ostavština nadbiskupa kardinala Haulika — »Baciše kocku i razdijeliše haljinu moju«,
Jutarnji List, Zagreb 31. VII 1939, str. 17—18.

Josip Žuvić (Prikaz čovjeka i njegova vremena),
Jutarnji List, Zagreb 21. VIII 1938, str. 18—19.

»Matejni« za oproštaj,
Jutarnji List, Zagreb 23. VIII 1938, str. 18.

Prus o Zagrebu pred sedamdeset godina (1868),
Jutarnji List, Zagreb 4. IX 1938, str. 21.

Niče novi Zagreb...!
Jutarnji List, Zagreb 6. XI 1938, str. 33—34.

Palača Vranicania Luja na Zrinjskom trgu u Zagrebu,
Jutarnji List, Zagreb 4. XII 1938, str. 21—22.

Zadaci muzeja i potrebe muzeja,
Gradski namještenik, Zagreb, Božić 1938, br. 13, str. 41—42.

»Ljudi iz kamena« (nadgrobni spomenici),
Jutarnji list, Zagreb 24. XII 1938, str. 5—6.

Sredovječni gradovi u Lici i Krbavi.
Lički Hrvat 2, 1938, br. 3, str. 5 i br. 10, str. 3—4.
Sadržaj: Brinje, Senj, Stari Prušić.

1939 — Kroz naše divno Zagorje od kraja do kraja,
Hrvatsko zagorje, 1. I 1939, str. 4—5;

Kroz naše divno Zagorje od Prišlina do Vinagore,
Hrvatsko zagorje II, br. 5, 29. I 1939, str. 1—2;

Kroz naše divno Zagorje — od Desinića prema Zagrebu, *Hrvatsko zagorje* 5. II 1939, br. 6, str. 1.

Kroz Hrvatsko zagorje, Zagreb 1939, 8°, str. 178.

Svršeno je...! (Mayerlinška drama),
Jutarnji List, Zagreb, 31. I 1939, str. 10.

Prvi i posljednji posjet nadvojvode Rudolfa u Zagrebu. Lična sjećanja na događaje od prije pedeset godina,
Uzajamnost II, 1939, br. 1, str. 1—2.

Hrvatsko zagorje, *Svijet 7 dana* (II/XIV), 1939, br. 40.

»Krpica« na ugarsko-hrvatskoj nagodbi, *Jutarnji List*, Zagreb 2. IV 1939, str. 17—18.

Zagreb skozi stoletja, *Slovenec*, 29. IV 1939, št. 98, str. 6.

Pakrac,
Jutarnji List, Zagreb 5. XII 1939, str. 17.

Grad Zvečan kod Kosovske Mitrovice, *Godišnjak muzeja Južne Srbije*, Skoplje, knji, I, 1939, str. 169—179.

Gradovi i gradine u Hrvatskoj i Slavoniji, *Umetnički pregled*, Beograd 1939, br. 6, str. 173—177.

Branko s bogom!
Jutarnji List, Zagreb 24. XII 1939, str. 8.

1940 — Pohod Gornjem Gradu i Kaptolu, *Hrvatski Zagreb*, Almanah, 1940, str. 3—9.

Priča o izborima u stara vrimena, *Hrvatski Glasnik*, Split, br. 128, g. III, 1. VI. 1940, str. 9—10.

Zagrebe, preni se, i ne daj da te nagrđuju samozvani stručnjaci!
Jutarnji List, Zagreb 16. VIII 1940, str. 13.

Tatari i Zlatna bula,
Hrvatski Dnevnik, Zagreb 14. X 1940, br. 1602, str. 15.

Tatari i Zlatna Bula,
Jutarnji List, Zagreb XXIX, 1940, br. 10.282, str. 15.

Arhitektura grada Senja (u knjizi »Senj«, *Hrvatski kulturni spomenici*, knjiga I, izdala Jugoslav. Akademija zn. i umj.), Zagreb 1940, str. 35—52.

1941 — Kroz naše drevne crkve od romanskog, gotskog do baroknog doba, Godišnjak »*Hrvatski radiša*«, 1941, str. 79—82.

Govor slika crkvene umjetnosti, *Koledar sv Ante*, Sarajevo 1941.

U Hrvatskoj Enciklopediji sv. 2. *Barle Janko* str. 238, *Bastion* str. 272—273, *Berchfrit* str. 413, *Bilikum* str. 541, *Bisag* str. 588—589.

Stari Zagreb, Zagreb izd. Vasić i Horvat, 1941, v. 8°, str. 288+156.

1942 — Ljudi iz Visoke ulice, Zagreb X, 1942, br. 7, str. 188—195.

U Hrvatskoj Enciklopediji sv. 3, Zagreb 1942, obradio: *Burg* str. 527—530.

1943 — Spomenici prošlosti, *Naraštaj slobode* II, 1943, br. 17 (24), str. 4.

L'arte a Zagabria durante un secolo, *Croatia*, Zagreb 1943, str. 17—24.

Stari hrvatski gradovi, *Naša domovina*, sv. 1, Zagreb 1943, str. 286—292.

1944 — *Hrvatsko Primorje*, tekst uz »*Mapu izvornih litografija*« Vladimira Kirina, Zagreb, HIBZ, 1944, 2°, str. + table.

SADRŽAJ

IZDAVAČ: SPEKTAR, Zagreb, Zorkovačka 6

Glavni i odgovorni urednik: Drago Zdunić

Tehnički urednik: prof. Branko Plaznik i Marijan Hodak

Predgovori: prof. Josip Horvat, dr Anđela Horvat, prof. Vladimir Blašković, prof. Branko Plaznik

Biografija, Napomene i Bibliografija: dr Anđela Horvat

Naslovna strana i kolori: Vilko Zuber

Crno bijele fotografije: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb

Fotografije tiskane u ČGP »DELO«, Ljubljana

VARAŽDIN
DRAVA
MACELJSKO POGORJE
RAVNA GORA
Rogaška Slatina
Rogatec
Donačka gora
Macelj
Stražnjevec
Ivanec
Lepoglava
Ivančica
Varaždinske Toplice
VARAŽD. TOPLIČKO GORJE
NOVI MAROF
KALNIČKO GORJE
SUTLA
Kostel
Pregrada
Kuna Gora
Krapina
Radoboj
Strahinščica
Podčetrtek
Rudnica
Pristava
Mihovljan
Bednja
Golubovec
Lobor
Belec
Milengrad
Budinščina
Hraščina
Trgovišće
Veliki Tabor
Vinagora
Desinić
Krapinske Toplice
Zagorska Sela
Pilštanj
Planina
Kozje
Kumrovec
Klanjec
Tuhelj
Bistrica
Kunšperk
Zabok
Bedekovčina
Zlatar Bistrica
KRAPINA
Poznanovec
Zlatar
Konjščina
Podsreda
Bizeljsko
Bizeljska vas
Gubaševo
V. Erpenja
M. Trgovišće
Marija Bistrica
Komin
Lonja
Oroslavje
Stubica
Stubičke Toplice
Donja Stubica
Zelina
BRESTANICA
KRŠKO
Videm
Artiče
Globoko
Dubravica
Kupljenovo
Jakovlje
Kupina
Bistra
Sljeme
Medvednica
Belovar-Moravče
Sv. Ivan Zelina
Brežice
Krka
Čatež
Samobor
Zaprešić
Podsused
ZAGREB
Sesvete
Dugo Selo
Sveta Nedjelja
SAVA
Vrbovec
Kostanjevica
GORJANCI
Rakitje
Lupoglav

Gjuro Szabo

Hrvatsko Zagorje